

విషయ సూక్త మణికా

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
1 ఉపమాలక్ష్మణం.	1	(అత్యంతాధికయోక్త్యలక్ష్మణం)	36
(అపరాధమాలక్ష్మణం).	2	14 తుల్యయోగి కాలక్ష్మణం.	37
2 అపరాధమాలక్ష్మణం.	5	15 దీపకాలక్ష్మణం.	40
3 ఉపమయోగమాలక్ష్మణం.	6	16 అపరాధిదీపకాలక్ష్మణం.	42
4 ప్రతిపాలక్ష్మణం.	7	17 ప్రతిపస్తాపమాలక్ష్మణం.	43
5 దూపకాలక్ష్మణం.	10	18 వృక్షావలక్ష్మణం.	44
6 పరిణామాలక్ష్మణం.	14	19 వివర్ణవాలక్ష్మణం.	45
7 ఉద్దేహాలక్ష్మణం.	15	20 వ్యతిరేకాలక్ష్మణం.	49
8,9, } స్మృతిభాగిని సన్దేశం		21 సహాక్ష్యాలక్ష్మణం.	49
10 } క్షాతం.	16	22 విరోక్ష్యాలక్ష్మణం.	51
11 అపన్నవాలక్ష్మణం.	18	23 సమాసోక్ష్యాలక్ష్మణం.	52
(హేతువన్నవాలక్ష్మణం).	19	24 పరికరాలక్ష్మణం.	53
(పర్యస్తాపన్నవాలక్ష్మణం).	20	25 పరికరాదురాలక్ష్మణం.	54
(భాగినివన్నవాలక్ష్మణం).	21	26 క్షేపాలక్ష్మణం.	54
(భేదావన్నవాలక్ష్మణం).	22	27 అప్రస్తుతప్రకంసాలక్ష్మణం.	58
(తైత్తిరీయవన్నవాలక్ష్మణం).	23	28 ప్రస్తుతానుకూలాలక్ష్మణం.	59
12 ఉత్పేక్షాలక్ష్మణం.	24	29 పర్యాయోక్తాలక్ష్మణం.	61
(స్వరూపోత్పేక్షాలక్ష్మణం).	24	30 వ్యాజ్యస్త్యాలక్ష్మణం.	62
(హేతుోత్పేక్షాలక్ష్మణం).	26	31 వ్యాజ్యవిస్తాలక్ష్మణం.	64
(ఫలాోత్పేక్షాలక్ష్మణం).	28	32 ఆక్షేపాలక్ష్మణం.	65
13 అతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం.	29	33 విరోధాభాసాలక్ష్మణం.	69
(సాపన్నవతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	31	34 విభాషనాలక్ష్మణం.	69
(భేదకాతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	31	35 విశేషోక్త్యాలక్ష్మణం.	74
(సంబంధాతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	32	36 అనాథవాలక్ష్మణం.	75
(అనాధాతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	33	37 అనర్థకల్యాలక్ష్మణం.	75
(అక్రమాతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	34	38 విషమాలక్ష్మణం.	78
(చలనాతిశయోక్త్యాలక్ష్మణం).	35	39 సమాలక్ష్మణం.	80
		40 చిత్రాలక్ష్మణం.	81
		41 అధికాలక్ష్మణం.	84

విషయము.	పుట.	విషయము.	పుట.
42 ఆలృపాక్షాద్య.	85	72 శేకాక్షాద్య.	125
43 ఆస్యోన్యాక్షాద్య.	86	73 ముద్రాక్షాద్య.	126
44 విశేషాక్షాద్య.	86	74 రత్నాక్షాద్య.	127
45 వ్యాఖ్యాతాక్షాద్య.	89	75 శిష్టాక్షాద్య.	128
46 కారణమాలాక్షాద్య.	91	76 పూర్వరూపాక్షాద్య.	129
47 వికాశశ్లోకాక్షాద్య.	93	77 అక్షరశ్లోకాక్షాద్య.	130
48 మూలగీతకాక్షాద్య.	95	78 అక్షరశ్లోకాక్షాద్య.	131
49 సారాలక్షాద్య.	96	79 మాలికాక్షాద్య.	132
50 యథాసంఖ్యాక్షాద్య.	96	80 సామాన్యాక్షాద్య.	133
51 శాస్త్రీయక్షాద్య.	97	81 ఉన్నతికాక్షాద్య.	134
52 పరిపూర్ణక్షాద్య.	99	82 విశేషాక్షాద్య.	135
53 పరిసంఖ్యాక్షాద్య.	101	83 సూక్ష్మోక్తకాక్షాద్య.	136
54 విలాపాక్షాద్య.	102	(ఉత్తరక్షాద్య.)	136
55 సమస్తయోగక్షాద్య.	103	84 సూక్ష్మక్షాద్య.	138
56 కాళగీతకాక్షాద్య.	105	85 విశేషాక్షాద్య.	140
57 సమస్తక్షాద్య.	106	86 వ్యాఖ్యాతక్షాద్య.	141
58 ప్రకృతికాక్షాద్య.	107	87 సూక్ష్మోక్తక్షాద్య.	142
59 కావ్యార్థవత్తలక్షాద్య.	108	88 వివృతక్షాద్య.	143
60 కావ్యవిశ్లేషక్షాద్య.	109	89 యోగక్షాద్య.	144
61 ఆర్థాన్తరరూపాక్షాద్య.	110	90 అక్షరక్షాద్య.	145
62 విశేషరూపాక్షాద్య.	112	91 షోడశక్షాద్య.	146
63 ప్రాథోక్త్యక్షాద్య.	114	92 చంద్రక్షాద్య.	147
64 సంభాషణాక్షాద్య.	115	93 స్వభావోక్త్యక్షాద్య.	149
65 విభాగభేదవిశ్లేషక్షాద్య.	115	94 భాగికాక్షాద్య.	150
66 లలితాక్షాద్య.	116	95 ఉపాదేశాక్షాద్య.	151
67 ప్రహర్షణాక్షాద్య.	117	96 అక్షరక్షాద్య.	152
68 వివాదనాక్షాద్య.	120	97 నిరుక్తక్షాద్య.	153
69 ఉపాసాక్షాద్య.	120	98 ప్రతిపదాక్షాద్య.	154
70 అవక్షాద్య.	123	99 అక్షరక్షాద్య.	155
71 అనుష్టుప్క్షాద్య.	124	100	156

శ్రీ రత్న.

చంద్రాలోకః

యథాజ్ఞానమునకు వ్యాఖ్యానంగ్రహసహితం.

మద్య శమ్.

పరస్పరతదవ్యంపత్వలాయితపరభృరౌ,
ప్రభృతానామితరౌ ప్రభృతౌ బాధ
అజ్ఞానేషు బాధానామనగాహనసిద్ధయే,
లలితః శ్రీయతే తేషాం లక్ష్యలక్షణసంగ్రహః.

1. ఉపమాలక్ష్యః

ఉపమా యత్ర సాదృశ్యలక్ష్యగుల్లపతి ద్వయోః,
హునీవ కృష్ణ తే కీర్తిర్విప్రజ్ఞాయవగాహతే.

1

అమరీకబరీభారభ్రమరీముఖరీకృష్ణం,

హురీకరోతు దుఃఖం గౌరీచరణపద్మజమ్.

అభార్థాలక్ష్యరానాం మధ్యే ప్రభావత్వాన్ప్రేమముపమా నిరూ
ప్యతే, సా చ సూక్ష్మచకో ద్వైవిధ్యా, పూర్ణా లుప్తా చేతి. తత్ప్రేమసాదృశ
మేయ సాదారణభరోపమావాచకానాం చతుర్థాం ప్రయోగే. పూర్ణదే
శ్యుచ్ఛ్యతే. తేషామవ్యసమానుపాదానే లుప్తేతి. తత్త తావదేకేన జ్ఞానేన
ఉపమా సాదృశ్యలక్ష్యోక్తిపూర్వకం తానుదాహరి. ఉపమా యత్రేతి
అత్రప్రథమాథం లక్షణం ద్వితీయాథముదాహరణం. ఏకముత్తరత్వా

ప్రాయశః పూర్వార్థం లక్షణమ్. ఉత్తరార్థం లక్ష్యమిక్యవగ్రవ్యమ్, లక్షణ
వాక్యం వ్యాఖ్యానయతే యత్ర ద్వయోః ప్రసిద్ధోపమానోపమేయయోస్మాన్
దృశ్యలక్ష్యరూపసతి సన్పదయహృదయాక్షణిత్వేన చారుతరం సాదృశ్య
ముద్భూతకయా భావీ వ్యక్త్యనుర్యాదాం వినా సుప్తం ప్రకాశకఇతి యత్.
సా ఉపమేత్యధ్యాహారేణ యోజనా. యత్రదోర్నిత్యనంబధాత్. అభోదా
హరణం వ్యాఖ్యానయతే హేకృష్ట తే కవ కీర్తిః హంసీవ హంసాంగనేవ
స్వర్గజ్ఞాం ఆకాశగజ్ఞాం అవగాహతే కస్యాం నిమజ్జతీత్యర్థః. తావత్సర్వంకం
వ్యాఖ్యాతీతి యావత్. అత్ర కీర్తిహంసోస్మాన్సాదృశ్యస్య సుప్తత్వాదుపమా
లక్షణసంగతిః అత్ర హంసీ ఉదమానం, కీర్తిరుపమేయం. స్వర్గజ్ఞావగాహ
నం సాధారణో ధర్మః ఇవశబ్ద ఉపమావాచక ఇతి చతుర్థామప్రకాశాదానాది
యం పూర్వోపమా.

ఉపమానమునకు సువమేయమునకు సామ్య మెచ్చట నుండునో
యచ్చట సువమాలంకారము. ఓకృష్టుడా! నీకీర్తి హంసవలె నాకాశ గంగ
యందు మునుగుచున్నది. ఇచ్చట హంస యుపమానము కీర్తి యుపమే
యము. ఈరెండింటికీ సామ్య మభిగంగావగాహనము.

— (లుప్తోపమాలంకారః, తద్భేదాః.) —

వర్ణోపమానధర్మాణాముపమావాచకస్య చ,

ఏకద్విత్వస్యనుపాదానాద్భిన్నా లుప్తోపమాప్తథా.

2

అవతారికా. అథ లుప్తోపమాం లక్షయత్ తద్భేదాత్ సంఖ్యయా
పరిశీలనతి. పల్లెతి. వర్ణోపమానధర్మాణాముపమేయోపమానసాధారణ
ధర్మాణాం ఉపమావాచకస్య ఇవశబ్దస్య చేత్యేతేషాం చతుర్థాం మధ్యే ఏకస్య
ద్వయోస్త్రయాణాం వా అనుపాదానాదప్రయోగాత్ భిన్నా సతి లుప్తో
పమాప్తథా అప్తనిధా భవతీత్యర్థః. ఆయమత్ర నిష్కర్షః. ఉపమేయా దీనాం
చతుర్థాం మధ్యే వాచకస్య వా ధర్మస్య వా ధర్మవాచకయోర్వా వాచ
కోపమేయయోర్వా ఉదమానస్య వా వాచకోపమానయోర్వా వర్ణోపమాన

యోగ్యా ధర్మోపమానవాచకానాం నా ఉపాదానాభావే యథాక్రమం
వాచకలుప్తా ధర్మలుప్తా ధర్మవాచకలుప్తా వాచకోపమేయలుప్తా ఉపమాన
లుప్తా వాచకోపమానలుప్తా ధర్మోపమానలుప్తా ధర్మోపమానవాచకలుప్తా
చేత్కన్యవిధా లుప్తావమా భవతీతి.

తటిద్వారీస్తుతుల్యాస్యా కర్పూరస్తీ దృశోర్మమ,
కాన్త్యా స్తరవధూయస్తీ దృష్ట్యా తస్మి రహో మయా. 3

అ. తత్తద్వాంశ్చతురో భేదాః క్షోభేనోపాదానం. తటిదివి.
అస్మాద్యః తటిద్వారీ విద్యుదివ పీతవర్ణా ఇష్టతుల్యాస్యా చప్రసదృశముభ
మమ దృశోః కర్పూరస్తీ కర్పూరమివాచరస్తీ కర్పూరమివ మదీయ
సేత్రానప్తకరీశ్చ్యుత్యః. కాన్త్యా స్తరవధూయస్తీ శోభయాత్మానం కామ
వధూమివ ఆచరస్తీ ఆత్మని స్తరవధూసౌందర్యం ప్రకటయస్తీశ్చ్యుత్యః ఏవం
విధా తస్మి నుద్ధరి రహః విజనన్తలే నయా దృష్టా విలాకితా. అత్ర తటి
ద్వారీశ్చ్యుత్ర తటిదివ గౌరీశ్చ్యుత్రే వివక్షితే సమాసే సతి ఇవకన్యవిధానాత్ వాచక
లుప్తా అత్ర తటిదుపమానా గౌరవ్యం సాధారణో ధర్మః తస్మి ఉపమే
యః. ఏలేహముపాదానమస్తీ వాచకస్య తు నోపాదానం. అతో వాచక
లుప్తా. ఇష్టతుల్యాస్యేశ్చ్యుత్ర ఇష్టరుపమానం తుల్యేతివాచకశ్చ్యుత్ర అస్యము
పమేయః, ఏలేహముపాదానమస్తీ. కాన్త్యాదిసాధారణధర్మస్య తు నోపా
దానం కాన్త్యా ఇష్టతుల్యాస్యేతి ప్రయోగాభావత్. అతః ఇష్టతుల్యా
స్యేశ్చ్యుత్ర ధర్మలుప్తా కర్పూరస్తీ దృశోర్మమేశ్చ్యుత్ర కర్పూరమివా
చరస్తీశ్చ్యుత్రే వివక్షితే క్విచి సతి కర్పూరకన్యోద్విరుపమానోపమేయయో
రుపాదానమస్తీ. సాధారణధర్మవాచకయోస్తు నోపాదానం. అతః కర్పూ
రస్తీశ్చ్యుత్ర ధర్మవాచకలుప్తా కాన్త్యా స్తరవధూయస్తీశ్చ్యుత్ర కాన్త్యా ఆత్మా
నం కామవధూమివాచరస్తీశ్చ్యుత్రే వివక్షితే క్విచి సతి స్తరవధూకాన్త్యో
రుపమానసాధారణధర్మయోరుపాదానమస్తీ. ఉపమేయస్యాత్మనః వాచ
కస్య ఇవకన్యస్య తు నోపాదానం. అతోత్ర వాచకోపమేయలుప్తా వివ

ముపమానలోపసహితాశ్చ త్వాలో భేదాః కటిద్వారిత్యాదిగా ఉదాహృతాః.

యత్రయా మేళనం తత్ర లాభో మే యచ్ఛ తద్రతే,

తదేతత్కాకతాళీయమవితర్కితసమ్భావమ్.

4

అ. ఇదానీయపమానలోపసహితాశ్చతురో భేదానేకేనోదాహరతి:

యదితి. తత్ర విజనస్థలే తయా పూర్వోక్తయా తస్యైవ సహ మే
యమమేళనం సంఘటనమితి యత్ తదా మే మమ తద్రతే తస్మిన్మరతస్య
చ లాభః ప్రాప్తిరి యత్. అవితర్కితసమ్భావమ్. అవిత్కృతః అవిచారతః
సమ్భవో యస్య తత్ అయత్నిధిమిత్యర్థః. తదేతత్ తస్మేళనతత్సరకలాభ
రూపం వస్తు కాకతాళీయమ్. కాకాగమన తాళవతన సదృశం కాకకృత
తాళఫలాపభోగసమృశం చేక్యర్థః. మమ తస్యైవ సహ సమాగమ ఇతి
యత్. తత్కాకాగమన తాళఫలవతనసమృశమితి సమాసార్థః. మమ తస్మిన్
మరకలాభ ఇతి యత్. తత్కాకకృతతాళిఫలాపభోగసమృశమితి ఛంద్ర
త్యయార్థ ఇతి నిష్కర్షః. తథాచ యథా కాకాగమనసమయే తాళఫలవతనం
తథా న్యస్య క్వచిద్దమననమయే దైవాత్తత్రైవ రహసి తస్యైవస్థానమితి
న్యగమనం కాకాగమనకుల్యం తస్యైవ అవస్థానం చ తాళఫలవతనకుల్యమితి
నిష్కర్షమ్. తతః న్యస్య తస్యైవ సమాగమః కాకాగమనతాళఫలవతన
సమాగమసదృశ ఇతి ఫలితస్సమాసార్థః. తతః కాకతాళిమివ కాకతాళ
మిలీనార్థకసమాసాత్ ద్వితీయస్త్రివిధే ఛంద్రత్యయే సతి కాకతాళీయ
మితి రూపమ్. తథాచ వతనదళితం తాళఫలం యథా కాకేనోపభుక్తం తథా
రహోదగ్ధనక్షభితహృదయా తస్మిన్మేనోపభుక్తేతి ఛంద్రత్యయార్థః పర్య
వసన్నః. తతశ్చ న్యస్య తస్యైవ సహ సమ్భావః కాకకృతతాళోపభోగ
సదృశఇతి ఫలితోర్థః. ఆత్ర ఛంద్రత్యయగతా ఉపమా తత్ర తస్మిన్మరతోగ
ఉపమేయమ్. అవితర్కితసమ్భవక్త్యం సాధారణో భర్తః. ఇవార్థకఛంద్ర
త్యయ ఉపమావాచకః తేజః క్రయాణాముపాదానమస్తి. తాళోపభోగస్య

తు నోపాదానం అత్ర భవత్ప్రయోగోపమానముననుసరితా సమా
సార్థోపమానం తు తస్మిన్మానసాదాపశ్య ఇదేవేయస్య అవిశిష్టత
సమ్మనభ్యుదాపకాభారణస్వరూపం చోపాదానమస్తి కాకాగమతాళఫల
వతనసమాగమరూపమానస్య వివక్షస్య చ నోపాదానమ్. అనన్వయసార్థో
పమానముననుసరితా సాచరణమై రజేతన్యైరాలీయమితి బాసీహి హేరభే
ఇతి పాతే సీనియత్రా సాధారణస్వరూపే నోపాదానమ్. తస్మాత్తే భవత్ప్రయో
గోపమానం, తస్మాత్తే భవత్ప్రయోగోపమానం, భవత్ప్రయోగోపమానం
యస్మాదవిశిష్టతా కాకాలీయమిత్త్యత్ర బహువిధమస్య సర్వ సాత్త్వ
వృత్త్యానుసంభవమ్ ఏవం తజ్జిహ్వరీభ్యాది వ్యవస్థాయేవాప్తవిధా బహు
మాన్యంభవతి.

అనన్వయాలక్కారః ౧౧

ఉపమానోపమే మత్స్యం యదేకస్యైవ వస్తునః,
స్థితిర్దుఃఖ శ్రీమూనిత్యాదౌ తదనన్వయః.

అథాత్వయముదాహరణపూర్వకం లభయతి. ఉపమానోపమేయత్వ
మితి ఇష్టాన్తురీక శ్రీమూనిత్యాదినా 'గగనం గానాకారం సాగరస్సాగరో
పమః, రామరాజరాజ్యార్థం రామరాజరాజ్యం' ఇత్యాదిసంగ్రహః.
ఏకస్యైవ వస్తునః ఉపమానోపమేయత్వవర్ణనమితి యత్. తదుపమానోపమే
యత్వవర్ణనమనన్వయః. కాచితుత్త్యవిషయే ఇష్టతేవ ఇష్టతుల్యః నాన్వయ
త్తుల్కాఽస్తి ఏవం తైపుల్యవిషయే గగనమేవ గగనతుల్యం నాన్వయత్. విస్తార
విషయే సాగరమేవ సాగరతుల్యః నాన్వయః, ఘోరతావిషయే రామరాజరాజ్యం
మేవ రామరాజరాజ్యంతుల్యం నాన్వయిత్యేకస్యైవ వస్తునః ఉపమానోపమే
యత్వవర్ణనబాల్లక్షణసంగతిః. అనేకే హి ద్వయేన ఉపమానోపమేయత్వ
యోగ్యతా వినస్య తూపమానోపమేయత్వం నాన్వయిత్యనన్వయవదా సార్థ
కమ్. అనన్వయస్యావ్యర్థస్య వర్ణనం సవ్యకావ్యవస్థాప్యేదేవ సర్వోక్తప్రకృ
త్యాతసార్థం అతో నానుబవతి.

ఒకటివస్తువు ఉపమానము నుపమేయము నైనయెడల ననన్వయా లంకారము. చంద్రుడు చంద్రునివలె: గాంతిమంతుడు. ఇచ్చట నుపమాన మును చంద్రుడే. ఉపమేయమును చంద్రుడే. అనగా: దేలినయర్థమేమి? చంద్రునికిసాటి చంద్రుడేకాని మఱియొకవస్తువులేదు.

— ౩. ఉపమేయోపమాలంకారః —

పర్యాయేణ ద్వయోస్తచ్చేదుపమేయోపమా మతా,
ధర్మోఽర్థ ఇవ పూర్ణశ్రీర్ధో ధర్మ ఇవ త్వయి. 6

అ. ఆధోపమేయోపమాం లక్షయతి. పర్యాయేణేతి. ద్వయోర్థేష్య అన్యతరేణాన్యతరస్య సాన్యశ్యమువశస్థ్య పునరనన్తరేణాన్యతరస్య సాదృశ్య వర్ణనం పర్యాయః తేనక్రమేణ ద్వయోరపమానోపమేయయోః తచ్చేత్ ఉపమానోపమేయత్వం యది తదా ఉపమేయోపమా మతా కవి నస్తుతా. ఉదాహరతి ధర్మఇతి. హేరాజ్ ! ధర్మః అర్థఇవ పూర్ణశ్రీః సమృద్ధస్యై ప్రవర్తతే తథాథోఽపి ధర్మఇవ పూర్ణశ్రీః త్వయి వర్తతే పూర్ణతానివయే ధర్మోఽర్థతుల్యః తథాథో ధర్మతుల్యః ఏవముభయవ్యతి రిత్తం తృణీయం నాస్తీత్యర్థః అత్ర ప్రథమం అర్థధర్మయోరపమానోపమే యత్వం వర్ణయిత్వా పునర్ధర్మార్థయోస్తద్వర్ణనాల్లక్షణసంగతిః.

ఉపమేయము(వర్ణించదలంచినవస్తువు), ఉపమానము. (సదృశవస్తువు), ఈరెండింటిని మార్చి, యుపమానము నుపమేయముగను నుపమేయము నుప మానముగను జెప్పిన నుపమేయోపమా యగును. అర్థము ధర్మమువలెను ధర్మ మర్థమువలెను నీయందు లక్ష్యననున్వితముగా నున్నది. మొదట అర్థ ముపమే యము, ధర్మ ముపమానము. రెండవపర్యాయము ధర్మ ముపమేయము, అర్థ ముపమానము, ధర్మ మర్థమును బోలుచున్నది. అర్థము ధర్మమును బోలు చున్నది. అంతియకాని వీనికి సదృశమైనది మూడవదిలే దని భావము. మన్మథుడు చంద్రునివలెను జగదుడు మన్మథునివలెను విరహాల బాధిం చుటగలదు దత్తులు. ఈయందాహరణమందుఁ బ్రయత్నే యలంకారము నూహించుకొనవలయును.

4. ప్రతిపాలజ్ఞానః. (తద్యేదాః) ౭

ప్రతిపముపమానసోపమేయత్వప్రకల్పనమ్,
త్వల్లోచనసమం పద్మం త్వద్వత్ప్రసదృశో విధుః.

7

అ. ప్రతీకం పంచదిధం ఉపమానసోపమేయత్వవర్ణనం అవర్ణ్యమవమేయం ప్రకల్ప్య వర్ణ్యతరస్కారవర్ణనం వర్ణ్యోపమేయలాభేనావర్ణ్యతరస్కారవర్ణనం వర్ణ్యేన సహావర్ణ్యస్య సామ్యానిష్పత్తివర్ణనం ఉపమేయలాభేన ఉపమానస్య అవర్ణ్యవర్ణనంచేతి. తత్రప్రథమం లక్షయతి. ప్రతీకమితి. ఉపమానస్య చద్రాదేవపమేయత్వ ప్రకల్పనమితి యత్ప్రకృతీపమిత్యర్థః లోకే వర్ణ్యస్య ముఖాదేవపమేయత్వం అవర్ణ్యస్య చద్రాదేవపమానత్వమితి మర్యాదా. తా మల్లజ్యై ప్రాలిలామ్యేన వర్ణ్యవైవోపమానత్వం అవర్ణ్యస్య ఉపమేయత్వమితి కల్పనానన్వర్తాప్రతీకసంజ్ఞా. ఉదాహరణి త్వల్లోచనసమమితి. హేనుంజరి ! పద్మం త్వల్లోచనసమం భవన్నేత్రతుల్యం తథా విభుశ్చద్యోః త్వద్వత్ప్రసదృశః భవన్తుభతుల్యః.

అనోపమేయలాభేన వర్ణ్యస్యానాదరశ్చ తత్,

అలం గర్వేణ తే వక్త్ర కాన్త్యా చన్ద్రో భవాదృశః. 8

అ. ద్వితీయం లక్షయతి. అన్యేతి. అన్యచ్చ తదుపమేయం చ అనోపమేయం కస్య లాభేన ప్రాప్త్యై వర్ణ్యస్య ప్రకృతస్య అనాదరస్తిరస్కారః ఇతి యత్ తక్పృతీపమిత్యర్థః. కాన్త్యాదినా అహమేవోత్కృష్టో న తు మత్కృష్టానోన్యస్తీక్ష్ణభిమానినః ప్రకృతస్య వత్తాదేః అన్యదప్రకృతం చద్రాదికముపమేయం పరికల్ప్య తేన ప్రకృతస్య తరస్కారఇతి యత్. తదపి ప్రతీకమితి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. అలమితి. హేవక్త్రహేముఖ తే తవ గర్వేణ అహంకారేణ అలం కాన్త్యా మత్తుల్యో నాస్తీతిగర్వం జహీసి, పుతః? కాన్త్యా శోభయా భవాదృశః త్వత్తుల్యః చన్ద్రో విద్యత ఇతిశేషః. అత్రాప్య మేయ భూతచన్ద్రస్య లాభేన ప్రకృతముఖతరస్కారవర్ణనా వ్లక్షణసంగతిః.

వర్ణ్యోరమేయలాభేన తథాన్యస్యాన్యనాదరః,

కః క్రాన్యన్మస్తే మృతోన్య త్వత్తుల్యాపృన్తి హి స్త్రియః.

అ. చంద్రియం లక్షయతి. చంద్రిణి. వర్ణ్యం చ తమవమేయం చ తస్య లాభేన అన్యస్య అన్యస్యానాదరస్తీరస్కారోఽసి కథా. ప్రతీపముత్సర్గః. అత్తుత్కృష్టసుదాతయా అన్యమవమేయమనమానస్య అవర్ణ్యస్య వర్ణ్య మవమేయం ప్రవర్ణ్య తీరస్కారోఽసి ప్రతీపభేదవిసేతి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. క. ౩౧. హే చంద్రిణి, తే తవ క్రాన్యవర్ణ్య క్రూరత్వాగతో గర్వః క్రాన్యవిషయే చాత్మిక్యా నాస్తీత్యభిమానః కః కింధ్య? కుతః? హి యస్తాత్కారగాత్ శ్వత్తుల్యా క్రూర్యవిషయే త్వన్మహాస్త్రియస్సూరి త్వత్తుల్యానాం క్రూరస్త్రీణాం ముఖే నుహమేతి క్రూరభి నిపథాభిమానం యాశ్చకాః ఇన్యోః ఆత్మ చర్చానాం క్రూరస్త్రీణాం లాభేన అవర్ణ్యస్య మృతోన్మస్తే రన్యారవర్ణ్యమలక్షణసంగతిః.

వర్ణ్యో గాన్యస్యానమానా అనిష్పత్తివచశ్చ తత్,

ముఖాచవాచో ముగ్ధాక్షి త్వన్ముఖాభం కిలామ్బుజమ్, 10

అ. చతుర్థః లక్షయతి. వర్ణ్యనేతి. వర్ణ్యేన ముఖాచివా సహాన్యస్యాన్య వర్ణ్యస్య వద్వాదేః ఉపమాయాః సామ్యస్యూరివృత్తివచః సామ్యభావవర్ణనం చ తత్ ప్రతీపముత్సర్గః. ఉదాహరణి. హే ముగ్ధాక్షి ! చాదులోచనే ముఖా అన్యభూతః అపహరః జనవాదః తత్ క్రూయత ఇతిశేషః కింపశోకవాద ఇత్యత ఆహ. త్వనితి. ఆమ్బుజం పద్మం ద్వన్ముఖాభం కిల, కిలేతివార్తానూం, పద్మం త్వన్ముఖమితి వార్తా క్రూయత ఇత్యర్థః. ముఖేత్యనేనానిష్పత్తి రుక్తేతి లక్షణసంగతిః.

ప్రతీపమునమానస్య కైమర్థ్యమపి మన్వతే,

దృష్టం చేద్వదనం తస్యాన్యః కిం పద్దేన క మిన్దునా. 11

అ. సఖ్యమం లక్షయతి. ప్రతీపమితి. ఉపమానస్య వద్వాదేః కైమర్థ్య మపి ప్రతీపం మన్వతే మన్యంలే, ఉపమేయన్వైవ ఉపమానకార్యకారిత్యా

ప్రేమాలంకారము

దవమానం కిందమిది వర్ణనను ప్రతీకమిది కవయో మన్మతే. ఉదాహరణి. దృష్టంచేదితి. * నాన్వయః సుందర్యాః కదనం ముఖం వృష్టం కేతో వర్ణనా కిం కిం ప్రయోజనమ్? ఇష్టనా వాపి కిం కిం ప్రయోజనమిత్త్యర్థః. తత్కాన్తముఖ దర్శనమేన చంద్రాదిదర్శనజనితనేత్రానందయావకార్యం సంగమాచ్యుప్తవర్ణాదికం వర్ణమితి నిష్కర్ష్యర్థః.

(అ) ఉపమానమును ఉపమేయముగాఁ జెప్పితిమని ప్రతీకాబంకార మగును. 'వర్ణములు నీకన్నులతో నమానమైనవి' అని యుపాహారణము. వర్ణ నీయము (వర్ణింపవలసింది) కన్నులు. కాని యిచ్చుట వర్ణనములు చూపియ ముగాఁ జేసి కన్నుల నుపమానముగాఁ జెప్పిరాదు కనుక ప్రతీకము. ఉపమానంబారణము నలక్రిందిచేసినయెడలఁ బ్రతీకమగునని చెప్పుచున్నాను. 'చంద్రుఁడు నీముఖమునకు' అను ఉపాహారణము విజ్ఞప్తి యూహించి కొన వలయును.

(ఇ) అవర్ణమైన యుపమానము నుపమేయముగాఁ గైకొని వర్ణింప వలసిన వస్తువున కనాదరము చూపినయెడల నదికూడఁ బ్రతీకాబంకారమే యగును. ఓ మొగమా! కాలియందు నిన్నుబోలినవాఁడు చంద్రుఁడు న్నాఁడు ఏల గర్వపడెదవు? అనినప్పు డిచ్చుట వర్ణింపవలసినది మొగము. కాని గైకొనిన యుపమేయము చంద్రుఁడు వర్ణింపదలచిన మొగమునకే యనాదరము కనఁబడుటబడినది.

(ఉ) వర్ణమువలన మఱియొకవస్తువున కనాదరము కలిగినను ప్రతీ కమే. ఓమృత్యువా! నీతో నమానములైన కాంతాజనములు కలరు. క్రూర్య దర్శము నీకేల? అనినప్పుడు వర్ణము కాంతాజనము. మఱియొక వస్తువు మృత్యువు, మృత్యువున కనాదరము చూపఁబడినది.

(ఋ) ఉపమానమైన మఱియొకవస్తువు నుపమానకథ వర్ణముచే భంగము. కలుగునట్లు జెప్పఁబడినను ప్రతీకమే. ఓకాంతా! వర్ణము నీ మొగ ముతో నమానమైన వంట. ఇది నిజము కాదు. యజ్ఞి యవవాదము అని.

నవ్యము వర్ణ్యము మొగము. ఉపమానాన్యవస్తువు వర్ణ్యము. ముఖవర్ణనముచే బద్ధమున ఉపమానానిష్పత్తి కలిగినది.

(౧౧) ఉపమానమువలనఁ బ్రయోజనమేమి? అనిచెప్పినను ప్రతీపమే. ఈ ప్రీతుఖమును జూచితిమేనిఁ బద్ధమొనులకు? చంద్రుఁ డెందులకు? అనునప్పు డుపమానములైన వద్దచంద్రునిబములవలనఁ బ్రయోజనమేమి యని చెప్పుటఁగనది గనుక ప్రతీపము.

— ౧. రూపకాలజ్ఞానః —

విషయ్యుభేదతాద్రూప్యరజ్ఞానం విషయస్య యత్,
రూపకం తత్త్రిధాధిక్యన్యూనత్వానుభయోక్తిభిః. 12

అ. అథ జ్ఞోకేనైకేన రూపకం లక్షయన్విభజయే. విషయీతి. విషయస్యోపమేయస్య విషయ్యుభేదరజ్ఞానం ఉపమానాభేదరజ్ఞానం తథా విషయస్య ఉపమేయస్య విషయితాద్రూప్యరజ్ఞానం ఉపమానతాద్రూప్యరజ్ఞానం చేతి యత్తద్రూపకం, తచ్ఛాధిక్యన్యూనత్వానుభయోక్తిభిః త్రిధా, విషయస్య విషయ్యుపేక్షయాధిక్యవర్ణనేన న్యూనత్వవర్ణనేన తదుభయోనుభూతైః తద్వివిధమపి రూపకం ప్రత్యేకం త్రివిధం భవతీత్యర్థః. అయమత్ర నిష్కర్షః. విషయరూపేణ విషయస్య రజ్ఞానం రూపకం తచ్చ సంక్షేపతః అభేదరూపకం తాద్రూప్యరూపకంచేతి ద్వివిధం తత్ర యత్స్వరూపేణోపాత్రస్య విషయస్య విషయరూపేణ రజ్ఞానం తద్విషయ్యుభేదవర్ణననన్యత్యాదభేదరూపకమిత్యుచ్యతే. యచ్చ స్వరూపేణోపాత్రయోః విషయ విషయీణోః భేదే ప్రతీయమానే నప్రత్యేక విషయరూపేణ. విషయస్య రజ్ఞానం తత్ తద్ధర్మారోపమాత్రవర్ణనసితత్వాతాద్రూప్యరూపకమిత్యుచ్యతే. తద్వివిధమపి. విషయ్యుపేక్షయా విషయస్సాధికోక్త్యా న్యూనత్వోక్త్యా తదుభయోనుభూతైః ప్రత్యేకం త్రివిధం తథాచ అధికాభేదరూపకం న్యూనాభేదరూపకం అనుభయోభేదరూపకం చేతి అభేదరూపకం త్రివిధం. అధికతాద్రూప్యరూపకం న్యూనతాద్రూప్యరూపకం అనుభయతాద్రూప్యరూపకం చేతి

త్రివిధం. తాద్రూప్యరూపకం, వివేక రూపకం వడ్విధం భవతీతి పర్యవస్యతి.

అయం హి ధూర్జటిస్సాక్షాద్యేన దగాః పురః క్షణాత్,
అయమాత్మనే వినా శమ్ముస్తార్తీయీకం విభోచనమ్. 13

తత్ర సార్థశ్లోకేనానుభయన్యూనాధికాభేదరూపకాణి ఉద్దేశక్రమ ప్రాతిహేయేనోదాహరణి-అయంహీతి. ! అయం పురోవర్తీ సాక్షాద్ధూర్జటిః శివవివేక ధూర్జటిరేవ భూతాకం రక్షితుం రాజా నకా స్థిత ఇత్యర్థః. కుతః? హి యస్తాత్ యేన పురః క్రమపురాణి క్షణాద్ధగాః అతః పురదాహకత్వా దేవ సాక్షాద్ధూర్జటిరేవేత్యభేదరక్షణాత్ న్యూనాధిక్యయోరవర్తనాచ్చ అనుభయభేదరూపకం. అథ న్యూనాభేదకరూపకముదాహరణి. అయమితి. తార్తీయీకం తృతీయం విభోచనం సేత్రం వినా శమ్మురేవాయమాత్మేతివ్యతి. శమ్మురేవాయం ప్రభుస్సకా ఉచితః కింతు అస్మాదవస్థాయాం తృతీయ లోచనం పరివృత్తమితి పూర్వావస్థాతో రాజత్వావస్థాయాం నాచ్చ న్యూనాభేదరూపకమ్.

శమ్ముర్విశ్వమవత్యద్య స్వీకృత్య సమదృష్టితాం.

అస్యా ముఖేస్తునా లభే సేత్రానన్దే కిమిస్తునా. 14

అథాధికాభేదరూపకముదాహరణి. శమ్మురితి. శమ్ముర్భూత వివేక అయం సమదృష్టితాం స్వీకృత్య సమదృష్టిస్సన్నిత్యర్థః. విశ్వం భూమణ్ణలం అవతి రక్షతి కింతు పూర్వావస్థాయాం విషమదృష్టిః ఇదానీం సమదృష్టిరీత్యభేదదార్థ్యాత్ పూర్వావస్థాతః రాజత్వావస్థాయాం సమదృష్టిస్వీకారేణాధిక్యప్రతిపాదనాచ్చ అధికాభేదరూపకం అథ తాద్రూప్యరూపకం పూర్వవ దుద్దేశక్రమప్రాతిహేయేనోదాహరణి. అస్యా ఇతి. అస్యాః సుప్తర్యాః ముఖమేవేంద్ర్యః చంద్రః సేత్రానన్దే లభే ప్రాప్తేనతి ఇష్టనాచన్ద్రేణ కిం? కిం ప్రయోజనమ్? ముఖవైద్య చంద్రాకారా

అత్ర ముఖచన్ద్రాయోచ్చేనే ప్రతీయమానే సర్వేష ముభేత్తునేతి చన్ద్రాహుపేణ
ముఖస్య క్షణనాదముభయోర్వైచ ఆకాశయతా ద్రూగ్యరూపకమ్.

సాధ్యాయమపగాః క్షణీ సుధాసాగరోదితా,

అయం కళజ్జిన శ్చన్ద్రాగ్నిముఖచన్ద్రోఽతిరిచ్ఛతే.

15

న్యూనతా ద్రూగ్యరూపక మదాహరతి. సాధ్యతి. ఇయం పురోవర్తిని
సాధ్య పరిప్రతా అదరా క్షణీయా అనుధాసాగరోదితా సునాభేరనుత్ప
న్నా లక్ష్మీ, అదరా క్షణీరిచేనే ప్రతీయమానే సర్వేష సాధ్యాయం లక్ష్మీ
రూపస్యరిజ్జనాన్ అనుధాసాగరోదితేతి న్యూనత్వప్రతిపాదనాన్వ న్యూ
నతా ద్రూగ్యరూపకం. అధికతా ద్రూగ్యరూపక మదాహరతి అయమితి. అయం
పురోవర్తి ముఖచన్ద్రః ముభేత్తుః కళజ్జినః కళజ్జినసాహచ్యుద్వాదతి
రిచ్ఛతే అతిశేతే అతికయితో భవతీశ్వర్యః. అత్ర ప్రసిద్ధచన్ద్రాగ్ని కళజ్జి
ముఖచన్ద్రాగ్ని నిష్కళజ్జ ఇతి విషయ్యపేక్షయా వర్ణ్యస్యాధిగోళవర్ణనా
దధికతా ద్రూగ్యరూపకమ్.

విషయమునకు విషయయొక్కయ భేదముచేతను తాద్రూగ్యముచేతను
రంజనము రూపకాలంకారము. విషయయనగా నుపమానమునగా లక్ష్యము,
చంద్రుడు మొదలగునవి విషయ మనగా నుపమేయము. ముఖము మొదలగు
నవి. రంజన మనగా రంగువేయుట. రంగువేయుటకిక్కడనేను ప్రసక్తి కల
దని శంకరావచ్చును. 'ఎఱ్ఱంగు జేసితి వేయఁబడునో' అని యొఱ్ఱంగును. ఎఱ్ఱ
రంగుయొక్క తాద్రూగ్యముచేత వస్త్రమునకు రంజనమైనది. అట్లేకవమానము
(విషయ) యొక్క తాద్రూగ్యముచేత నుపమేయమునకు (విషయము) నుపమా
నముయొక్క రంగు (అనగా నుపమానత్వము)గలిగెనేని రూపకము. రంగుకలు
గుటయే రంజనము. కనుక రంజనశబ్ద మిచ్చుట గౌణముగాఁ బ్రయోగింపఁబడి
నది. కౌణములొక ఋరములు భిన్న భూతముచేసిన సాక్షాద్భూతేతుఁ డితఁడేకదా!
అని యుదాహరణము. ఇచ్చుట వర్ణ్యము (విషయము) రాజు. ఉపమానము
(విషయ) శివుఁడు. శివునకు రాజునకు సభేదము. చెప్పఁబడినది. అనగా

రాజునకు శివత్వము చెప్పబడినది. కనుక రూపకాలంకారము. ఈరూపకాలంకార మభేదరూపకాలంకారము. తాద్రూప్యరూపకాలంకారమునని రెండు విధములు. బ్రైదుదాహరించిన వాక్య మభేదరూపకమున కుదాహరణము. ఈస్త్రీయొక్క ముఖచంద్రునిచేత లభించిన నేత్రానంద ముండఁగాఁ జంద్రునితో నేమిపలికి? అనినప్పుడు ముఖమునకుఁ జంద్రునియొక్క తాద్రూప్యము చెప్పబడినది. కనుక తాద్రూప్యరూపకాలంకారము. అభేదరూపకము మూఁడువిధములు. అధికాభేదము, న్యూనాభేదము, అనుభయాభేదమునని. ఉదాహరణః బుర్రులు చిన్న భూతముచేసిన భూతేశుఁ డిరఁడేకదాయనినప్పుడు రాజునకు శివునకు నభేదము వచింపఁబడినది. ఇందులో రాజునకు శివునికంటె న్యూనతగాని యాధిక్యముగాని చెప్పబడలేదు. కావున నిది అనుభయాభేదరూపకము. “ఈతఁడు మూఁడవకన్న లేని కంభువు” అన్నచో రాజునకు శివునకు సభేదము చెప్పఁచు మూఁడవకన్న లేకుంటు యను నొక న్యూనత రాజునకు నూఁడవఁ బడినది కావున న్యూనాభేదరూపకము. ఈ న్యూనత్వముకూడ నభేదమును దృఢపఱచుచున్నది కావున జమత్కారముగా నున్నది. “ఈతఁడు సమదృష్టి స్వీకరించి విశ్వమేఱుచున్నాఁడు” అనునప్పుడు రాజునకు శివునకు నభేద ముపాదించఁబడినను శివునికి లేని సమదృష్టి శివుఁడు త్రిశేక్రుఁడు కావున విషమదృష్టి కలవాఁడు. రాజున కధికముగాఁ జెప్పఁబడి నందున సధికాభేదరూపకము. తాద్రూప్యరూపకాలంకారముకూడ సధిక న్యూనానుభేదములచే మూఁడు విధములుగా నున్నది. తాద్రూప్యరూపకమునకుఁ బ్రైదుదాహరింపఁబడిన వాక్యములో ముఖమునకుఁ జంద్రుని కంటె న్యూనతగాని యాధిక్యముగాని చెప్పబడలేదు. కావున సమతల తాద్రూప్యము. “ఈమె పాలనమద్రమనందుఁ బుట్టిన యవరలక్ష్మి” అన్నచో ధీరసమద్రమనఁ బుట్టుకుండుట యను నొకన్యూనత యాపెనుఁ జూపఁబడినది కావున న్యూనతాద్రూప్యరూపకము. “ఈముఖచంద్రుఁడు కళంక నహితుఁడైన చంద్రుని మీఁతఁడును” అనినప్పుడు చంద్రునకులేని కళంక

రాహిత్యము ముఖమున కొకయాధిశ్యముగఁ జెప్పఁబడినది కావున నధిక తాద్రూప్యరూపకాలంకారము. ఇవిధమున రూపకాలంకార మాఱువిధములం గ నిర్వచించఁ బడియెను.

❧ 6. పరిణామాలంకారః ❧

పరిణామః క్రియార్థశ్చేద్విషయీ విషయాత్తనా,
ప్రసన్నేన దృగజ్జన వీక్షితే మదిరేక్షణా.

16

అథ పరిణామం లక్షయతి. పరిణామ ఇతి. విషయీ ఉపమానం విషయాత్తనా ఉపమేనూత్తనా ఉపమేయైశ్చేనేతి యావత్, క్రియార్థశ్చేత్ ప్రకృతకార్యార్థస్యావ్యవధి పరిణామాలంకార ఇత్యర్థః. అత్ర విషయీ ప్రకృతకార్యోపయోగితేన నిబద్ధస్య స్వరూపేణ తత్కార్యరణసామ్యభావాత్ తదర్థముపమేయాత్తతామ పేక్షితే తత్ర పరిణామాలంకార ఇతి విష్కర్తుః ఉదాహరణి ప్రసన్నేనేతి. మదిరే మత్రే శుభ్రే యస్యాస్యా అక్షనా ప్రసన్నేన నిర్మలై న దృక్ లోచనమేవ ాజ్ఞా చేన వీక్షితే స్వకాంతం పశ్యతీత్యర్థః. అత్ర ప్రధానస్య ఉత్తరపదార్థస్య అబ్జస్య వీక్షణకార్యవ్యయః ప్రాప్తః సచ పద్మస్య స్వరూపేణ న సంభవతి అచేతనస్య వీక్షణకరణ త్యానుభవాత్, అతః స్వస్య వీక్షణోపయోగసిద్ధయే పూర్వపదార్థలోచన నాత్తనా పరిణామాపేక్షణాల్పక్షణసక్తతిః. అత్ర విషయీనో విషయాత్తనా పరిణామ ఇత్యన్య

విషయ (ఉపమానము), విషయ (ఉపమేయ) తాదాత్మ్యమునుబొంది క్రియతోఁగూడి యుండినట్లేనఁ బరిణామాలంకారము. విషయతాదాత్మ్య మనఁగా విషయతాపరిణామము. “వికాలనేత్రములుగలస్త్రీ ప్రసన్నమైన యాక్షణాంబుజముతోఁ జూచెడిని” అనువాక్యమునఁ జూచునది యంబుజము కాని నేత్రముకాదు. అయినను, అంబుజము స్వయముగాఁ జూడలేదు. కావున నంబుజము నేత్రముగాఁ బరిణమించినది చెప్పవలయును.

అంబుజము విషయం. నేత్రము విషయము. విషయ విషయతాపరిణామము
సాంది క్రియా వికృతమై యున్నది కావునఁ బరిణామాబంధము.

7. ఉల్లేఖాలజ్ఞానము

బహుభిన్నముతోల్లేఖాదేశస్వల్లేఖ ఇష్టతే,

స్త్రీభిః కామార్థిభిస్సద్భ్రాతృభిః కాలశృతుభిరైక్ష్యే సః. 17

అథోల్లేఖః. సచ ద్వివిధః ఏకస్యానేత్రరసేతోల్లేఖనరూపః ఏక
స్యైకేనైకాసేతోల్లేఖనరూపశ్చేతి, తత్ప్రాయం లక్షయతి. బహుభిరితి.
ఏకస్య ఐదునః సాన్దర్భాదార్యాద్యసేకధర్మవికృతస్య బహుభిరనేత్రైః గ్రహీత్పు
వుదుమైః బహుభా కామకల్పకరుత్వాదిబహుప్రకారైః ఉల్లేఖాదుద్భా
టనాదుల్లేఖః ఉల్లేఖాభ్యోజ్ఞానః ఇష్టతే కంభిస్తీక్రియతే. ఉదా
హరతి. స్త్రీభిరితి. సః సాన్దర్భవికరణ పరాక్రమశాలి రాజా స్త్రీభిః కామ
కీభిః కామోనుదః ఐక్షి మదవత్సేన దృష్ట ఇత్కర్థః. తత్సాన్దర్భమోహ
తాభిసాభియ్యురతాభిలాషాదయం కామ ఏకేతి తర్కిత ఇతి నిష్కర్షః. తథా
ర్థిభిః స్వద్భ్రాతృభిః కల్పకరురైక్ష్యే కల్పకరుత్వేన దృష్టః తథా నీకరణబంధకృష్ణాపర
వత్కైరర్థిభిః అయం కల్పపుత్ర ఏవేతి తర్కిత ఇత్కర్థః. తథా కత్తుభిః కాలః
ఐక్షి యదుత్సేన నిర్విక ఇత్కర్థః. తదీయతీవ్రప్రతాపజగితభియపరవత్తైః
కత్తుభిరయమనైక ఏవేతి తర్కిత ఇతి నిష్కర్షః. అత్ర ఏకవిద సాన్దర్భా
దార్యప్రతాపవికృత రాజా స్త్రీప్రభృతిభియ్యురతాభిలాషాదిహేతునా
కామత్వాదిబహుప్రకారైరుల్లేఖక ఇతి లక్షణసంగతిః.

ఏకేన బహుతోల్లేఖేభ్యసౌ విషయభేదతః,

గురుర్వచస్యద్భ్రాతృనోయం కీర్తౌ భీష్మశృరాసనే. 18

అథ ద్వితీయం లక్షయతి. ఏకేనేతి. అత్ర ఏకస్యేకస్యమవజ్యతే, ఏకే
నైవ గ్రహీత్రా ఏకస్య వాగ్విత్వకీర్తిమత్త్వ భవిత్వాపియత్త్వ రాజ్య
విషయభేదతః వాగ్విత్వ్యాదివిషయభేదాల్ బహుభా గురుత్వాదిబహు
ప్రకారైరుల్లేఖే ఉద్భాటనేనతి అసానుల్లేఖాలజ్ఞానః. ఉదాహరతి. గురురీతి

అత్ర ఏకవివ గ్రహీకృత్యయః. వాస్తవ్యయశ్చిత్వధర్మశ్చయ్యుక్తం
 ప్రభుం దృష్ట్యైవమర్హతి, ఏమిలి! అయం రాజా వచసి వాక్యే విషయే
 గురుః మహా బ్రహ్మస్మితిశ్చ, తథా కీర్తా విషయే అర్జునః శుభ్రః పాథశ్చ,
 తథా శరణనే ధనుషి విషయే భీష్మః భయజ్ఞురః గాజ్ఞేయశ్చ, అత్ర ఏకే
 వైవ గ్రహీత్రా ఏకవివ రాజా వాగాదివిషయభేదాత్ బహుధా గురుత్వాద్భు
 వత్వ భిన్న త్వప్రకారై రర్హతి లక్షణసంగతిః.

ఒకవస్తువునే యనేకు లనేకవిధములఁ జెప్పిన నది యల్లేఖాలంకా
 రము. అదిని స్త్రీలు మన్మథునిఁగను, యాచకులు కల్పకరువుగను, శత్రు
 వులు యముని గను జూతురు; అది యాదావారణము. అనేకవిధముల
 గ్రహించు విశేషము లేకపోయినప్పటికి నొకఁడే వస్తువును వివిధముగ నుల్లే
 ఖించినను నుల్లేఖాలంకారమే యగును. అతఁడు వాక్కులందు బ్రహ్మస్మితి,
 కీర్తియా దర్శనుఁడు, చావమున భీష్ముఁడు; అను వాక్యమున నొకవిచేతనే
 యనేకవిషయము లుల్లేఖావబడినవి గనుక నుల్లేఖము. మొదటి యాదావార
 ణగాని స్త్రీలని, యాచకులని, శత్రువులని గ్రహీత లనేకులున్నారు. రెం
 దవవాక్యమునా గ్రహీతయొక్కఁడే. (అనుకొనువాఁడు)

— 8, 9, 10. స్మృతిభాగ్నిసప్తేహలజ్కారాః —

స్మృత్ స్మృతిభాగ్నిసప్తేహైస్తదజ్కాలజ్కృతిత్రయమ్,

జ్కృజు పశ్యతః కాంతా ముఖం మే గాహతే మనః. 19

అథ స్మృతిమద్యాగ్నిసప్తేహలజ్కారా లక్షయతి. స్మృతిలి.
 స్మృతిభాగ్నిసప్తేహైస్తదజ్కాలజ్కృతిత్రయమ్. స్మృత్యైవమర్హతి. తద
 జ్కృజు పశ్యత్రయం స్మృతిభాగ్నిసప్తేహైస్తదజ్కాలజ్కృతిత్రయం
 స్మృత్. క్రమేణ స్మృతిమద్యాగ్నిసప్తేహైస్తదజ్కాలజ్కృతిత్రయం
 నాగోకమలజ్కారత్రయం భవతీత్యర్థః. యత్ర తవివస్తుతసాదృశ్యాద్విషయ.
 విషయజోరస్య తదర్థనేనాన్యతగ్న్యైర్నిబధ్యతే తత్రస్మృతిమదలజ్కారః.
 యత్రవిషయే ముఖాదౌ పద్మాదిప్రమా నిబధ్యతే, తత్ర భాగ్నిసప్తదల

జ్ఞానః. యత్ర విషయవిషయోన్మాదారణధర్మదర్శనాద్విశేషదర్శనాచ్చ సద్దేహో నిబధ్యతే తత్ర సద్దేహాలజ్ఞాన ఇతి నిష్కర్తవ్యం. తత్ర ప్రథమముదాహరణి. పజ్జుజమితి. పజ్జుజం పశ్యతః మే దునః కాస్తా ముఖం ప్రియావదనం గాహతే స్వరతీక్ష్ణర్థః. పద్మముఖయోరత్వప్రసాదృశ్యాత్ పద్మసదృశే సతి తత్సదృశం ప్రియాముఖం మయా స్వర్యక ఇత్యర్థః. అత్ర ముఖసదృశపద్మదర్శనేన తత్సదృశస్య ముఖస్య స్వప్రతిపక్ష్యాల్లాక్షణ సప్తరీః.

అయం ప్రమత్తమధుర స్వస్థుఖం వేత్తి పజ్జుజం,

పజ్జుజం వా సుధాంశుర్వేత్త్యస్తాకం తు న నిర్ణయః. 20

అ. ద్వితీయముదాహరణి:—అయమితి. హేకానే అయం పురోవర్తీ ప్రచక్షః మధురః మధురసవరవశో త్రిమరః త్వస్థుఖం పజ్జుజం వేత్తి, అత్ర ముఖే పజ్జుజత్వప్రతిపత్తివర్ణనాద్భాగ్యనిరుదలజ్ఞానః. శృతీయముదాహరణి—పజ్జుజమితి. పజ్జుజం వా-కీత సుధాంశుశ్చన్తో) వా ఇత్యేవం ప్రకారేణాస్తాకం తు న నిర్ణయః అనిశ్చయః పజ్జుజం వా సుధాంశుర్వేత్త్యాకారకస్సంకయో భవతీత్వర్థః. అత్ర ముఖే పజ్జుజత్వసుధాంశుత్వ రోజీకసద్దేహనిబద్ధసాక్ష్యసద్దేహాలజ్ఞానః.

ఒకదానినిజ్ఞాచి మఱియొకవస్తువును స్మరించినచో స్వప్రతిమదలంకార మగును.

ఉ. పద్మమునుజూచుచున్న నాయొక్క మనస్సు కాంతాముఖమున కధీనమగుచున్నది (స్మరించుచున్నది.)

ఒకవస్తువును భాగించితే వేరొకవస్తువుగాఁ దలంచిన భ్రాంతిమదలంకార మగును.

ఉ. ఈచుంచిన తుమైద నీ మొగమును గమలముయొనుచున్నది. ఇచ్చటఁ దుమైదకు ముఖమునందుఁ బద్మ భాగించి.

ఒకవస్తువును జూచి యదియూ యిదియూ యని సంజేహించినయెడల సంజేహాలంకారమగును.

ఉ. ఆవేమొగము కమలమో, చందమామయో మాకును నిర్ణయము లేదు.

ఇచ్చట ముఖము వద్దమా? చంద్రుడా! యని సంజేహము.

— 11. అక్షహవాలజ్ఞానః (తద్భేదాః). —

శుద్ధాపహ్నుతిరన్యస్యారోపార్థో ధర్తనిహ్నువః,
నాయం సుధాంశుః కిం తర్హి వ్యోమగచ్ఛానరోరుహమ్. 21

అథాపహ్నుతిః, సా చ వడ్విధా శుద్ధాపహ్నుతిః, హేత్వపహ్నుతిః, వర్ణస్తాపహ్నుతిః, భాగ్నితాపహ్నుతిః, ఛేదాపహ్నుతిః, కైకాపహ్నుతిశ్చేతి.

తత్ర శుద్ధాపహ్నుతిం లక్షయతి:—శుద్ధాపహ్నుతిరితి. అన్యస్యా ప్రకృతధర్తస్య ఆరోపార్థః ఆరోపఫలతో యో ధర్తనిహ్నువః ప్రకృతధర్తాపహ్నువః సా శుద్ధాపహ్నుతిః. యత్ర వర్ణనీయే చంద్రాదౌ అవర్ణ్యపద్మత్వా ద్యారోపార్థః. కదీయచిచ్ఛిత్వాద్యపహ్నువః క్రియలే తత్ర శుద్ధాపహ్నుతి రిత్కర్థః. ఉదాహరతి. నేతి. అయ మాకాశే దీప్యమానః సుధాంశు ర్నభవతి, కిం తర్హి! కిం తు వ్యోమగచ్ఛానరోరుహం ఆకాశగచ్ఛానవద్దం, వర్ణనీయే చప్తే కల్పద్రుక్షయస్సదీప్యజ్జీకగతస్య ప్లజ్జీకీకత్వస్మారోపాయ కదీయ చచ్ఛిత్వాపహ్నువః క్రియలే అత ఇయం శుద్ధాపహ్నుతిః.

ఇతరధర్తమును వర్ణనీయవస్తువునందు నిలుపుటకై యావస్తువుయొక్క స్వధర్తము దానియందు లేదని చెప్పినచో శుద్ధాపహ్నుత్యలంకారము.

ఉ. ఇతఁడు చంద్రుఁడుగాఁడు. అయిన, ఏమది? ఆకాశగంగలాని పదము.

చంద్రుడు కర్మనిలువవు. ఇతనియం దితకథర్తమైనయత్త గంగా
సరోరుహత్వము నిలువకై స్వధర్తమైన చంద్రత్వము లేదని చెప్పబడినది
కావున శుద్ధావహ్నుతి.

(హేత్యవహ్న వాలజ్ఞానః)

సవీవ యుక్తిపూర్వశ్చేదుచ్యతే హేత్యవహ్నుతిః,

నేస్తు నీవ్రాత నిశ్శక్కు సిన్ధోరార్యోయముత్థితః. 22

అ. హేత్యవహ్నుతిం లక్షయతి:-

నాని. సవీవ అస్మాద్రోపార్థః ప్రకృతధర్తనిష్ఠావః యుక్తి
పూర్వశ్చేత్ సహేతుః యది తస్మి హేత్యవహ్నుతినిశ్చయతే. యత్ప్ర
కృతధర్తం యుక్తిసామ్యమవహ్నుత్యావ్యధర్తః తత్ర ఆరోప్యతే తత్ర
హేత్యవహ్నుతిరితి నిష్కర్తః ఉదాహరతి. నేని. విరహానస్తాయాః
కళ్యాణీచ్ఛా ప్రియాః సప్తః ప్రత్యుపాలమృనచనమిదం, తీవ్రః తీక్ష్ణః
అయం పరిసృక్మణానః ఇష్టర్న భవతి, తీవ్రఇతి హేతుగర్భవిశేషణం,
తీక్ష్ణత్వాద్విష్టర్న భవతీర్థః. తస్మి సూర్యోఽస్త్విత్కృత అహ. నేని. నిశి
రాత్రా, స్థిత ఇతిశేషః. అయం పరిదృశ్యమానః నైశత్వాత్సూర్యో న భవ
తీకర్తః, తస్మి చంద్రోఽవ్యవస్థితి క్త సుముద్రాదుత్థితోయం తో చ భవే
దిత్వాకర్తవ్య నిశ్చినోతి. సిన్ధోరితి. అయం పరిదృశ్యమానః తీవ్రవదార్థః
సిన్ధోస్సుముద్రాదుత్థితః కార్యః బడబానలవివ సముద్రాదుత్థితత్వానై
శత్వాత్తీవ్రత్వాచ్చ బడబాన్నిశేషానం భవతుర్నతి న తు చంద్రో
సూర్యావికర్తః. అత్ర తీవ్రత్వ నైశత్వయుక్తిపూర్వకం చంద్రోత్వాద్య
వహ్నువః బడబానలత్వారోపార్థ ఇతి భవతి హేత్యవహ్నుతిః.

వైరి వివరింపబడిన శుద్ధావహ్నుతియే యుక్తిపూర్వముగా నుండే
నేని హేత్యవహ్నుత్వలకార ముందురు.

ఉ. విరహాత్ సుఖమైన పరిత యిట్లునుకొనుచున్నది. ఈ ప్రకాశించు
నది యేమిటి! చంద్రుడనుకొందమా దారుణముగా నున్నాడు.

కావునఁ జంద్రుఁడుకాదు. దారుణముగానున్నాఁడు కనుక సూర్యుఁడను కొందఱు రాత్రికాలమున సూర్యుఁ డెప్పటఁబడి వచ్చును? కనుక నిది సముద్రమునుండి పైకి వచ్చిన బడబాసలము.

ఇందుఁ జంద్రునియందుఁ దధర్తముల నవహ్నివించి బడబాసలత్వ మారోపించుటకుఁ గొన్ని కారణములు వివరింపఁబడినవి కావున హేత్వపహ్ను తియైనది.

— (పర్యస్తాపహ్ను వాలజ్కారః) —

అన్యత్ర తస్యారోపార్థః పర్యస్తాపహ్నుతిస్తు సః,
నాయం సుధాంతుః కిం తర్హి సుధాంతుః ప్రేయసీముఖమ్.

అ. అథ పర్యస్తాపహ్నుతిం లక్షయతి.—

అన్యత్రేతి. సః క్వచిద్ధర్తావహ్నువః అన్యత్ర వర్తనీయే కాస్తాముఖాదౌ తస్యావహ్నునిధర్తస్యారోపార్థశ్చేత్పర్యస్తాపహ్నుతిరిత్యర్థః. యద్వా, యః అవర్త్యగత చన్ద్రత్వాద్యవహ్నుః అన్యత్ర వర్తనీయే ముఖాదౌ తస్యావహ్నుత చన్ద్రత్వాదేరారోపార్థః ఆరోపఫలతో భవతి, నకు పర్యస్తాపహ్నువ ఇలియౌ జనా, యత్రదోన్నిత్యసంబధాత్. ఉదాహరతి. శేతి ఆయం పరిదృశ్యమానః సుధాంతుః చన్ద్రో న భవతి, కిం తర్హి? కింతు ప్రేయసీముఖం కాస్తావదనమేవ, సుధాంతుః తస్మి భవిష్యం వినా పరిదృశ్యమానేన్ద్రోః ప్రత్యుత్ నస్తావరత్వా త్రేయసీవదనదర్శరస్య తు నేత్రానన్దరత్వాదిదమేవ సుధాంతుఃతి భావః. అత్ర సుధాంతు సుధాంతుత్వావహ్నువస్య ప్రేముఖే శిద్ధర్తారోపార్థత్వాత్పర్యస్తాపహ్నుతిః.

వర్తనీయ వస్తువునం దారోపించుటకై యొక్కవస్తుయొక్క ధర్తము నవహ్నివించినఁ (లేదనిపెప్పిన) బర్యస్తాపహ్నుత్వలబ్ధికి యనితెల్పదురు.

ఉ. ప్రేయసీ ముఖము చంద్రుఁడు గాని యాకఁడు చంద్రుఁడు కాఁడు.

ఇందు జగత్సీయవస్తువు ముఖము. ముఖమునందుఁ జంద్రత్వమునాఁ
కెంచుటకై చంద్రనియందుఁ జంద్రత్వములేదని చెప్పఁబడినది.

(భ్రాంతాపహ్ను వాలజ్కూరః)

భ్రాంతాపహ్ను తిరస్యస్య శక్జాయాం భ్రాన్తివారణే,
తాపం కరోతి సోత్కర్షం జ్వరః కిం న సఖ స్తరః. 24

భ్రాంతాపహ్నుతిరితి. అన్యస్య ఇతరజనస్య శక్జాయాం కత్తాపీ
జ్ఞానేన ఆయథార్థవస్తునః భ్రాన్తా సత్కాం భ్రాన్తివారణే సతి కత్తసి
స్వరూపకథనేన భ్రాన్తివారణే కృతే సతి భ్రాంతాపహ్నుతిః. కేన చిద్వత్త
జ్ఞాప్తికృతముద్దిశ్య వృత్తాంతే కథితే సతి తస్యైవ కృతసాధారణ్యాదితర
జనస్య శ్రోతు వృత్తాన్తానాదనుద్దేశ్యవిషయకశక్జాయాం సత్కాం వత్త
కత్తకథనేన తస్మాన్తివారణే కృతే సతి భ్రాంతాపహ్నువాభ్యో
లజ్కూరః. ఉదాహరతి తాపమితి. కాచిన్నాయికా స్తరం చునసి నిధాయ
స్వసఖం ప్రతి తద్వృత్తాంతమాహ. హేసఖ! సోత్కర్షం సగాత్రకమ్యం
యథాతథా తాపం శరీరఃస్తాపం కరోత్యుత్సాదయతి, తతస్సఖి నాయికా
తాత్పర్య మజానా వా వృచ్ఛతి. హేముగ్ధే! జ్వరః కిం ధవత్సనాపకరః కిం
జ్వరో ధిశేత్ కథయేతి ప్రశ్నః. అథ నాయికా ఆర్జవేనైవోత్తరమాహ.
నేతి జ్వరో న ధిశేత్కర్థః. కిన్తు హేసఖ స్తరః. తాపం కరోతీత్సనచక్షుః.
చక్షుస్తాపకారీ చక్షుః విష స తు జ్వర ఇశ్యార్థః. అత్ర స్తరపదమును
పాదాయ నాయకయా సామాన్యేన తాపం కరోతీత్సన్తే తాపస్య జ్వర
సాధారణ్యాదనుదీలయా సఖ్యా జ్వరః కిమితి శబ్దేనే సతి న సఖస్తర ఇతి
నాయకయా సఖిభ్రాన్తివివారితా అతో భ్రాంతాపహ్నుతిరియమ్.

వరుఁడు కంకింకనవృదు నిజముచెప్పి భ్రాన్తిని బోగొట్టుదుమేని
భ్రాన్తికహ్ను జాలాకార మగును.

ఉ. మిత్తుఁడా! సోత్కంభముగ నాకుఁ బాపము కలుగుచున్నది.

మిత్తు—దేనివలన? జ్వరమువలననా?

పక్ష—కాదు. మన్మథునిచేత.

ఇందు జ్వరమువలననా యని మిత్రుఁడడుగగాఁ, గాదు. మన్మథుని వలన నని నిజముచెప్పి భ్రాంతి వారింపినాఁడు.

— (చేకాపమ్మ వాలజ్జూరః.) —

చేకాపమ్మతి రన్యస్య శజ్జాతస్తథ్యనిమ్నా వే,
ప్రజల్ప స్తత్పదే లగ్నః కాన్తః కిం న హి నూపురః. 25

అ. అథ చేకాపమ్మతిం లక్షయతి.—

చేకాపమ్మతి రితి. అన్యస్య శ్రోతృజనస్య శజ్జాతః పక్షభి ప్రేతార్థవిషయాప్రకాశాత్ శ్రోత్ర పక్షభిప్రేతార్థే వృష్టే సతీత్యర్థః, తథ్యనిమ్నా వే ఆయథార్థకఃనపూర్వకం పక్షా స్వాభిప్రేతార్థనిమ్నా వే కృతే సతి చేకాపమ్మతిః. కేనచిత్కన్తై చిదాత్మజనాయ స్వరహస్యే నివేద్యమానే సతి చైవాదాగతేన కేనచిత్పురితేన యథార్థే వృష్టే సతి స్వరహస్య ప్రకాశభీతేన విదగ్ధేన పక్షా ఆతథ్యం నివేద్య తథ్యకగూహనే కృతే సతి చేకాపమ్మతిరలజ్జూరఇతి నిష్కర్తృః. ఉదాహరతి ప్రజల్పన్నితి. నాయికా స్వకాన్తా హససి కృత్వా ఆప్రసభిముద్దిక్యాహ, హేసఖ ప్రజల్పా శబ్దాయమానస్య చుత్పదే మచీయమాదే లగ్నః సంగతః. ఇతి, అథ చైవాదాగతా కాచిదదాత్తా తథ్యమేవ వృచ్ఛతి కాన్తః కిమితి. హే నువ్వా. ప్రజల్పన్నిత్వాదితా త్వదుత్తః కాన్తః కిం త్వప్రీయః కిం భవేదితి ప్రశ్నః, అథ కాన్తా స్వరహస్యప్రకాశభీదుస్సతీ తథ్యం నిగుహ్యసత్య మావేదయతి.

సహితి. జల్పన్నిత్వాదితా మయోత్తః కాన్తో సభవతి కింతు నూపురః నూపురాభిప్రాయేణ మయోక్తం నకు పల్లభాభిప్రాయేణేతి. అత్ర స్వప్రీయ మేవోద్దిక్య పదస్త్వా నాయకయా తమేవ వృచ్ఛప్రీతునాప్తాం ప్రతి ఆతథ్య నూపురం నివేద్య తథ్యకాన్తనిమ్నాచాత్ చేకాపమ్మతిర్భవతి.

పరులు శంకించినప్పుడు నిజము దాచి మాయచేరిమేని ఛేకా పహ్నుతి. ఛేకుఁ డనఁగా నేర్పటి అతని యపహ్నుతి ఛేకాపహ్నుతి.

ఉ. ఒకనాయక చెలికత్తెతోఁ దననాయకుని పృథ్వాంతమును జెప్పు తటి “రొదచేయుచు నాపదములయందుఁ దగుల్కొనెను” అని నడువఁగా నీమాటలు హఠాత్తుగా మఱియొక స్త్రీ విని “నీకాళ్లయందుఁ దనినది నీపెని మిటియా” యని యడిగెను.

నాయక నిజమును గప్పిపుచ్చుటకై “నాపెనిమిటి కాదు అంటె చప్పుడుచేయుచు నాపదములయందుఁ దగుల్కొనెను” అని ప్రత్యుత్తర మిచ్చెను.

స్త్రీ పెనిమిటియా యని శంకించినప్పుడు నాయక నిజమును గప్పి పెట్టెను గావున ఛేకాపహ్నుతి.

— (శైతవాపహ్నవాలజ్కారః) —

శైతవాపహ్నుతిర్వ్యక్తే వ్యాజాద్యై ర్నిహ్నుతేః పదైః, నిర్మాన్తి స్తరసారాచాః కాంతాదృశ్యాతశైతవాత్. 26

శైతవాపహ్నుతిం లక్షయతి. శైతవాపహ్నుతిరితి, వ్యాజాద్యైః వ్యాజచ్ఛలశైతవాదిభిః పదైర్నిహ్నుతేః ధర్మనిహ్నుతస్య వ్యక్తే సత్త్వాం శ్చుటత్వే సతి శైతవాపహ్నుతిరిత్యుచ్యతే, యత్ర కవినా కణ్ఠతోపహ్నా వస్యాభాషేషి ఆసత్కత్వప్రతిపాదకశైతవాదిపదైశ్చేన ధర్మపహ్నావః క్రియతే తత్ర శైతవాపహ్నుతిరితి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి నిర్మాన్తిరి కాంతాదృశ్యాతశైతవాత్ ప్రియాదృష్టి ప్రసారవ్యాకాల్ స్తరసారాచాః మదనబాణవిశేషా విష నిర్మాన్తి ఆచనాస్పిర్గచ్ఛనీత్యర్థః. ఆసత్కత్వ వాచినా శైతవపదేన నేమే కటాక్ష ఇతి విన్నవః ప్రతీయతే. అత్ర వ్యాజాదిమధ్యంతికశైతవపదేని కటాక్షత్వం నిహ్నుతస్య వ్యక్తత్వా జ్ఞాన సంగతిః.

వ్యాజము. మిమ, శైతవము, భలము మొదలగు పదములచేత నపహ్నావ ముండేనేని శైతవాపహ్నుతి యందురు.

ఉ. స్త్రీలయొక్క చూపులను వ్యాజముచే మన్నఁగుని బాణములు వెలువడుచున్నవి.

ఇందు స్త్రీల పీక్షణములందు వ్యాజకట్టముచేత మన్నఁగబాణత్వ మారోపించబడినది. పీక్షణశ్చ మవన్నామింపఁబడినది (కప్పిపుచ్చఁబడినది) కనుక కైకవాచమన్నది.

— (12. ఉత్పేక్షాలంకారః తద్వేదాః) —

సంభావనా స్యాదుత్పేక్షా వస్తుహేతు ఫలాత్తనా,

ఉక్తానుక్తాస్పదాద్యాత్ర సిద్ధాసిద్ధాస్పదే పరే. 27

అథోత్పేక్షం లక్షయన్ ప్రథమం సంక్షేపతః తాం త్రిధావిభజతే. సంభావనేతి. వస్తుహేతుఫలాత్తనా వస్తూత్తనా హేతూత్తనా ఫలాత్తనా సంభావనా వికర్మః ఉత్పేక్షాస్యాత్. ఆయమక్రమిన్కర్తృః అన్యథస్త్రసంబంధేన హేతుకాన్యస్యస్యతాదాత్మ్యసమ్మేషోత్పేక్షేతి సామాన్యలక్షణం సాచ కన్యచివ్యుర్యో వస్త్రస్తరతాదాత్మ్యగోచరత్వేన అహోక్షేతుభావగోచరత్వేన అపలస్య ఫలభావగోచరత్వేన చ త్రివిధా. కత్రాద్యా స్వరూపాత్పేక్షా ద్వితీయా హేతుాత్పేక్షా తృతీయా ఫలాత్పేక్షేతి. త్రివిధా మిమాం పునర్ద్విధా విభజతే ఉక్తానుజేతి అక్రమివిధాన మధ్యే ఆద్యా స్వరూపాత్పేక్షా ఉక్తానుక్తాస్పదా ఉక్తానక్తే ఆస్పదే విషయా యస్యాస్యా ఉక్తవిషయానుక్తవిషయా చేతి ద్వీవిధత్వర్థః. పరే ఆవశిష్ట హేతుఫలాత్పేక్షే సిద్ధాసిద్ధాస్పదే సిద్ధాసిద్ధే ప్రసిద్ధాప్రసిద్ధే (విద్యమానావిద్యమానే) ఆస్పదే విషయా యయోస్తే. సిద్ధవిషయే అసిద్ధవిషయే చేతి ద్వీవిధత్వర్థః.

(స్వరూపాత్పేక్షాలంకారః) —

ధూమస్తోమం తమశ్శక్తే కోకినిరహశుష్టణామ్,

లిమ్పుతీవ తమోక్షాని వర్షతీవాజ్ఞానం నభః. 28

అ. తథాచ ఉక్తవిషయా స్వరూపాత్పేక్షాముదాహరతి. ధూమస్తోమమితి. అమా తమః అన్యకారం కోకినా చక్రవాకాక్షనానాం విరహ

శుష్కణః విరహాగ్లాః లేమాం సంబంధినం ధూమస్తోమం శక్తే, ఇదం తమః చక్రవాకీ విరహాగ్ని ధూమసమూహ ఇతి తర్కయామిత్వార్థః. ఆత్ర సర్వతః ప్రవర్తమానాన్ధకారస్య వైల్యవృష్టిప్రతిరోధకత్వాదిధర్మసంబంధ గమ్యమానం నిమిత్తకృత్యతత్పరయే ప్రియవిఘటికతోన్మాదయగత క్రవ్య లిప్యద్విరహానలసంబంధిధూమస్తోమతాదాత్మ్యసంభావనోత్పేక్ష. సా చ ధూమస్తోమానాత్మకస్య తమసప్తదాత్మతాగోచరత్వాత్స్వరూపాత్పేక్ష. సా చ తమసో విషయస్య ఉక్తత్వాదుక్తవిషయా, ఆధానుక్తవిషయే ద్వే స్వరూపాత్పేక్ష ఉదాహరతి. లిన్పుతీవేతి. తమః అజ్ఞాని గాత్రాణి లిన్పు తీవ, అజ్ఞలేపనం కరోతీవ తథా సభః అజ్ఞానం వర్జితీవ, తమోవ్యాపనం దృష్ట్యా విషముత్పేక్షతే, ఇదం తు తమః కర్తృకాజ్ఞలేపనమివ సభః కర్తృ కాజ్ఞానవర్జణమివేతి చ. ఆత్ర సభఃప్రభృతిభూమివ్యవస్థకలపమనుజీసి కరణధర్మసంబంధం నిమిత్తకృత్య తమోవ్యాపనస్య తమః కర్తృకాజ్ఞలేపన తాదాత్మ్యోత్పేక్ష సభః కర్తృకాజ్ఞానవర్జణ తాదాత్మ్యోత్పేక్ష చ వర్తతే, అతః తమోవ్యాపనరూపవిషయస్యానుపాదానాదిమే అనుపాత్రవిషయే స్వరూపాత్పేక్ష.

అన్యధర్మసంబంధనిమిత్తముచేత సన్యవస్తువున కన్యతాదాత్మ్య సంభావన ముత్పేక్ష యనంబడును.

ఇది వస్తూత్పేక్ష, హేతుత్పేక్ష, ఫలత్పేక్ష యని మూడు విధములు. ఒకవస్తువునకు వుండియొకవస్తువుయొక్క తాదాత్మ్యము చెప్పుట వస్తూత్పేక్ష, లేక స్వరూపాత్పేక్ష యందురు.

త్రైయేందాహరణములో జీఃకటికి, ధూమతాదాత్మ్యము నుడువఁబడి నది కావున నది స్వరూపాత్పేక్ష కుదాహరణముగాఁ దీసికొనవచ్చును.

నురల వస్తూత్పేక్ష ఉక్తవిషయవస్తూత్పేక్ష. అనుక్తవిషయ వస్తూత్పేక్ష అని రెండువిధములుగా విభజింపవచ్చును. చక్రవాకీవియోగాగ్ని యను నుదాహరణములో విషయమైన లీఃకటి చెప్పఁబడినది కావున నది యుక్తవిషయ వస్తూత్పేక్ష.

విషయము (చర్చము) చెప్పబడనియెడల ననుక్తవిషయవస్తూల్పేక్ష.

ఉ. అంగములకుఁ బూతభూయంచున్నట్లు (చీకటి వ్యాపించుచున్నది)
అకాశము కాటుకను వర్షించుచున్నట్లు (చీకటి వ్యాపించుచున్నది)

ఇచ్చటఁ బూయంచున్నట్లు, వర్షించుచున్నట్లు అని విషయి యున్నది కాని విషయములేదు. చీకటి వ్యాపించుచున్నదను విషయ మనుక్తముగా నున్నది. కనుక ననుక్తవిషయ వస్తూల్పేక్ష.

“దలె. నిజముగా శుక్తింబెదరు, తలఁచెదరు” మొదలగు పదములులేని యుల్పేక్ష గమ్యాల్పేక్ష యనఁబడును.

విషయి శన్నభర్తములు విషయమునం దుండుటచేత విషయియొక్క తాదాత్మ్యమును విషయమునకుఁ జెప్పట యుల్పేక్ష.

ఉ. ఈచీకటినిఁ జక్రవాకియొక్క విరహాన్నినుండి పుట్టిన పొగయని నేను వలంచెదను.

ఇచ్చటఁ జీకటి విషయము, పొగ విషయి. అందుచక్రవాకములు దేశమునందంతట నుండుటచేత దద్విరహానలభూమము సర్వత్రనిడియుండును. భూమము గనుక నీలముగా నుండును. మఱియు దృష్టి ప్రతిరోధకముగా నుండును. ఇవి విషయిభర్తములు. సర్వత్ర వ్యాపించుట, నైల్యము కలిగి యుండుట, దృష్టినిఁ బ్రతిరోధించుట, యీభర్తములు చీకటియందున్నవి; అనగా విషయమునం దున్నవి. కావున విషయియొక్క, తాదాత్మ్యము విషయమునకుఁ జెప్పబడినది. అనగాఁ జీకటి చక్రవాకియొగానలజనిత భూమమని నుడువఁబడినది. కనుక నుల్పేక్షాలంకారము.

— (హేతుల్పేక్షాలంకారః) —

రక్త తవాఙ్గీ మృదలా భువి విక్షేపణాద్భ్రవమ్,
త్వస్తుఖాభేచ్ఛయా నూనం పద్మైరై వ్రాయతే శశి. 29

అ. సిద్ధవిషయాం హేతుల్పేక్షానువాచరతి.—

రక్షావతి. హేతుత్పత్తి మృదుల ౩౩౩ కవాక్కి పాద భువి
విజేతకాత్ సంచారాత్ రక్షా లోపితే ప్రవమియ్యత్యైతా
వృత్తాం. అత్ర పాదయోః తాహిత్వేన స్థిరత్వాత్ విజేతకం
సహేతుః అతః ఆహేతు భూతస్య హేతుత్వసంభావనాత్ కే హేతుత్వేన,
సాచ విజేతకరూపవిషయస్య ప్రసిద్ధత్వాత్ సిద్ధవిషయా.

హేతువు కానిదానిని హేతువుగా భావించుట, హేతుత్వేన
యగును.

ఉ. ఓకాంతా! నీమృదుగదములు భూమిమీద మోపుటవలన నరు
దములుగా నున్నవి (ఎట్లుగా నున్నవి) యని తలచుచున్నాను.

ఇందు బడము లరుణముగా ఉండుటకు భూవిజేతకము హేతువు
కాదు. కోమాణాంగుల మృదుపదములు స్వభావస్థితిగానే యరుణములుగా
నుండును. హేతువుకాని భూవిజేతకము హేతువుగాఁ జెప్పెను గావున
హేతుత్వేన.

ఆరోధవిషయాం హేతుత్పత్తికాలజ్ఞానము.

త్వోతి. హేతుత్వే శక్తి చక్రస్య క్షుద్రభావేష్వయా క్షుద్రభావోద్ధర్మ
లిప్తయా పక్షైర్గ్రహయతే పక్షస్పృశా వైరం కరోతీష్వర్యః. అత్ర చక్రస్య
పక్షవిరోధస్య స్వాభావికత్వాత్ తత్ర తక్షణకాంతిర్వా స హేతుః,
అతః ఆహేతుః హేతుభావవర్జనాచ్యవ్రస్య కాంతాముఖకాంతిర్వా
అప్రసిద్ధత్వాదసిద్ధవిషయా హేతుత్వేన.

హేతు వసిద్ధమైనయెడల వసిద్ధవిషయ హేతుత్వేన యగును.

ఉ. ఓయువతీ! నీముఖకాంతినిఁ బొందఁ గోగి చంద్రుఁడు పక్షము
లతో విరోధము పెట్టికొనినాడు.

ఇందు విరోధమునకు యువతీముఖకాంతినిఁ బొందఁగోరుట హేతువు.
నిజముగా నాహేతింపఁగా చంద్రుఁడు దచేతనవదార్థము కావున నిట్టి కోరిక
యందుట యసంభవ మని లేలను. కావున “ముఖకాంతినిఁ బొంద

గోరుట" యను హేతువు సిద్ధము కాదు. అందుచే నిది యసిద్ధహేతుఁ
త్రేపుట.

హేతుత్రేపుటయు సిద్ధవిషయము నసిద్ధవిషయము నని రెండువిధములు. "ఓకాంతా! నీవృద్ధులపదములు భూమిమీఁద మోపుట వలన నరుణములుగా నున్నవని తలఁచెనను" అను నుదాహరణమునంద జరణములకు భూమిక్షేపణము సిద్ధము గనుక నిది సిద్ధవిషయహేతుత్రేపుట.

❧ (ఫలోత్పేక్షామదాహరణః ౧౭)

మధ్యః కిం కుఁడ యోధృత్వైర్బద్ధః కనకదామభిః,
ప్రామోజ్జం త్వత్పదేనైక్యం ప్రాప్తం తోహే తపస్వతి. 30

సిద్ధవిషయాం ఫలాత్పేక్షామదాహరణి.

మధ్య. ఇతి. శిష్టస్వకాంతావళిత్రయావరణం కనకదామభ్యంతరే
సాధ్యవస్థోత్పేక్షితే. హేతుత్రేపుటానై మధ్యోపలగ్నం కుచయోః భృత్యైర్భార
ణాయ కనకదామభిః స్వర్ణరజ్జుభిః బద్ధః కిల? అన్యథాశీలాత్కృత్యవిష
కుచభారాదృక్లూపానూదితి భావః. అత్ర మధ్యః స్వర్ణవిషమచే వహతి
న తు కనకదామభ్యంతరే సాధ్యవస్థితవళిత్రయకేష్టనబలాత్ అతః కనక
దామబద్ధశాఘస్య కుచభారస్య తత్ఫలత్వేనోత్పేక్షానాం ఫలాత్పేక్షా
కుచభారస్య ప్రసిద్ధత్వాన్నిధివిషయా.

ఫలాముకాని దానిని ఫలముగాఁ జెప్పినచో ఫలాత్పేక్ష.

ఉ. ఓ పులిజా! కుచములను ధరించుటకై నీవనుము బంగారుగొలు
సులచే బిగింపఁజేసిదా నేమి?

ఇట నడుము న్నయముగానే కుచములను మోయుచున్నది కాని
బంగారుగొలుసులచేత బిగింపఁగా నేర్పడిన ముడకల (వళిత్రయము) బలము
చేతఁ గాదు కనుక కుచభారణము బంగారుగొలుసులచే నడుచును బిగించుట
వలన జైన ఫలముకాదు. కానోయినను, ఫలముగాని కుచభారణమునకు
ఫలత్వము చెప్పెను గావున ఫలా.

ఘోషోక్తకూడ సిద్ధవిషయము నసిద్ధవిషయము నని లెండువిధములుగా విభాసించవచ్చును. “ఓకనితా! కుచములకు భరిం.....యేమి!” అను పై యుదాహరణములలో గుచభారము సిద్ధము తరుక నిది సిద్ధవిషయ ఘోషోక్తేష్ కుదాహరణముగాఁ గైకొనవచ్చును.

అసిద్ధవిషయం ఘోషోక్తేష్ కముదాహరణి.

ప్రాయ ఇతి. అత్ర పద్మస్య జలావస్థానం అహ్మివానం తపస్త్యేన అభ్యవస్య ఉన్నోక్తే. హేనాస్తే “జ్ఞా పద్మం త్వప్వదేత త్వత్వాదేత సహ విక్లం సాయుజ్యం ప్రాప్తు ప్రాయః భూమాన్ తోయే జలే తపస్యతి తపః కరోతి, అహ్మివానరూపం తపః కరోతీత్యర్థః. అత్ర పద్మస్య తపస్త్యేనాభ్యవసితంజలేనస్థానం స్వభావాదేవ నతు కామిసేవసాయుజ్యప్రాప్త్యర్థం అతోఽభ్యవస్య కామిసేవసాయుజ్యస్య తత్ఫలత్వేనోన్నోక్తేనాత్ కామిసేవదశాయుజ్యస్య అత్యుత్తరసిద్ధత్యాచ్చ అసిద్ధవిషయా ఘోషోక్తేష్ క.

ఫల మసిద్ధమైవయైశ్చ నసిద్ధఘోషోక్తేష్ క యనంబగును.

ఉ. ఓకడః తీ! అశ్రువిధుల శివదముతో నైక్యము బొందుటకు బద్ధము నీటియందుఁ దప మాచరించుచున్నది.

ఇందుఁ దపమాచరించుటగా నున్నోక్తింపఁబడిన పద్మముయొక్క జలావాసమనకు నిజముగా నాలోచించితిమేనిఁ గామిసేవకై క్యము ఫలము కాదు. జలజమన కట్టి ఫలప్రాప్తి కుంచేటికొమ్ము వంటిది.

జలజ మీఫలమాను గోరుదులు నాఫలమును బొందుటయు నే నాదును సంభవించవు, “కామిసేవకై క్యప్రాప్తి” యను ఫలము హుళక్కి కావున నిది యసిద్ధవిషయఘోషోక్తేష్ క.

13. అతిశయోక్త్యలంకారః

యాపకాతిశయోక్తిస్సాన్య నిగీర్వాణ్యవసానతః,
పశ్య నీలోత్పలదవ్యద్వా నిస్సరన్తి శితాశ్శరాః.
చంద్రి—3

అ. అథావిశయోక్తిరలంకారః. సా చ న ప్రథమా, ద్వపకావిశయోక్తిః, భేదకావిశయోక్తిః, సంబంధావిశయోక్తిః, అసంబంధావిశయోక్తిః, అక్రమావిశయోక్తిః, చపలావిశయోక్తిః, అశ్వనావిశయోక్తిశ్చేతి. తత్రాద్యాద్వివిధా శుద్ధా సావహ్నవా చేతి, తత్ర శుద్ధాం లక్షయతి. —

రూపకావిశయోక్తిశ్చి. నిగీర్ణ విషయనిరణం పృథ్వా అభ్యవసానకః విషయిరూపేః విషయస్య నిశ్చయద్రూపకావిశయోక్తిస్సన్, యత్రోపమేయం ముఖాదికం తద్వాచిముఖాదివదేహనుపాదాయ ఉపమాన వద్వాదివద్దరుపాదానతూర్వకం వద్వాదిరూపేణావధార్యతే తత్రరూపకావిశయోక్తి ర్నామలంకారశ్చి నిష్కర్షకః ఉదాహరణి చాశ్చేతి. హే నభి నీలొత్పలద్వద్వాల్ కువలయద్వద్వాన్ శిశాః త్రిక్షణః శరణః బాణాః నిస్సరన్తి నిర్గచ్ఛన్తి పశ్య ఇదమావృత్తం విశోకయేత్వర్థః, అత్ర చాస్తాయా లోచనయుగళాత్ కటాక్షః నిర్గచ్ఛన్తి చక్రస్యే లోచనకటాక్షాణాం తద్వాదివదేనోపాదానం విశా తదుపమానీలొత్పలకరకష్టాన్యముపాదానతూర్వకం నీలొత్పలకరత్వేనాభ్యవసానానియం రూపకావిశయోక్తిః.

ఉపమానము మాత్రముచెప్పి యుపమేయమును (నర్త్యము) మఱుగుపఱచిలేని రూపకావిశయోక్తి యనంబడును.

ఉ. నల్లకలువల జతనుండి వాడియైన బాణములు వెలువడుచున్నవి.

ఇందు నల్లకలువలజత యుపమానము. యుపలీనేత్రద్వయ ముపమేయము. వాడిబాణము లుపమానము. కలికి చూపు లుపమేయము. ఉపమానములు మాత్రము చెప్పఁబడినవి. ఉపమేయములు నాన్యర్థం బతలేదు. ఉపమానములను బట్టి యుపమేయములను గ్రహింపవలసియున్నది. ఇటు నుపమేయముల కుపమాన రూపకచే నభ్యవసానము. అనగా నుపమేయముల కుపమానతాద్రూప్యము చెప్పఁబడినది. క్రిష్టల రూపకావిశయోక్త్యలంకారము.

1 (సాపహ్నవాతిశయోక్త్యలంకారః) 1

యదప్యవహ్నతిగర్భత్వం నైవ సాపహ్నవా మతా,
త్వత్సూక్తిః సుధా రాజక భాగ్నిస్తాః శత్యన్తి తాం విధా.
సాపహ్నవాతిశయోక్తిం లక్షయతి.

యనీతి. అపహ్నతిగర్భత్వం యది రూపకాతిశయోక్తేరవహ్నవనుడి
త్వం చేసిగర్భత్వం, నైవ రూపకాతిశయోక్తిచేస సాపహ్నవా సాపహ్నవరూప
కాతిశయోక్తియిది తనీతాం మతేత్వత్వం. ఉదాహరణి. త్వదితి. హే రాజక
త్వత్సూక్తిః. భవనీయపురుషాకృష్టేషు సుధాస్థితే తేషు. త్వదియను
మరవచస్సేవామృతం పరతే బాహ్యతేత్వత్వం. నవ చప్తే సుధాస్థితి
ప్రవాహ శత్రుత్వక తహ—భాగ్నిస్తాః ఇతి. భాగ్నిస్తాః అజ్ఞానోపకాతాః
విధా చప్తే తా సుధా శత్యన్తి చప్తే సుధాస్థితి వ్యవహారో భ్రమ
మూలవిశిష్టత్వం. అత్ర రా చప్తే గతా సుధా న భవతీత్వవత్సవగత్యేతి
సాపహ్నవా.

ఈ యతిశయోక్తియే అపహ్నతితోః గూఢియంతునీని సాపహ్న
వాతిశయోక్తి యగును.

ఉ. ధీరా! అమృతము నీమాటలయం దుండఁ గా భ్రాంతియొత్తుట
దానినిఁ (అమృతమును) జుద్రునియందుఁ జారును. ఇందు నీ మాటల
యందలి మాధుర్యమే యమృతమను నతిశయోక్తి. చంద్రుండలముగా
నున్నది యమృతము కాదను నవహ్నుతి (వర్తస్తాపహ్నుతి) తోఁ గూఢి
యొన్నది కావున సాపహ్నవాలంకారము.

2 (భేదకాతిశయోక్త్యలంకారః) 2

భేదకాతిశయోక్తిస్సృతస్యైవాన్యత్వవర్ణనం,
అన్యదేవాన్య గామ్యార్థమన్యధైర్థ్యం మహీపతే. 33

అక భేదకాలికయోక్తిం లక్షయతి.

భేదకాలికయోక్తిరితి. తస్మైవ లోకసిద్ధస్మైవ అన్యత్వవర్ణనమితి యత్ సా భేదకాలికయోక్తిస్సృజిత్యర్థః. ఉదాహరతి అన్యదితి. అన్యః పోషలేః గామ్యార్థమన్యదేవ లోకవిజ్ఞానమేవ, తథా తైర్వమన్యన్యదేవ లోకవిజ్ఞానమేవ, అత్ర రాజగామ్యార్థవైర్థయోః లోకసాధారణత్వేఽపి తస్మేదో వర్ణితః.

అథాపి వస్తువునకే యన్యత్వవర్ణనము చేయఁబడునెడల భేదకాలికయోక్తి యగును.

ఉ. ఈరాజయొక్క గాంభీర్యవిలసనము వేఱు ఈతని వైర్యవైభవము వేఱు. అఁగా లోక ప్రసిద్ధములైన గాంభీర్యవైర్యములకంటె నితని గాంభీర్య వైర్యములు భిన్నము లని యర్థము. రాజునకు లోకోత్తరత్వము ప్రసిద్ధి చుట కిట్లు చెప్పఁబడినది. లోకములొ నున్న గాంభీర్యవైర్యములు శిరాజయొక్క గాంభీర్యవైర్యములు నొక జాతిలోఁ జేరినవే. అయినప్పటికి భేదకాలికయోక్తి యగును. గాఢన భేదకాలికయోక్త్యలంకారము.

(సంబన్ధాతిశయోక్త్యలంకారః)

సంబన్ధాతిశయోక్తిస్సృజయోగే యోగకల్పనమ్,

సాధాగ్రాణి పురిస్కాన్య స్పృశన్తి విధుమద్బలమ్. 34

సంబన్ధాతిశయోక్తిరితి ఆయోగే అసంబంధే యోగకల్పనం సంబంధవర్ణనమితి యత్ సా సంబన్ధాతిశయోక్తిస్సృజిత్యర్థః. ఉదాహరతి. సాధాగ్రాణి. అన్య పురస్య సాధాగ్రాణి రాజగృహశిఖరాణి విధుమద్బలం చన్ద్రవద్బలం స్పృశన్తి తాదృగున్నతాని భవన్తిత్యర్థః. అత్ర సాధాగ్రాణాం విధుమద్బలస్య సంబంధేఽపి తత్సంబంధో వర్ణితః.

సంబంధము లేనివట్టుల, సంబంధమున్నదనివర్ణించినచో సంబంధాతిశయోక్తి యగును.

ఉ. ఈపురముయొక్క పేడల యగ్రములు చంద్రమండలమును హామయన్నవి

నిజము? సౌభాగ్యములకుఁ జంద్రమండలమునకు యోగ పుచ్చినమా), అనఁగా సంబంధములేదు. లేకవోయినను సంబంధమున్నట్లు (తాఁకుచున్నట్లు) వర్ణింప బడినది కావున సంబంధాతిశయోక్తి.

❧ (అసంబంధాతిశయోక్త్యలంకారః) ❧

యోగేష్వయోగోఽసంబంధాతిశయోక్తిరిత్యుక్తే,
త్వయి దాతరి రాజేంద్ర స్వర్ణమూర్త్యాద్వియామహే. పర

అథాఽసంబంధాతిశయోక్తిం లక్షయతి.

యోగేషీతి. యోగే సంబంధే సత్యపి అయోగోఽసంబంధపర్వనమితి యత్ సా అసంబంధాతిశయోక్తిరిత్యుక్తే కథ్యతే. ఉపాహరతి. త్వయ్యాతి. హేరాజేంద్ర! సకలపృథ్వీపాలకేంద్ర! రామచంద్ర! త్వయి దాతరి వికంఠాకాలిని సతి వసుం స్వర్ణమూర్తీ కల్పవృక్షాన్ నాద్రియామహే న నూచామహే, భవదీయవికరణే దృష్టే సతి కల్పవృక్షేష్వప్యాదరో నాస్తీక్యర్థః. అత్ర స్వర్ణమేష్వాదరసంబంధేఽపి తదసంబంధపర్వవాదసంబంధాతిశయోక్తిః.

సంబంధము (యోగము) నున్నప్పుడు, సంబంధము లేదని వర్ణించిన నసంబంధాతిశయోక్తి యగును.

ఉ. “హీరాజా! నీవు దాతవయి యుండఁగా మేము (యాచకులము) కల్పవృక్షాదుల నాదరింపము, (లేక్కనేయుము).”

యాచకులకుఁ గలవృక్షాదులయందు దాదర ముండుట సహజము. కల్పవృక్షాద్యాశ్రయము నభిలషించని యర్థియుండఁడు గదా. ఇట్లు యాచకులకుఁ గల్పకాఘ్నియలు దాదరసంబంధము సిద్ధమైయుండఁ దస్మాదసంబంధము లేదని పై యాదాహరణములో వర్ణింపబడిన గుణక నసంబంధాతిశయోక్తి.

— (అశ్రమాలిశయోక్త్యలంకారః)

అశ్రమాలిశయోక్తిస్సాన్యత్సహత్వే హేతుకార్యయోః,
అలిప్తస్తి సమం దేవ జ్యోం శరాశ్చ పరాశ్చ తే. విప్

అశ్రమాలిశయోక్తిం లక్షయతి—అశ్రమాలిశయోక్తిరితి. హేతుకార్యయోన్యహత్వే యాగవద్వే వర్ణితే సతి అశ్రమాలిశయోక్తిః. కారణం పూర్వం కార్యం కరమితి లోకమర్యాదా తాత్పర్యం యశ్చ కార్యకారణయోరేకకాలత్వం వర్ణితే కత్రాశ్రమాలిశయోక్తిరిక్యర్థః. ఉదాహరణి అలిప్తస్తితి. హేదేవ రామస్వామిన్ తే తవ శరాః పరాశ్చత్రాశ్చ జ్యోం సమం యాగవదాలిప్తస్తి, శరవత్తే జ్యోం హ్యేం శత్రువత్తే జ్యోం భూమిం అలిప్తస్తిత్కర్థః. అశ్ర శరసద్ధానరూపకారణశ్చ పరేషాం భూజశనకార్యస్యచ పారావర్యక్రమం విహయ యాగవద్యవర్ణనాదశ్రమాలిశయోక్తిః.

హేతువునకుఁ గార్యమునకు ననుకూలత్వము చెప్పినయెడల నశ్రమాలిశయోక్తి యగును. హేతువునకుఁ బిమ్మటఁ గదా కార్యము బరుగవలసినది. అనఁగాఁ గారణము ముందు, తరువాతఁ గార్యము సంభవించును. అట్లుగాక, కార్యకారణములు రెండు నొక్కసారియే సంభవించెనని చెప్పట యశ్రమాలిశయోక్తి యగునని యర్థము.

ఉ. పీరాకా ! నీశరములు నీశత్రువులు నొక్కచర్యాయమే జ్యాపరీరంభము చేయదురు. జ్యాపరీరంభము మనఁగా భూమినిఁ గొఁగిలిండుట, వింటినాదినిఁ గొఁగిలిండుట. కాఁగిలిండుట కిచ్చటఁ బడుట యని లక్ష్యార్థము చెప్పవలయును.

పీరాకా ! నీబాణములు వింటినాదిమీఁద నెప్పుడు పడునో (ఎప్పుడు మార్చియందు శరసంధానము చేయదునో) యప్పుడే శత్రువులు భూమి మీఁద బడుదురని యర్థము. ఇచ్చట శరసంధానము కారణము, శత్రువులు పడుట కార్యము. ఈ రెండును నేకకాలమునందు జరిగెనని వర్ణించబడినది. కావున నశ్రమాలిశయోక్తి యాయెను.

❀ (చపలాతిశయోక్త్యలంకారః) ❀

చపలాతిశయోక్తిస్సృష్ట్యాశ్చర్యే హేతుప్రసక్తిజే,
యాస్యామీతు్యునితే తన్వాన్య వలయోఽభవదుర్నితా.

చపలాతిశయోక్తిం లక్షయతి—చపలాతిశయోక్తిరితి. కాశ్యేహేతు
ప్రసక్తిజే సతి హేతుప్రసక్తిహిత్రేణ కాశ్యే జాతేసతి చపలాతిశయోక్తిః.
యత్రకారణే భవిష్యత్ప్రకార్యం వర్జ్యతే తత్ర చపలాతిశయోక్తిః
ఉచాహరతి. యాస్యామితి. అహం యాస్యామి గమిష్యామితి నాయకేన
ఉచితే ఉక్తే సతి తన్వాన్యః ప్రియాయాః ఉర్నితా అజ్ఞుభీయకం వలయః
కష్టానిమభవత్, నాయకప్రయాణత్రవణే సతి తక్షణవివ భావివరహ
ప్రతిసన్ధానజనితభేదాత్సక్తకృపాయాః తస్యాః కరే అజ్ఞుభిప్రాయే సతి
ఉర్నితా కష్టానిమభవత్కర్మ్యః. అత్ర హేతుభూతస్య నాయకప్రయాణస్య
ప్రసక్తిమిత్రేణ తత్కార్యస్య కార్యస్య కార్యముఖేన వర్ణనాచుచపలాతిశ
యోక్తిః

కారణజ్ఞానమాత్రమచేతః గార్య ముత్పత్తియైన దని చెప్పినచోఁ
జపలాతిశయోక్తి యగును.

ఉ. నేను బ్రహ్మాణమై పోవుచున్నానని పెనిమిటి చెప్పఁగానే
యవతి కుంగరము కడియ మాయెను.

అతః భర్తృప్రచూణనార్త విసంగనే కృశించినది. అవయవములు
సన్నములైనవి. అందువలన వ్రేలికిఁబెట్టికొను కుంగరము దండచేతికిఁ బట్టి
నది యవి దీనియర్థము. విజ మాలోచింపఁగాఁ బెనిమిటి పయనమైపోయిన
తరువాతఁ గొన్నిదినములు భర్తృవియోగచింతచేఁ గృశించినఁగాని యవ
యవములు నన్నవడవు. కనుక నాయవతి చిక్కిపోవుటకుఁ గారణ
మేమియుండవలయును? పెనిమిటి వెళ్లుట కారణముగా నుండవలయును.
అయిన, పెనిమిటి వెళ్లక పూర్వమే, వెళ్లు ననువార్త వినినంతమాత్రమునఁ
(వెళ్లు ననుజ్ఞానము కలిగినంతమాత్రమునఁ) గృశించె నని యుదాహరణ

ములఁ జెప్పఁబడినది. అనఁగాఁ గారణజ్ఞానమాత్రమునఁ గార్య ముత్పత్తి యైనట్లు నుడువఁబడినది కనుకఁ జపూలిశయోక్త్యలంకారము. ఇందుఁ బెనిమిటి పోక కారణము. భార్య సన్నపడుట (చిక్కిపోవుట) కార్యము.

— (అత్యంతాతిశయోక్త్యలంకారః) —

అత్యంతాతిశయోక్తిస్సాస్యత్యైర్వాపర్యవ్యతిక్రమే,
అగ్రే మానో గతః పశ్చాదనునీతాప్రియేన సా. 36

అత్యంతాతిశయోక్తిం లక్షయతి.— అత్యంతాతిశయోక్తిలి కయోః కారణకార్యయోః యత్యైర్వాపర్యం పూర్వోత్తరభావః తస్య వ్యతిక్రమే ఉల్లంఘనీయతి అత్యంతాతిశయోక్తిః. కారణం పూర్వం కార్యం పరమితి నియమ ముల్లంఘ్యై వైపరీత్యేన కార్యం పూర్వం కారణం పరమితి యుక్త వర్ణితే తత్రాత్యంతాతిశయోక్తిస్సాస్య దిక్ష్వర్థః. ఉదాహరణి అగ్ర ఇతి. మానో ప్రణయ కోపః అగ్రే ప్రథమమేవ అనునయాత్పాగేనేక్ష్వర్థః. గతో పర్యంతః, పశ్చాత్తానత్యాగానంతరం సా కాస్తా ప్రియేణ అనునీతా ఉపాలిఖతా.

కారణమును ముందుగను దరువాతఁ గార్యమును జెప్పట క్రమము గదా. ఈ క్రమమును మార్చి కార్యము ముందుగను దరువాతఁ గారణమును జెప్పినచో నత్యంతాతిశయోక్తి యగును.

తా. నాయకయొక్క కోపము (మానము) పోయినది. తరువాత నాయకుఁడు నాయక నూతిడించెను. (ఇది మూలములోని యందాహరణము.)

నాయకుఁడు నాయక నూతిడించినంగాని యాపెకోపము పోదుఁ డొఱిడించుట కారణము. కోపము పోవుట కార్యము. కారణము లేనిది కార్యము జరుగదు. కావునఁ గారణమునే క్రమప్రకారము ముందుగాఁ జెప్పువలయును. మన యందాహరణములలో గార్యమే (కోపముపోవుట) ముందు జెప్పఁబడినది. కారణము (నాయకుఁ డూతిడించుట) తరువాత వాస్తవ్యుఁ డడిగినది. కనుక నత్యంతాతిశయోక్తి.

14. తుల్యయోగితాలక్ష్మరః తద్వేదాః

పర్యానామితరేషాం వా ధర్మైక్యం తుల్యయోగితా,
సంకుచన్తి సరోజాని నైర్విరిణేపదనాని చ.

39

తుల్యయోగితా లక్షయతి. సాత్త్వికా వర్ణావర్ణైక ధర్మాన్వయ
రూపా హితాహితవృత్తితేల్యరూపా ఉత్కృష్టసమీకరణోక్తిరూపా చేతి.
తత్రాద్యం లక్షయతి.—వర్ణానామితి. వర్ణానాం ప్రకృతానామితరేషా
మప్రకృతానాం వా ధర్మైక్యం ఏకధర్మత్వం తుల్యయోగితేర్ధ్యం. ఇయమపి
పునర్ద్వివిధా కేవలప్రకృతిగోచరా కేవలాప్రకృతగోచరాచేతి చాత్ర కేవల
ప్రకృతానామేకధర్మాన్వయః తత్ర కేవలప్రకృతిగోచర ఇత్యత్ర కేవలా
ప్రకృతానామేకధర్మాన్వయః తత్ర కేవలాప్రకృతగోచరా ఉచ్యతే.
సంకుచన్తి. చన్తోదయప్రస్తావనాచన్తోదయ ఇతి భూషణం, సరోజాని
పద్మాని నైర్విరిణేపదనాని జ్వరస్త్రిముఖాని చ సంకుచంతి వద్యేషు సంకోచో
ముఖశం వదనేషు వైవిర్ధ్యం, చన్తోదయస్య స్వేచ్ఛయా కామకష్టాన
గమనవిరోధిత్యాత్. అత్ర చన్తోదయవర్ణన ప్రస్తావనాత్కాన్యత్యేన
నైర్విరిణేముఖసరోజ సంకోచవర్ణనస్య ప్రకృత్యాన్వయత్వానాం సమోక్తచ
క్రియారూపైకధర్మాన్వయః, అతః ప్రకృతగోచరా తుల్యయోగితా.

ఈ తుల్యయోగితాలంకారము వర్ణావర్ణైక ధర్మాన్వయరూపయః
హితాహితవృత్తి తేల్యరూపయః, ఉత్కృష్టసమీకరణోక్తిరూపయః నని
మూడువిధములు.

అందు మొదటిది కేవల ప్రకృతగోచరయః, కేవలాప్రకృతగోచ
రయః నని ద్వీవిధములు.

ప్రకృతములకు (వర్త్యంబులకు) గాని, అప్రకృతిములకు గాని, ఏక
ధర్మాన్వయము కనబడుచేని తుల్యయోగితయగును.

ఇది, ఎచట కేవలప్రకృతములకు నేకధర్మాన్వయము కనబడునో
యది కేవల ప్రకృతగోచరయనియు, ఎచట కేవలాప్రకృతములకు నేకధర్మా
న్వయము కనబడునో యది కేవలాప్రకృతిగోచరయనియు చెబును.

ఉ. చంద్రుఁ డుదయముకాఁగానే, వద్దములును, జారస్త్రీల మొగములును సంకుచిత మయ్యెననుట కేవల ప్రకృతగోచరమగును.

ఇచట చంద్రోదయవర్జన ప్రస్తావమువలన దానికార్హమైన వద్దముల యొక్కయు, జారస్త్రీల ముఖములయొక్కయు సంకుచితము (ముడుగు కొనుట) ప్రకృతమైన యేకధర్మాస్వయము కలది కావున, నిది కేవల ప్రకృతగోచరమగు తుల్యయోగితాలంకారము.

త్వదజ్జమార్దవే దృష్టే కస్య చిత్తే న భాసతే,

మాలతీశశభృల్లేఖాకదళీనాం కఠోరతా.

40

అథ కేవలాప్రకృతగోచరామదాహరణి. త్వదితి. హేస్త్రియే త్వదజ్జమార్దవే దృష్టే సతి కస్య నా చిత్తే మాలతీశశభృల్లేఖాకదళీనాం నమనోలతాచంద్రారేఖారంభాణాం కఠోరతా కాశిన్యం న భాసతే న స్ఫురతి, త్వదేకసౌఖ్యమార్దవ్యిణాం మాలత్యాదిషు అతీవానాదకో భవతీర్థ్యః. అప్రోక్షమానత్వేన అప్రకృతాణాం మాలత్యాదీణాం తిరస్కారరూపైకక్రియాన్వయః.

అప్రకృతములను ప్రకృతమైనదానితో సురమించుట కేవలాప్రకృతగోచరతుల్యయోగిత. అనఁగా అప్రకృతతుల్యయోగిత యగును.

ఉ. ఓనవితా! నీకరీరమార్దవమును జూచినంతనే, మాలతీలతయొక్కయు, చంద్రరేఖయొక్కయు, అరటిచెట్టుయొక్కయు కాశిన్యము ఎవరికి తోచవలయును ?

ఒకానొక నుందరవతియొక్క సౌఖ్యమర్దవమును జూచి, ఆమెతో మాలతీలతానుండు సాటిగావలె తిరస్కారముగఁ జెప్పఁబడినందున నిది అప్రకృత తుల్యయోగిక యనఁబడెను.

హిగాహితే వృత్తితౌల్యమపరా తుల్యయోగితా,

ప్రదీయతే పరాభూతి ర్నిత్యకాత్రవయోస్త్వయా.

41

ద్వితీయం లక్షయతి. హితాహిత ఇతి. హితాహితే మిత్రేఽమిత్రే చేత్కర్తవ్యం, పుత్రితౌత్వం వ్యాపారసామ్యమేకవిధవ్యాపార ఇతి యావత్, అపరా అస్యా తుల్యయోగితా, యత్ర శత్రుమిత్రయోర్విషయే ఏక వ్యాపారో వర్త్యతే తత్రాస్యా తుల్యయోగితేత్కర్తవ్యం. ఉదాహరణి. ప్రదీ యతఇతి. హేరాజ్ త్వయా మిత్రకాత్రవయోః సుకృద్విషయో ద్విషయే మిత్రేభ్య శత్రుభ్య చేత్కర్తవ్యం. వరాభూతిరుక్మప్తైశ్వర్య వరాభవత్స ప్రదీయతే వితీర్థతే, అత్రోక్మప్తైభూతిదానస్య వరాభూతిదానదూషణ్యా పారస్తుల్యఇతి లక్షణసంగతిః

శత్రులయందును, మిత్రులయందును సమానపుత్రి వర్ణింపఁబడిన యెడల హితాహితపుత్రి తుల్యయోగిత యగును.

ఉ. హీరాజా ! నీవు నీశత్రులకును మిత్రులకును, వరాభూతి నిచ్చి తివి. శత్రువులను, వరాభూతి=వరాజయమును, మిత్రులను, వరాభూతి=వరాజయమును, అభూతి=సంఘోర్షైశ్వర్యమును ఇచ్చినాడవు.

ఇప్పుట గాజుశత్రువులకు వరాభూతి నిచ్చెను, మిత్రులకును వరాభూతి నిచ్చెను. కనుక రాజు శత్రువులయందును, మిత్రులయందును సమానముగా వర్ణించె నని తేలును గనుక హితాహితపుత్రితుల్యయోగిత.

(ఇప్పుటఁ గేవల శబ్దసామ్యమేకాని, నిజముగాను రాజు శత్రువుల యందును మిత్రులయందును సమానముగా వర్ణింపలేదు. అట్టి యుద్ధా హరణములే మఱిొన్నిచోటులఁ గానవచ్చుచున్నవి గనుక నీదృశోద్దా హరణముల యాచిత్యము విచార్యము.)

గుణోక్మప్తై సమీకృత్య వచోన్యా తుల్యయోగితా,
లోకపాలో యమః పాశే శ్రీధ శ్మశ్రో భవానపి. 42

తృతీయం లక్షయతి. గుణోక్మప్తైరితి. గుణోక్మప్తైశ్శౌర్యా దార్యాదిగుణగర్భైః సమీకృత్య సమానీకృత్య వచః ఉక్తిః అథవా తుల్య

యోగితా, యత్ర పర్జనీయో రాజాదిః ఉక్తృష్టసజ్జైస్త్వానిభిస్సహభర్తృః
సమాసీకృత్యక్షర్ణ్యతే కత్రాన్యాతుల్యయోగితేత్కర్ణః. ఉదాహరణి లోక
పాలయతి. హేత్రభో! యమః అన్తకః పాఠీ వరుణః శ్రీః కుబేరః శక్రః
ఇన్ద్రః భవానపి త్వంచ లోకపాలః, లోకపాలసామ్యేనైవ త్వం లోకం
పాలయసీత్కర్ణః, అత్రోక్తృష్టైశ్చకాదిభిః ప్రభోద్దోకపాలత్వేన సమీ
కృత్య పర్జనాతుల్యయోగితా.

ఉక్తృష్ట గుణములు గలవారిలో సామ్యముచ వివక్షించి ప్రతి
పాలించినచో ఉక్తృష్టసమీకరణోక్త రూపతుల్యయోగిత యగును.

ఉ. ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు వీరిలో
నొక్కఁడు లోకపాలుడు. హిరాణ్య సీవురు లోకపాలుఁడు.

ఇందు “ఇంద్రాదులు లోకపాలురు, సీవురు లోకపాలుఁడవు” అని
నుడిపుటలలో సింద్రాదులలో రాజునకు సామ్యము వివక్షించు బడినది.
(తెప్పుట కిచ్చగించుబడినది) కనుక ఉక్తృష్టసమీకరణోక్త రూపతుల్య
యోగిత.

— 1b. దీపకాలంకారః —

వనన్తి వర్ణ్యానర్ణ్యానాం ధర్మైశ్చం దీపకం బుధాః,

మదేన భాతి కలభః ప్రతాపేన మహీపతిః.

43

అథ దీపకం లక్షయతి. వనన్తి. వర్ణ్యావర్ణ్యాణాం ప్రకృతాప్రకృ
తానాం ధర్మైశ్చం వికధర్మాన్వయం దీపకం బుధాః వనన్తి దీపకమితి సమ్య
దయాః కథియన్తిత్కర్ణః. ఉదాహరణి. మదేనీతి. మదేన కలభః గజహంక
భాతి శోభతే మహీపతిః రాజాప్రతాపేన కాశ్యేణ భాతి. అత్రవర్ణ్యోరాజా
అవర్ణ్యకలభః ఉభయోరపి భాతీతి శోభాయాజైకధర్మాన్వయః తేన ఉభయో
స్సామ్యత్వం గమ్యతే, అత్ర ధర్మస్య దీపకవానేకత్రాన్వయూప్తేపకమిక్య
న్వర్ణసంజ్ఞా.

వర్ణమునకు, అవర్ణమునకు భర్తృత్వము నుడివినచో దీపకాలంకారమునకు. వర్ణమునకు వర్ణింపఁదలఁచినది. అవర్ణమునకు వర్ణింపఁదలఁచినది. ఈరెండిటికి నేకభర్తృత్వము గలిగెనేని దీపకాలంకారము.

ఉ. ఏనుగు మదముచేతను, రాజు ప్రతాపముచేతను ప్రకాశించును.

ఇందు వర్ణము రాజు-అవర్ణము చేనుగు. ప్రకాశించుట భర్తృత్వము. ఈభర్తృత్వము గజభూతల కేకము కనుక వర్ణమునకు నవర్ణమునకు నేక భర్తృత్వము గలిగినది.

ప్రకాశించుట క్రియ గనుక గజభూతల యేకభర్తృత్వము క్రియారూపమైనది.

మేదలొ మేదల కలుగుటకై యెత్తెన భాగమునఁ జెట్టిన దీపము పీఠికిఁగూడ నెట్లు దీపమైయున్నదో యట్లే రాజుతో నన్వయించుటకై చెప్పిన క్రియారూపభర్తృత్వము, గజముతోఁగూడ నన్వయించినది. దీనికి మేదలొచి దీపముతో సాదృశ్యము కలిగినది గనుక దీపకాలంకారమని పేరు పెట్టిరి.

అయినను, వైయదాహరణములొ “ప్రకాశించును” అను క్రియ మొదట గజముతో నన్వయించి పిమ్మట రాజుతో నన్వయించినది గజవర్ణము ప్రధానమా యేమి? అని శంక రావచ్చును. రాజునుగుఱించి ప్రసంగము చేయునప్పుడు వైయదాహరణము చదివినచో రాజవర్ణమే ప్రధాన మనుకొనవలయును. గజమునుగూర్చి ప్రసంగించుకఱిఁ జెయదాహరణము పఠించినచో గజవర్ణమే ప్రధాన మనుకొనవలయును. సరియే. “ఏనుగు మదము చేతను, రాజు ప్రతాపముచేతను ప్రకాశించును” అను భక్తులు రాజప్రసంగావసరమునఁ జెప్పఁబడిన వనుకొనుదు. కనుక నిందు రాజవర్ణమే ప్రధాన మనువలయునగదా అప్పుడు క్రియ రాజుతో మొదట నన్వయించవలయునే. వైయదాహరణములొ రాజుతో మొదట నన్వయించుట లేదే. రాజవర్ణము ప్రధానమని యెట్లు చెప్పఁగలము? అని కొందఱు శంకింపవచ్చును. అట్లుండు.

వచ్చిరాడని గౌరవముగొఱకు పండినవప్పు నతిభిబ్రాహ్మణుని విస్తరితా-
మొదట వడ్డించి, తరువాత నట్లుని విస్తరితా వడ్డించినమాత్రమున నూప
మట్టునిగొఱకు పండినదికాదు, బ్రాహ్మణుని గొఱకే పండినది చెప్పవచ్చుగా?
అట్లే ప్రకాశించు ననుక్రియ గజముతో మొదట నన్వయించినను రాజ
ప్రసంగావసరమునఁ జెప్పఁబడినది కావున రాజవర్ణనమే ప్రధానమునట
తర్కమునకు విరుద్ధముకాదు.

— 16. ఆవృత్తిదీపకాలంకారః (తద్యేదాః) —

త్రివిధం దీపకావృత్తై భవేదావృత్తిదీపకమ్,
వర్షత్యమ్బుదమాలేయం వర్షత్యేషా చ శర్వరీ. 41

ఆవృత్తిదీపకం లక్షయన్ విభజయే. త్రివిధమితి. దీపస్య అనేకావ
కారకత్వాద్విచక్షాణీయస్య పదస్య చా అర్థస్య చా జదార్థయోరుభయోర్వా
ఆవృత్తై సత్త్వాం క్రమేణ పదావృత్తిదీపకమర్థావృత్తిదీపకం శబ్దార్థోభయా
వృత్తిదీపకం చేతి త్రివిధమావృత్తిదీపకం భవేదిత్యర్థః. తత్ప్రాయాముఖా
హరితి. వర్షతీతి. వర్షాననుయే విరహకస్తా కాదిత్యాభ్యేదాహ. ఇమంపురో
వర్తిరి అమ్మనమూలా మేఘపక్షిః వర్షతి జలం ముఖ్యసీత్యర్థః. ఏషా వర్ష
మాసా శర్వరీ రాత్రిశ్చ వర్షతి, వర్షః సువత్సర ఇవాచరితి, విరహకస్తాహం.
రాత్రే నిద్రాభావాద్విరకాతేనాపి తదనవగమద్రాత్రిస్సంవత్సరప్రాయా
భవేదిత్యర్థః, అత్ర వర్షతీత్యేకంపదం వాక్యద్వయే వర్షతే అర్థస్యభిన్నత్వాత్
పదావృత్తిదీపకమ్.

దీపకమున కావృత్తికలిగినది “ఆవృత్తి దీపకాలంకార” మగును.
ఆవృత్తి యనఁగా చురల పచ్చుట.

ఆవృత్తిదీపకాలంకారము ముత్రైఙ్గములు అనఁగా, 1 పదావృత్తి
దీపకము, 2 అర్థావృత్తిదీపకము, 3 పదార్థోభయావృత్తిదీపకము అని.

ఉ. విరహానియగు నాయక శైలికలైను జూచి, వర్షాననుయముడు

“ఈ మేఘపక్షి వర్ష రూపమగుచున్నది.”

విరహాత్పలకు చాత్రియండు నిద్రలేమివలన, చాత్రి వర్తము (సంవత్సరము) గాఁ దోచుట. ఈవర్తశబ్దమే మేఘపక్షియందు వర్తిండునున్నది. కనుక పదాన్పుత్రిదీపకము.

అనగా, వర్తమగుచున్నది యనునొకపదమే పెండువాక్యములందును ఆన్పుత్రి యగుచున్నది.

ఉన్నీలన్ని కదమ్బుని స్ఫుటన్ని కుటజోద్గమాః,

మాద్యన్ని చాతకాస్తృప్తా మాద్యన్ని చ శిఖావళాః. 45

ద్వితీయముదాహరణి. ఉన్నీలన్నీరి. కదమ్బుని కదమ్మకునుమాని ఉన్నీలన్ని వికసన్ని తథా కుటజోద్గమాః గిరిచుట్టికాః స్ఫుటన్ని వికసన్ని శబ్దయోః భేదవి వికాసమాపార్థస్య వికత్వాత్తస్యావృత్తత్వేన ఇవమర్థావృత్తిదీపకమ్.

ఇచట వికసించుటయు, స్ఫుటమగుటయును నీరెండుశబ్దములను భేదముగాఁ గన్పట్టినను అర్థ మొకటి యగుటంజేసి అర్థావృత్తిదీపకము.

ఉ. కదంబములు వికసించెను. కొండనుల్లియలు స్ఫుటమయ్యెను.

తృతీయముదాహరణి.—మాద్యన్నీరి. చాతకాః శృప్తాః అస్తరాశివిన మేఘోనకపానేన కస్తృప్తాస్తృప్త మాద్యన్ని మదం గచ్ఛన్ని తథా శిఖావళాః మయూరాశ్చ మాద్యన్ని అత్ర మదప్రాప్తిరూపస్య అర్థస్య మాద్యన్నీరి పదస్య ఉభయస్సాస్యావృత్తత్వాదుభయావృత్తిదీపకమ్.

ఉ. శృప్తిచెందిన చాతకములు, మదిండుచున్నవి. నెరుట్లును మదిండుచున్నవి. “మదిండుచున్నవి” “మదిండుచున్నవి” యని రెండుసారు లావృత్తియున్నది కనుక భయావృత్తిదీపకము.

— 17. ప్రతివస్త్రాపమాలజ్ఞానః. —

వాక్యయోరేకసామాన్యే ప్రతివస్త్రాపపమా మతా,

తావేన భ్రాజతే సూరః శూరశ్చాపేన రాజతే.

అథ ప్రతిపస్తాపమాం లక్షయతి. వాక్యయోరితి. వాక్యయోః ఉపమానోపమేయవాక్యయోః ఏకసామాన్యే ఏకసామాన్యదర్శన్యావ్యయే సతి ప్రతిపస్తాపమా మాతా ఇష్టా. య త్రోపమానోపమేయవనఘటికవాక్యయోరేకః సాధారణధర్మః పృశ్నశ్చిద్ధిశ్చతే శబ్దభేదేన ప్రతిపాద్యతే తత్ర ప్రతిపస్తాపమేత్కర్తవ్యః. ఉదాహరతి తాపేనేతి. సూరస్సూర్యః తాపేనాతపేన భ్రాజతే ప్రకాశతే కూరః కరపురుషః చాపేన భూమి రాజతే ప్రకాశతే తేన ఉభయోస్సాస్యం గమ్యతే, సూరఉపమానం కూర ఉపమేయం తత్ప్రతిపాదకవాక్యయోరేకః ప్రకాశనరూపస్సాధారణధర్మః రాజతే భ్రాజతే ఇతి భిన్నపదాభ్యాం నిర్దిశ్యతఇతి ప్రతిపస్తాపమా, ప్రతిపస్తా ప్రతివ్యాకర్ణాథం ఉపమా సాధారణధర్మః యస్మాస్మా ఇతి వ్యుత్పత్తేరన్వర్థనం.

క. మూల కేరసామ్య ముండేనేరిః బ్రహిన్పస్తాపను యగును.

అనగా, సూరమానోపమేయభావముగల రెండువాక్యముల కేకసమానధర్మ మున్నప్పు డా సమానధర్మమును భిన్నశబ్దములచేతక జెప్పదుమేనిఁ బ్రతిపస్తాపను యగునని యర్థము.

ఉ. సూర్యుడు తాపముచేత నలరును. కూరుడు చాపముచేత నొనరును.

సూర్యుడు తాపముచేత నెట్లు ప్రకాశించునో కూరుడు చాపము చేత నెట్లు ప్రకాశించు నని యర్థము గనుక, నీవాక్యములయందు సేకసమానధర్మ మేదనఁగాఁ బ్రకాశించుటయే. ఈ ప్రకాశించుటయనునది “అలరుక” “ఒనరుక” అని నెఱు వఱు పదములచే నుపపాదించఁబడినది గావునఁ బ్రతిపస్తాపమాలంకారము.

12. దృష్టాంతాలజ్కారః

చేద్భిన్నప్రతిబిద్భత్వం దృష్టాంతస్తదలజ్కృతిః,

త్వమేవ కీర్తిమా న్రాజ నిష్ఠురేవహి కాన్తిరూః. 47

అథ దృష్టాంతం లక్షయతి చేదితి. అత్రవాక్యయోరిత్యనుషజ్యతే. వాక్యయోః విస్ఫుప్రతిబిద్భత్వం చేత్ వస్తుతో భిన్నత్వేపి సాదృశ్యాదభి

కళక్కురాహిత్యం యథాపూర్ణేంద్రోరకళక్కుత్వమసమ్భావితం తథా దాతురపి సౌమ్యతా అసమ్భావితా. యో దానశీలః తస్య వినయసమ్మత్తిర్బల్యభేదియా వత్. ఇదంచ ధనలిప్సయా దాతారంప్రతిగత్వా తస్మిన్నధిక్షిచతి సతి నిర్విణ్ణస్య యాచకస్య వచనం. అత్ర దాతృసౌమ్యత్వపూర్ణేంద్రకళక్కువిధురత్వయోః వాక్యార్థయోర్భృతచ్ఛబ్దాభ్యామైక్యారోపాదియం వాక్యార్థపుత్రినిదర్శనా.

సమానములైన వాక్యార్థముల కైక్యారోపణము చేసినచో నిదర్శనాలంకార మగును.

అనగా సువమానవాక్యార్థమునకు సువమేయవాక్యార్థమునకు నభేదము చెప్పట (అదే యిది యని చెప్పట) నిదర్శనాలంకారమని యర్థము.

ఉ. దాత కేచ సౌమ్యతయో యదియే పూర్ణచంద్రున కకలంకత.

మొదటి వాక్యమున కర్థమైన దాతయొక్క సౌమ్యతకును, రెండవ వాక్యమున కర్థమైన చంద్రాకలంకతకు నభేదము చెప్పబడినది. 'అదే యిది' యని చెప్పబడినది. దాతృసౌమ్యత యుపమేయము. చంద్రనిష్కళంకత యుపమానము. సదృశము లైన యీ రెండిటికిని మైక్యారోపణము (అదే యిది యని చెప్పట) చేయబడెను గనుక వాక్యార్థపుత్రి నిదర్శనాలంకారము.

పదార్థపుత్రిమవ్యక్తే వదన్త్యన్యాయం నిదర్శనాం,

త్యన్వేత్రయుగళం ధత్తే లీలాం నీలామ్బుజన్తనోః. 49

ద్వితీయం లక్షయతి. పదార్థపుత్రిమితి. ఏకే కేచిదాలంకారికాః పదార్థపుత్రికునిదర్శనానున్యాయం వదంతి, యత్రాన్యస్మిన్ పదార్థేఽవ్యభర్తస్య ఆరోపావర్జ్యతే సా పదార్థపుత్రినిదర్శనేత్యర్థః. ఉదాహరతి. త్వదితి. మే కాస్తే త్వన్వేత్రయుగళం నీలామ్బుజన్తనోః నీలాంబయోః లీలాం విలాసంధత్తే అత్రాన్యభర్తస్య లీలారూపస్య అన్యస్మిన్ నయనయుగళే ఆసంభవతోపి స్థితివర్ణనాదియం పదార్థపుత్రినిదర్శనా.

పదార్థపుత్తితోఁ గూడియున్నచో పేటొక నిదర్శనయగును. సప్తశములైన వాక్యార్థముల కైక్యారోపము నిదర్శన యగునని చెప్పితిమి గదా. పదార్థారోపముగూడ నిదర్శన యగును. మొదటిది, వాక్యార్థపుత్తి నిదర్శన. రెండవది, పదార్థపుత్తినిదర్శన. పదార్థపుత్తి యనగాఁ బదార్థ సంబంధము.

ఉ. సీనేత్రయుగము నల్లకలువలలీలను చాల్చుచున్నది.

ఇట సేత్రయుగమునందు, నల్లకలువలయందున్న లీలాపదార్థ మారోపింపబడినది. అనగా శోభ యారోపింపబడినది. కనుక పదార్థపుత్తి నిదర్శనాలంకారము.

అపరాం బోధనం ప్రావయః క్రియయాఽసత్పదర్థయోః,

నశ్చేద్రాజవిరోధీతి ఊణం చన్ద్రోదయే తమః. 50

కృతీయం లక్షయతి—అపరామితి. యత్కిచ్చిత్కిరీహూవిశిష్టస్య కస్యచిదర్థస్య క్రియయా అసత్పదర్థయోరసదర్థస్య సదర్థస్య బోధనం జ్ఞాపన మితియత్, తదపరాం నిదర్శనామేకే ఆహుః. అయమత్ర నిష్కర్షః, యః కశ్చిదర్థః కాచ్చిత్కిరీహూం ఖర్వకనక తయా క్రియయా దృష్టానై భూతయా పరాస్పరి అసన్తం సన్తం వా ఆర్థం జ్ఞాపయత్సన్నిబద్ధశ్చేత్ర చోధనమప్యన్యాయం నిదర్శనామన్యే మన్యంతే ఇతి. తథా చ అసదర్థ బోధనరూపా సదర్థబోధనరూపా చేతి ద్వివిధా తత్రాద్యాముదాహరతి. నశ్చేదితి. చన్ద్రోదయే తమః రాజవిరోధి నశ్చేత్ నాకం ప్రాప్నుయాదితి బోధయజేవ ఊణం నష్టమభూచిత్కృత్యార్థార్థః, బోధయచిత్కృత్య ఇతివైవ గమ్య మానత్వాదప్రయోగః. అయమర్థః—రాజ్ఞా చంద్రేణ సహవిరోధి తమః స్వయం ఊణం సత్ స్వనాకక్రియయా దృష్టానైభూతయా యః శోభ్యమా మివ రాజవిరోధిచేత్ నశ్చేదితి పరాస్పరికృత్యన్త పర్యవసాయిరమర్థం జ్ఞాపయత్సదేవ నష్టమభూదితి. అత్ర రాజవిరోధేన నాకవిశిష్టస్య తమః స్వనాకక్రియయా పరాస్పరి రాజవిరోధ్యేవం నశ్చేదితి అసదర్థబోధనత్వ మర్థనాదియ మసదర్థబోధనరూపా నిదర్శనా.

ఏదేని యొకకార్యమును జేయుచు, దానిని దృష్టాంతముగాఁ గనఁ
బఱచి యాకార్యముచేతనే యంతరులనుగూర్చి కీడునుగాని మేలునుగాని
బోధించునో యాబోధనములం అసదర్థబోధనరూపమనియు, సదర్థబోధన
రూపమనియు విరుతెఱుంగు లగును.

ఉ. చంద్రుఁ డుదయించుగా చీకటియు, రాజవిరోధియు నశించును.

ఇందు రాజగు చంద్రునకు విరోధియైన చీకటి చంద్రోదయము
కాగా నే తనంత నశించుననెడి దృష్టాంతముచేత రాజవిరోధియు నశించునని
తామలకు బోధమగునట్లు నష్టించుటవలన నిది అసదర్థబోధనరూప నిదర్శనా
లంకార మగును.

ఉదయన్నేవ సవితా పద్మేష్వర్పయతి శ్రియమ్,

విభావయంత్యన్మృద్ధీనాం ఫలం సుహృదనుగ్రహమ్. 51

అథ ద్వితీయామేకేన శ్లోకేనోదాహరతి. ఉదయన్నితి. సవితా
సూర్యః ఉదయః ప్రాదుర్భవత్ అభ్యుదయం గచ్ఛంత్యన్నేవ సమృద్ధీనాం
సంపదాం సుహృదనుగ్రహం ఫలం విభావయత్ పరాస్పృతి బోధయత్
పద్మేషు శ్రియం కాంతిం సమృద్ధిం చ అర్పయతి దదాతి. అయమర్థః-సవితా
స్వస్థోదయసమయ ఏవ పద్మేషు లక్ష్యం నిదధానస్యై తయా లక్ష్మ్యాధాన
శ్రియయా సమృద్ధీనాం సుహృదనుగ్రహ ఏవ ముఖ్యం ఫలం అన్యోపి స్వీ
దయకాల ఏవ స్వసమృద్ధ్యై ఆహమివ సమృద్ధిం దద్యాదితి పరాస్పృతి
శ్రేయస్కరమర్థం బోధయన్నిలద్ధ ఇతి ఇయం సదర్థబోధనరూపా నిదర్శనా.

సూర్యుఁడు తగయుదయముననే లేక, సంపద నొందునపుడే, పద్మ
ముకుట గాంతి నిచ్చుట స్వభావమేయైనను, అకాంతినిగ గలుగఁజేయుట
యను కార్యముచేత సంపదలకు ఫలమున్నే తామలయందు దయ యుంచు
వలయునని బోధించుటచే నిది సదర్థబోధనరూపనిదర్శనాలంకారమగును.

ఉ. సూర్యుఁ దుసయముకాఁగా నే న్నేహితులకు అనుగ్రహముజేసెను.

— 20. వ్యతిరేకాలంకారః —

వ్యతిరేకో విశేషశ్చేదుపమేయోపమానయోః,
తైలా ఇవోన్నతాస్సంతః కింతు ప్రకృతికోమలాః. 52

అథ వ్యతిరేకం లక్షయతి. వ్యతిరేకఇతి. ఉపమేయోపమానయోః విశేషః తైలక్షణ్యం వర్ణితం చేదయం వ్యతిరేక ఇత్యర్థః. అయంత్రిప్రకారః, ఉపమేయాధిక్యవర్ణనసాయా ఉపమేయన్యూనత్వవర్ణనసాయా అనుభయవర్ణనసాయా చేతి. తత్రాద్యముదాహరణి తైలాఇతి. సంతః సమీపమాః తైలాః దర్శితా ఇవోన్నతాః కింతు ప్రకృత్యా కోమలాః తైలాస్తు ప్రకృతికరినా ఇతి భావః అత్రోపమానతైలాపేక్షయా ప్రకృతికోమలత్వేన సతా మాధిక్యవర్ణనావయముపమేయాధిక్యవర్ణనసాయా వ్యతిరేకః, ఏవమన్యత్రాప్రాయాహనీయామ్.

విషణ్ణ (ఉపమానము), విషయము (ఉపమేయము), ఈరెండిటిలో దేనికైన నొకదాని కాధిక్యము చెప్పుదుమేని వ్యతిరేకాలంకారమగును.

ఉ. ఆర్యులు కొండవలె సమున్నతులు కాని, వారు స్వభావముచే గోమణులు.

ఇతి సుపమానము కొండలు. ఉపమేయ మార్యులు. కొండలకు లేని కోమలత్వ మార్యులకుఁ జెప్పఁబడినది. అనఁగా సార్యుల కాధిక్యము చెప్పఁబడినది. ఆర్యు లుపమేయము కావున నిం దుపమేయమున కాధిక్యము శ్చుప్తము. అందుచే వ్యతిరేకాలంకారము.

ఇట్లే యుపమానమున కాధిక్యము చెప్పినను వ్యతిరేకాలంకారమగును.

— 21. సహోక్త్యలక్షణాః —

సహోక్తి స్సహభావశ్చేద్భాసతే జనరజ్జనః,
దిగంతరుగమంతస్య కీర్తిః ప్రత్యర్థిభి స్సహ. 53

సహోక్తిం లక్షయతి సహోక్తిరితి. జనరజ్జునః లోకానన్దకరః సహాభావః సాహిత్యం భానలేచేత్సహోక్తిర్నామలక్ష్మిరగతి నిష్కర్షః. యత్ర సహృదయసృదయాహ్లాదకరః కన్యచిత్తేనచిత్సహభావః వర్ణ్యతే తత్ర సహోక్తిః జనరజ్జున ఇతి విశేషణాదనేనసాగ్ధమిత్యాదిప్రయోగేన సహోక్తిః, తత్ర సహభావస్య చమత్కారకారిత్యాభావత్. ఉదాహరణి. నిగన్తమితి, తస్య రాజ్ఞః కీర్తిః ప్రకర్షిభిః శత్రుభిస్సహ దిగన్తమగమత్ ప్రాప్తా. ఆత్ర యదా నిజప్రతాపానిజనితా కీర్తిర్దిగన్తం వ్యాప్తా తదానిమేవ శత్రవః పరాయ్య దిగన్తానేవ ప్రాప్తా ఇత్యేవంవిభతాత్పర్యగర్భత్వేన చమత్కారకారిణస్సహభావస్య వర్ణనాత్సహోక్తిః.

సహభావము జనరంజకముగా (ఆహ్లాదజనకముగా) నుండునేని సహోక్త్యలంకార మని యాలంకారికులు చెప్పుదురు.

ఒకదానికే ప్రధాన్యముచేత నన్వయము కలుగుచుండగా, నప్రధానమైన యింకొకదానికి సహశబ్దార్థముచేత నన్వయము కలుగవలయును. అట్లు కలిగినప్పుడు జనరంజకముగఁ గూడ నుండవలయును. చమత్కృతిజనకముగా నుండవలయు నని యర్థము.

ఉ. అతని శత్రువులతోఁగూడ నతనికిర్ది దిగంతములయందు వ్యాపించెను.

ఇందుఁ గీర్తి వ్యాపించె ననుట ప్రధానవిషయము. వ్యాపించెను అను నది ప్రధానమైనకీర్తితో నన్వయించుచు, తో అను సహర్థబలముచేత శత్రువులకూడ వ్యాపించి రని తేలునుగాన నప్రధానత్వముగల శత్రువులతోఁ గూడ నన్వయించుచున్నది. శత్రువుల దిగంతములవఱకు బాటిపోయి రనియు, కీర్తి దిగంతములవఱకు వ్యాపించె ననియును దాత్పర్యము. ఇట్లు చెప్పుటలోఁ జమత్కారము కలదని చదువరులకు వేఱుగ నుడువపలసినపని లేదు. మఱియొక యుదాహరణము నిచ్చుచున్నాను.

కుముదములతోఁబాటు కామము నుల్లసించుఁజేయుచు, జీఁకటిగుంపులతోఁబాటు ధైర్యము నుత్సారింపుచు, సరోజమండములతోఁబాటు చిత్రము నామీలనముచేయుచు జంద్రకిరణము లంతట నంచరించుచున్నది.

ఇందు సహార్థలముచేత ప్రధానమునకుఁ గూడ నన్వయమును, జను త్కృతి జనకత్వమును గలవు గడుక సహోక్త్యలంకారము.

రాముఁడు లక్ష్మణునితోఁగూడి గహనమైన యడవికిఁబోయెను. అను వాక్యములో సహార్థమున్నదిగాని సామాన్యవాక్యమే. చమత్కారమేమియు లేదు. జనరంజనమును లేదు. కనుక సీవాక్యములో నలంకారము లేదు.

— 22. విసోక్త్యలజ్కారః (తచ్చేదాః) —

విసోక్తిశ్చేద్విసా కించిత్ప్రస్తుతం హీనముచ్యతే,
విద్యా హృద్యాపి సావద్యా వినా వినయసమ్పదమ్. 54

అథ విసోక్తిః. సా చ ద్విధా, కించిద్విసా హేయస్వరూపా కించి ద్విసా రమ్యస్వరూపా చేతి. ఆద్యాం లక్షయతి. విసోక్తిరితి. కించిద్విసా ప్రస్తుతం వర్ణ్యం హీనం నికృష్టం ఉచ్యతే చేత్ హీనత్వేన వర్ణ్యతే యదీ త్యర్థః. తర్హి విసోక్తి ర్నామాలజ్కారః. ఉదాహరతి విజ్యేతి. హృద్యా మనోహరాపి యా విద్యా వినయసంపదం వినా వినయసమృద్ధిమన్తరా వర్తత ఇతి శేషః, సా అవద్యా దుష్టా, అత్ర విద్యానాః వినయసంపత్తిం వినా హ్రాన్యవర్ణనాద్విసోక్తిః.

అల్పమైన వస్తువు నిడఁబాయుటవలనఁ బ్రస్తుతము (వర్ణ్యము) నకు హ్రాన్యము చెప్పదుమేని విసోక్తి యగును.

ఉ. వినయసంపదలేనివిద్య మంచిదైనప్పటికి నవిద్యయేకదా? విద్య కానిదే కదా.

ఇట విద్య ప్రస్తుతము (వర్ణ్యము). అల్పమైనది వినయము. అల్పమైన అనఁగా సంతకాఁ బ్రధానముకాని, వినయము లేకపోవుటవలన విద్యకు హ్రాన్యము (దుష్టత్వము) చెప్పఁబడినది కావున విసోక్త్యలంకారము.

తచ్చేతిఁగొప్పిద్విసా రమ్యం విసోక్తిస్సాపి కథ్యతే,
వినా ఖలైర్విభాత్యేషా రాజేన్ద్ర భవతస్సభా. 55

ద్వితీయాం లక్షయతి. తదితి. తత్ ప్రస్తుతం గొప్పిద్యస్తు వినా రమ్యం చేత్ నుష్టరం యది తర్హి సాపి విసోక్తిరితి కథ్యత ఇత్యర్థః. ఉదాహరతి.

విసేరి. హేరాజేష్ట్ర భవత విహ సభా అస్థానమణ్ణిహః ఖల్లెస్విహా దుర్జన
సమృద్ధం వినా విభాతి. ఆత్ర సభాయాః ఖలసమృద్ధం వినా రక్ష్యత్వ
వర్జనాద్విసోక్తిః

అల్పసమృద్ధును బాయుటవలనఁ బ్రస్తుతమునకు రక్ష్యత్వము చెప్పఁబడు
నేని సదియు విసోక్తియే యగును.

ఉ. పాపులను బాసి యీ సినభ, ఓరాజా! ప్రకాశించుచున్నది.

ఇట్లఁ బ్రస్తుము సభ. అల్పత్వముగల పాపులు లేనికారణమున సభకు
రామణీయకము చెప్పఁబడినది కావున విసోక్తి గూఁయును.

— 23. సమాసోక్త్యలజ్కారః —

సమాసోక్తిః పరిస్ఫూర్తిః ప్రస్తుతేఽప్రస్తుత్యు చేత్, 56
అయమైష్ట్రీముఖం పశ్య రక్ష్యమృత్యు చంద్రిమాః.

అథ సమాసోక్తిం లక్షయతి. సమాసోక్తిరి. ప్రస్తుతే ప్రస్తుతవృత్తానే
వర్ణితే సతి అప్రస్తుతస్యాప్రకృతస్య పరిస్ఫూర్తిచేత్ ప్రతీతిగ్ధుని శక్తి
సమాసోక్తిః, సమాసేన సంక్షేపేన ప్రకృతాప్రకృతవృత్తాతీతస్థరానియ
మగ్ధర్థగ్రాహణ. ఉదాహరతి. అయమితి శిష్యులశ్కాముకల్య కాంచి
త్కాముకీ ముద్దిగ్ధ అయముక్తిః హేప్రియే అయం పుష్యకృమానః చంద్రిమా
శ్చంద్రి రక్షః లోహితస్యవైష్ణవ్యాః ప్రాచ్యాః ముఖం అగ్రభాగం చుమ్బతి
స్ఫుకతి వక్ష్యమితియేతి ప్రస్తుతేవృత్తానేఽర్థ్యమానే గూఢబ్ధస్య ప్రాచ్యు
వదనసాధారణ్యాత్ చుమ్బితీకర్తవ్య సాస్పృశదనసంయోగసాదాంజ్ఞా
ద్రక్షతల్లస్య లోహితకాముకసాధారణ్యాచ్చంద్రిశక్త్యైకత్వజ్ఞేః ఐష్ట్రీ
శ్చక్షత స్త్రీశ్చక్షేర చ రక్షః కాముకన్యకా విష్ణవ్యాః ఇష్ట్రీరంబస్థోపస్కృత
వరాజ్ఞసాహాయ ముఖం వదనం చుమ్బతి న్వరదనేన తస్యవదనం సంయోజయతి
త్రేవం ప్రకారః ఇష్ట్రీరంబస్థోపస్కృతవరపనితా రక్ష కాముకవృత్తాంతః
ప్రతీయత ఇతి సమాసోక్తిః.

ప్రస్తుతము (వర్ణనము) చెప్పినప్పు డప్రస్తుతము చువటం బ్రస్తుతము
కానిది) యుంచునేని సమాసోక్తి యనంబడును.

ఉ. ప్రాచీ (వింద్ర) ముఖమును జంద్రుడు రక్షణ (అరుణకాంతి గలవాడై) ముద్దుపెట్టెనుచున్నాడు చూడు.

ఇట్లు ప్రస్తుతము చంద్రోదయవర్ణనము. ఈవర్ణనము నినఁగానే మన కప్రస్తుత మొంటి లోఁచుచున్నది. చంద్రుఁ డనుటవలన నొకసాయముఁ జూను, చంద్రసంబంధిత్వముగల పరితను జంద్రుఁడు ముద్దుపెట్టుకొని ననుట వలన సాయమును స్వభావము గాక పరపరితను ముద్దుగొనె ననుటయు, రక్షణ యనుటవలన సాయమునికాముకత్వముచు దోఁచుచున్నది. మొత్తము మీఁదఁ బరపరితనుత్వం దైన యొకపురుషునిపుత్రాంతము స్ఫురించుచున్నది. చంద్రోదయము ప్రస్తుతము, పరపరితను సాయముఁడు కాముకుడై చూచిచుట యప్రస్తుతము. కనుక నహసోక్త్యలంకారము.

24. పరికరాలజ్ఞానము

అజ్ఞానము పరికరస్థానిప్రాయవిశేషణైః,
సుధాంశులితోత్తంసస్తాపం హరతు చశ్శివః.

57

అజ్ఞానము. సాధిప్రాయవిశేషణైః అర్థవిశేషణముకావ్యర్థ గర్భాన్వితములై యున్నవి. పరికరః పరికరాభ్యంతరజ్ఞానము, యత్ర సాధి ప్రాయవిశేషణాని ప్రయుజ్యంతే తత్ర పరికరాలజ్ఞాన ఇత్యర్థః. ఉదాహరణి. సుధాంశులి. సుధాంశుకలితః చంద్రోదయః ఉత్తంసః శేఖరో యస్య న తథోదయః యోః పరితాపా మనస్తాపం హరతు నివర్తయతు. అత్ర సుధాంశు కలితేత్యాని విశేషణా తాపహరణసామర్థ్యాభిప్రాయగర్భా అతః పరికరః.

విశేషణు సాధిప్రాయముయొసేని పరికరాలంకార మగును.

ఉ. చంద్రుని శిరస్సున ధరించిన శివుఁడు సూతాపమును బోగొట్టుచు గాక.

చంద్రుని శిరస్సున ధరించిన యనువిశేషణము సాధిప్రాయము. చంద్రుఁడు చల్లనివాడనియు, జల్లనివానిని ధరించినవానికిఁ దాపహరణ

సామర్థ్య ముండుననియు నభిప్రాయము. ఈయభిప్రాయ మంతయుఁ జంద్రుని శిరస్సునధరించిన యనువిశేషణములా నిమిడి యున్నది.

— 25. పరికరాఙ్కురాలఙ్కారః ॥ —

సాభిప్రాయే విశేష్యే తు భవేత్పరికరాఙ్కురః,
చతుర్థాం పురుషార్థానాం దాతా దేవశ్చతుర్భుజః. 58

సాభిప్రాయఇతి. విశేష్యే తు సాభిప్రాయే సతి పరికరాఙ్కురా ఖ్యోఽఙ్కారో భవేత్, యత్ర విశేష్యమభిప్రాయగర్భం స్వాత్మత్ర పరికరాఙ్కురాలఙ్కారస్సృదిత్యర్థః. ఉదాహరతి. చతుర్థాం పురుషార్థానాం భర్తృత్వాదుమాహానాం దాతా దేవః తద్దాననమర్థా దేవతా చతుర్భుజః విష్ణుశేషత్ర చతుర్భుజత్వాద్విష్ణుశేషయగవచ్చతుర్విధపురుషార్థప్రదాననమర్థః సాన్యో దేవ ఇత్యభిప్రాయగర్భం చతుర్భుజ ఇతి విశేష్యత్వం.

విశేష్యము సాభిప్రాయ మయ్యెనేని పరికరాంకురాలంకార మగును.

ఉ. చతుర్విధపురుషార్థముల నిచ్చువాఁడు దేవుఁడు. చతుర్భుజుఁడు.

చతుర్భుజునికి నాలుగునాస్త్రము లుండుననియు నాల్గు నాస్త్రములతో నాల్గు పురుషార్థముల నిచ్చుటకు నమర్థుఁ డనియు నభిప్రాయము. ఈయభిప్రాయమంతయు "చతుర్భుజుఁడు" అను విశేష్యమునందే యమిడియున్నది. కనుక, పరికరాంకురము.

— 26. శ్లేషాలఙ్కారః (తద్భేదాః) —

నానార్థసంశ్రయశ్లేషో వర్ణ్యావర్ణ్యోభయాశ్రితః,
సర్వదో మాధవః పాయాత్సయో గజ్ఞామదీధరత్. 59

అభివేషః. స చ త్రివిధః ప్రకృతానేకగోచరః, అప్రకృతానేకగోచరః, ప్రకృతాప్రకృతానేకగోచరశ్చేత్యభిప్రాయేణ తం లక్షణోక్తి పూర్వం విభజితే.

నానార్థేతి. నానార్థసంశ్రయః అనేకార్థగోచరః వర్ణ్యావర్ణ్యో
భయశ్రయః కేవలప్రకృతగోచరః కేవలాప్రకృతగోచరః తదుభయవిషయ
శబ్దవిన్యాసరూపః ఇతి త్రివిధః శ్లేష ఇత్యంశః. తత్ర కేవలప్రకృతగోచర
ముదాహరణి సర్వదో మాధవ ఇతి. సర్వదః సర్వార్థప్రదః సః మాధవః
పాయాల్ రక్షతు యః అగం గోవర్ధనాఖ్యుగిరిం గాం భువం ఆదీధరల్
భృశం విభరిస్త, శివపక్షేతు ఉమాధవః సర్వదా పాయాల్ యః శివః
గజ్ఞం ఆదీధరల్ శిరసా వహతి స్త.

నానార్థసంశ్రయము శ్లేషము. అనఁగా ననేకార్థములుగల శబ్దముల
నుపయోగించితిమేని శ్లోమాలంకార మగును.

ఉ. రాజు కువలయానందకరుఁడు.

ఇట రాజు కువలయశబ్దములకు నానార్థములు కలవు. రాజనఁగాఁ
జంద్రుఁడు, తేఁడు. కువలయ మనఁగా భూమి, కలువపువ్వు. ఒకటి కంటె
నెక్కువ యర్థము లిందున్నవి గాన శ్లేషాలంకారము.

ఈశ్లేషము కేవల ప్రకృతశ్లేషము, కేవలా ప్రకృతశ్లేషము, ప్రకృతా
ప్రకృతశ్లేషము నని మూడువిధములుగా నున్నది.

అబ్జేన త్వస్తుఖం తుల్యం హరిణాహితసక్తినా,

ఉచ్చరద్భూరికీలాలశ్శుభే వాహినీపతిః.

ద్వితీయముదాహరణి. అబ్జేనేతి. హేన్ద్రియే హరిణా సూర్యేణ
అహితా నిహితానక్తిరానక్తిర్యన్య తేన అబ్జేన వద్దేన, తథా. హరిణేన
మృగేణ అహితానక్తిర్యన్య తేన అబ్జేన చంద్రేణ చ త్వస్తుఖం త్వద్వదనం
తుల్యం సమం. అత్ర అబ్జవదస్యోపమానత్వేన అప్రకృతవద్దశస్థిగోచ
రత్వాదప్రకృతశ్లేషః, అత్రాబ్జేనేత్యత్ర ఏకసాధావలన్విఫలద్యయవదర్థ
ద్యయప్రతీతేరర్థశ్లేషః. హరిణాహితసక్తినేత్యత్ర జతుకావృవచ్ఛబ్దశ్లేషః.

తృతీయముదాహరణి. ఉచ్చరదితి. ఉచ్చరదుద్దచ్చల్ భూరి జహుశం
కీలాలం శోణితం యస్య సః * 'శోణితేష్వనీ కీలాల్'మిత్యుచరః. వాహినీ
పతిః సేనాపతిః శుశుభే దిదీపే, తథా ఉజ్జృమ్భమాణం భూరికీలాలముదకం.

యస్య నః వాహినీపతిః సముద్రః శుశుభే ఆత్ర సేనాపతేః ప్రకృతత్వం
సముద్రస్యాప్రకృతత్వమకః ప్రకృతాప్రకృతగోచరజ్ఞేషః.

రెండర్థములును బ్రకృతములు (ప్రస్తుతములు)గా నుండునేని బ్రకృత
జ్ఞేష మనంబును. అనగా రెండర్థములును బ్రధానములుగా నుండునేని
కేవల ప్రకృతజ్ఞేషమగును.

N. B. ఇచ్చట ఆంధ్రచంద్రాలోక మర్యాద ననుసరించి కొన్ని
యౌదాహరణము లుదహరింపబడినవి.

ఉ. పుష్కరశేత్రుడు భువనరక్షణ చతురాత్మభుజపటిష్ఠుడు, అసమ
బాణాతపడు, ఉపకలాపావతంతుడు. అవనివాసుడు, మాధవుడు
మమ్మురుచినను ప్రోవుకను.

(1) పుష్కర (2) శేత్రుడు = నర్పములు వస్త్రములుగాఁగలవాఁడు
(ఉత్తరీయములుగా వేసికొనువాఁడు); భువన = లోకములను, రక్షణ = రక్షించుట
యందు, చతుర = చాతుర్యముగల, ఆత్మ = స్వకీయమైన, భుజ = భుజములచేత,
పటిష్ఠుడు = మిక్కిలి సామర్థ్యము కలవాఁడు; అసమ బాణాతపడు =
అసమబాణుడైన మన్తధునిఁ గూర్చినవాఁడు; ఉపకలాప = నక్షత్రకళల
కథిపతియైన చంద్రుడు, అవతంతుడు = శిరోభూషణముగాఁ గలవాఁడు;
(3) అవనివాసుడు = భూమియే వస్త్రముగాఁ గలవాఁడని చెప్పవచ్చుచుగాని
శివునిఁ భ్రాంబయించని ప్రసిద్ధిలేదు. దిగంబయించని ప్రసిద్ధి యున్నది. కనుక
నవనివాసుఁ డనగా భూమియందంతట నుండువాఁడని యర్థము చెప్పకొనవల
యును. ఉమాధవుడు = పార్వతీ భర్తయైన శివుడు; అణదినము = ప్రతిదినము;
మమ్ముఁ ప్రోవుక = మమ్ము రక్షించుచుగావుత. ఇది శివుని పరమైన యర్థము.
ఈ యర్థముకూడఁ బ్రకృతమే అనగాః బ్రధానమే. హాహారుల పరములైన
రెండర్థములు ప్రకృతములు కావున నిది ప్రకృతజ్ఞేష మనంబును.

ఒక యర్థము ప్రకృతమై యుండగా నప్రకృతార్థము మఱియొకటి
చూపట్టినయెడల నప్రకృతజ్ఞేష మగును.

ఉ. ఆకామిని గుఱుచుదరముఖ, ప్రవాళాధరోష్ఠ, కాంచనాభాంగి
అచటోదకటి.

ఆకామిని కద్ద గుఱవలె నుందరమైన ముఖము కలది యని, వకడము
వంటి పెదవి కలది యని, బంగారముతో నమానమైన దేహము కలది యని,
కొండవలె బెద్దపైన సితంబము కలది యని యర్థము.

1. 'పుష్కరముయిని ద్వీపే, భేషభేదేసారసతీర్థాపికరికరాగ్రేఘః'
అని సాసార్థరక్షమాల.

2. 'నేత్రం చ ప్రేక్ష్యే వై కాళే' అని సాసార్థరక్షమాల.

అవనివాసుఁ డనుటకంటె, అగనివాసుఁడన్న యుక్తము. అగని
వాసుఁడు = వర్జితము నివాసము గలవాఁడు. అగ = పాముమీద, నివా
సుఁడు = శయనించువాఁడు.

అబ్జమునకుఁ జంద్రుడనియుఁ, బ్రవాళమునకుఁ జిగురనియుఁ, కాంచన
మునకుఁ సంపెంగయనియుఁ, నచట యనఁగా భూమి యనియు నర్థాంతరములు
గలవు గాన, నాపె చంద్రునివలె నుందరమైన ముఖము కలదియని. చిగురు
టాకువంటి పెదవి కలది యని, సంపెంగ పూవువలెఁ బరిమళము కలిగి యృదు
వైన దేహము కలది యని, భూచక్రమంత పెద్దపీఱుదులు కలది యని వాటి
యొక యర్థము చూపట్టుచున్నది. ఇది ప్రధానమైన యర్థముకాదు. అనఁగాఁ
ప్రకృతము కాదన్నమాట. కనుక నప్రకృతజ్ఞేష మనంబును.

ప్రకృతగుఁ, అప్రకృతము రెండును గీర్తింబుబువినచోఁ అకృతా
ప్రకృతజ్ఞేష మగును.

ఉ. ఉచ్చరద్భూగిరీలాలుఁడైన నాహిసీతుఁడు రాజిల్లెను.

ఉచ్చరత్ = టైకిఁ గారుచున్న; భూగిరీలాలుఁడు = చాలరక్తము కల
వాఁడు; ఐన; నాహిసీతుఁడు = సేనాపతి; రాజిల్లెను = బసరెను.

ఇది ప్రకృతార్థము. అనఁగా నర్థింపఁదలంచిన దీనివయమే. సేనాపతి
వర్ణనమే ప్రకృతమన్నమాట.

ఉన్నరత్ = పైకిలేచుచున్న; భూరికిలాలుడు = చాల జలముకలవాడు;
 విస, వాసినీకుడు = నడుల భర్తయైన నముద్రుడు; రాజిల్లే = జనరెను.

ఇది యప్రకృతార్థము. ఇవిధమునఁ బ్రకృతప్రకృతార్థములు
 రెండును స్ఫుటముగఁ గన్పట్టుచున్నవి. ఇయ్యది ప్రకృతప్రకృతక్షేప మనం
 బడును.

27. అప్రస్తుతప్రశంసాలక్ష్యరః

అప్రస్తుతప్రశంసా స్యాత్సా యత్ర ప్రస్తుతాశ్రయా,
 ఏకః కృతీ శకుస్తేషు యోఽన్యం శక్రాన్నయాచతే. 61

అథాప్రస్తుతప్రశంసాం లక్షయతి. అప్రస్తుతప్రశంసేతి. తత్రా
 ప్రస్తుతప్రశంసా స్యాదితి యోజనా ప్రథమం క్షేమా. మలేత్కృతావా. నేతి.
 యత్ర సా అప్రస్తుతప్రశంసా అప్రస్తుతవృత్తాంత వర్ణనం ప్రస్తుతాశ్రయా
 ప్రస్తుతవృత్తాంతప్రతీతిపర్యవసాయినీ స్యాదితి సుబాధః. యత్ర ప్రస్తుత
 వృత్తాంతప్రత్యాయశాస్త్రాప్రస్తుతవృత్తాంతో వర్ణనలే తత్రాప్రస్తుత ప్రశం
 సాభ్యాంబలక్ష్యర ఇతి నిష్కర్షః. అత్రాప్రస్తుతసామాన్యాత్ప్రస్తుత
 విశేష ప్రతీతిః అప్రస్తుతవిశేషా త్ప్రస్తుతసామాన్యప్రతీతిః అప్రస్తుతకార
 ణాత్ ప్రస్తుతకార్యప్రతీతిః అప్రస్తుతకార్యాత్ప్రస్తుతకారణప్రతీతిః అప్ర
 స్తుతసరూపాత్ప్రస్తుతసరూపప్రతీతిశ్చేత్యప్రస్తుతప్రశంసా వఖ్యప్రకారా.
 తత్ర సారూప్యనిబంధనాప్రస్తుతప్రశంసానుదాహరతి. ఏక ఇతి. యశ్చా
 తః శక్రాదిష్టానన్యమితరం ప్రభుం న యాచతే. * 'సర్వంసహపతిక
 మమ్మ నచాతకానా' మితి వచనాదిష్టో) యదా వర్షతి తావత్సర్వస్తం
 ప్రతీత్య తదుత్పృష్టోవకమస్తరాశ ఏవ చాతకో గృహ్లాతీతి ప్రసిద్ధిః సః
 ఏక ఏవ చాతకః శకుస్తేషు వక్షిషు మధ్యే కృతీ నిపుణః సర్వశ్యే పక్షిణ
 ఇత్యర్థః. అత్ర సార్వభౌమం, విశాన్యం, క్షుద్రం రాజానం న ప్రార్థయామి
 త్యభిమానశాలినో వృత్తాంతస్య వర్ణనీయస్య ప్రత్యాయశార్థం తక్పరూపా
 ప్రస్తుతచాతకవృత్తాంతో 'వర్ణిత ఇతీయమప్రస్తుతప్రశంసా. ఉదాహర
 ణాన్తరాణ్యావ్యవస్థా.

ప్రస్తుతము దోచునట్లుగా నప్రస్తుతమును జెప్పుమనెని నప్రస్తుత ప్రశంస యగును.

ఉ. పక్షులలో నొక్కటియె, నుక్కటి. అది యింద్రునిఁ దప్ప మఱి యొక్కరిని యాచింపదు.

ఇట నింద్రుని యాచించువక్షిచాతకము. వర్షముగొనుటచాతకమెదురు చూచును గావునను, వర్షమును గురియించునది యింద్రుఁడు గావునను చాతక పక్షి యింద్రుని యాచించు నని చెప్పఁబడినది. చాతకవర్షనముచేత తుద్రులను యాచింపని యొకపురుషుఁడు గోచరించుచున్నాఁడు. తుద్రులను యాచింపని పురుషునిఁ బ్రశంసించు దలంచి దానికి బదులుగ నప్రస్తుతమైన చాతకమును ప్రశంసించినాఁడు. అనఁగా చాతకపక్షి యెదుట లేకపోయినను, దానిని వర్షించుట యుద్దేశము కాకపోయినను దానినిఁ బ్రశంసించినాఁడు. కనుక నప్రస్తుత ప్రశంస చేయఁబడినది. ఆ యప్రస్తుత ప్రశంస, ప్రస్తుత మైనక్షుద్రులయాచింపని నుక్కటిప్రశంసయందుఁ బర్యవసించినది. కావున నప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారము.

— 26. ప్రస్తుతాజ్ఞురాలజ్ఞానం: —

ప్రస్తుతేన ప్రస్తుతస్య ద్యోతనే ప్రస్తుతాజ్ఞురః,
కిం భృజ్ సత్యాం మాలత్యాం కేతక్యా కణ్ఠకేధయా. 62

అథ ప్రస్తుతాజ్ఞురం లక్షయతి.

ప్రస్తుతేనేతి. ప్రస్తుతేన ప్రస్తుతవర్ణనేన ప్రస్తుతస్య ప్రస్తుతవృత్తాస్తస్య ద్యోతనే సతి ప్రస్తుతాజ్ఞురాలజ్ఞానం, యత్ర ప్రస్తుతవృత్తాస్త్రత్యానాయ ప్రస్తుతాస్తరవృత్తాంతవిన వర్ణ్యతే తత్ర ప్రస్తుతాజ్ఞురాలజ్ఞానం. ఉదాహరణి. కిమితి. హేభృజ్ మాలత్యాం నుమనోలతాయాం సత్యాం విద్యమానాయాం కణ్ఠకైశ్చుచికలైశ్చుత్పాపయతైర్విధైః

యా వ్యాప్తయా కేతక్యా కేకీముకుళేన కిం? కింప్రయోజనం? అతిమృదు
తాం సౌందర్యకాలినిం ముచనోలతాం విహాయ రీత్యకజ్జికావృతే కేకీముకుళే
ప్రసాదతో వృథా వివేది భావః. అత్రోద్భాసే స్వకాప్తే సాకం రమ
మాణాయాస్సౌందర్యభినిస్సౌస్వకాప్తస్య పరవనితాన క్తత్వా నివర్తయతు
మిచ్ఛన్త్యాః కస్యాప్తిత్కాముక్త్యా వచనమిదం. తతస్త్వ. హేకాన్త అతి
సౌందర్యవత్త్వాం మయి క్థికాయాం శ్వశురదేవరాదిప్రాజఃపరిస్సృతాయాం
పరవనితాయాం కియత్కనుఃక్రోశీతి ప్రస్తుతవృత్తానే పర్వసీయే సతి కన్విత్వా
యసార్థం తత్సరూపః ప్రస్తుతవివ భృచ్చుత్తానో వర్ణిత ఇతి భవతి ప్రస్తుతా
జ్ఞురశి.

ప్రస్తుత మైనదానినిఁ బ్రశంసించుటచేఁ దత్ప్రశంస ప్రస్తుతమైన
మఱియొకదాని ప్రశంసయందుఁ బర్వవసించెనేనిఁ బ్రస్తుతాంకురమగును.

ఉ. ప్రియనితోఁగూడి యుద్భావనమున విహరించెడి. సూకామిని
తుష్టైదను జూచి యుట్లనుచున్నది.

ఓతుష్టైదా! మాలతీయుండఁగా మండ్లతో నిండియున్న కేకకి
(మొగలి) నేల నీవు కాంక్షించెదవు?

మాలగిని విడిచి కేకకిమీఁదవాలెను తుష్టైదను జూచి చెప్పినమాటలు
గాన నిది ప్రస్తుతప్రశంసయే యగును.

ఈమాటలవలన “ఓప్రియందా! సౌందర్యవతియైన నీనుండఁగా,
భనారోగ్యాదివాశనకారణమైన వేశ్యాసంగమముకాని, యుద్బేజ కారణ
మైన పరవనితాసంగమముకాని యేల శోచెదవు?” అని సూకామిని తన
భర్తకు గూర్చి ప్రశంసించుటకూడఁ దోచుచున్నది. ఇందు భృంగమును
జూచి నందోధించి చెప్పెనుగాన భృంగప్రశంసయుఁ బ్రస్తుతమే. భర్త తన
యుద్బేజమును గ్రహించవలెనని భర్తృసన్నిధానమున నీమాటలుచెప్పెను గాన
భర్తృపరవనితాసంగమప్రశంసయుఁ బ్రస్తుతమే. ఒక ప్రస్తుత ప్రశంసవలన
యొక ప్రస్తుతప్రశంస తోచుచున్నది. కావునఁ బ్రస్తుతాంకురాలంకార
మైనది.

29. పర్యాయోక్తాలజ్ఞానము (తద్యేదాః) —

పర్యాయోక్తం తు గమ్యస్య వచో భక్త్యస్తరాశ్రయమ్,
నమస్తస్మై కృతౌ యేన ముఖా రాహువధూకుచౌ. ౧౩

అథ పర్యాయోక్తం.

తద్వివిధం గమ్యస్య రూపాంతరవర్తనరూపం వ్యాజేనేష్టరాధనరూపం
చేతి. తత్రాద్యం లక్షయతి. పర్యాయోక్తమితి. గమ్యస్య భక్త్యస్తరాశ్రయం
రూపాంతరప్రతిపాదకం వచనం షష్ఠ్యమిత్యేతత్ పర్యాయోక్తమిత్యర్థః.
యో యద్రూపేణ గమ్యః తస్యైవ రూపాంతరేణ వర్తనమితి యత్తత్పర్యాయోక్తం. ఉదాహరణి నమ ఇతి. తస్మై వాసుదేవాయ నమః యో రాహుం
స్వచక్రేణ శిరోమూత్రావశేషం కృత్వా తం తదజ్ఞనాల్లిజ్జనజనితసఖాన్ని
వర్త్య తస్మాదూస్తనయోన్వయార్థ్యం నమూనితవా తస్మై రాహువధూ
స్తనవైయర్థ్యకారితే భగవతే నమ ఇత్యర్థః. అత్ర వాసుదేవస్య ఆసాధారణ
భక్తేణ లక్ష్యపరిత్యాజినా గమ్యస్య రాహువధూకుచవైయర్థ్యకారితేన
ప్రతిపాదనం పర్యాయోక్తమ్.

ప్రకారాంతరముచేత గమ్యార్థసిద్ధి యయ్యెనేని బర్యాయోక్త్యలం
కారమగును. ప్రకారాంతరముచేత ననగా మఱియొకవిధముచేత గమ్యార్థ
మనగా వ్యంగ్యార్థము.

ఉ. ఎవని చేత రాహుభార్యయొక్క కుచములు వ్యర్థము కావించు
బడినవో (నైష్పల్లము నొందింపుఁబడినవో) వానికి నమస్కారము.

పెనిమిటి లేనియప్పుడు భార్య కుచములు నిర్భక్తము లగును గావున
రాహుభార్య కుచములను నిష్పలములు చేసినవాఁడనగా రాహువును
జంపిన విష్ణునని వ్యంగ్యార్థము. రాహువును జంపిన విష్ణునని నూటిగాఁజెప్పక,
రాహుభార్య కుచములను వ్యర్థముచేసినవాఁడని మఱియొక విధముచేత
వ్యంగ్యార్థము స్ఫుటముగాఁ జెప్పిపొందింపుఁబడినది. కావునఁ బర్యాయోక్త
లంకారము.

చన్ద్రా—౮

పర్యాయోక్తం తదస్మాన్మహర్షద్యావ్యజేనేష్టసాధనమ్,
యామి చూతలతాం ద్రప్తుం యువాభ్యానూస్యతామిహ.

ద్వితీయం లక్షయతి.

పర్యాయోక్తమితి. వ్యాజేనాస్యకార్యచ్ఛలేన ఇష్టసాధనస్య సాధన
మితి యత్ తదసి పర్యాయోక్తం కవయ అహుర్కర్థః. యత్ర స్వాభీష్ట
కార్యం కార్యాంతరవ్యాజేన సాధ్యతే తదసి పర్యాయోక్తమితి నిష్కర్షః.
ఉదాహరణి. యామితి కస్యాచిత్సఖ్యాః స్వసన్నిధౌ లజ్జాపరయో
ర్దంపత్యోః స్వస్య చూతలతాదర్శనార్థం గమనవ్యాజేన యథేచ్ఛవిహర
పహ్నుదనమిచ్ఛన్త్యా ఇదం వచనం. అహం చూతలతాం ననాకారకాఘాం
ద్రప్తుం యామి గచ్ఛామి యువాభ్యాం భవద్భ్యామత్రైవ కుసుమితపీఠం)
కుష్మాగ్రహే విన ఆస్యతాం స్థీయతామితి.

వ్యాజముచేతః (మిమచేతః) దనయొక్కగాని యితరులయొక్కగాని
యిష్టసాధన మగునేని నదియును బర్యాయోక్త్యలంకారమే యగును.

ఉ. మిరిద్ద తిచ్చట నుండుదు. నేను మామిడిగున్నును జూచుటకుఁ
బోవుదును. ఇది నాయకయొక్కచెలికత్తై నాయకకును, నాయకునికినిఁ జెప్పిన
మాటలు. తాను దగ్గఱనుండినచో నాయకానాయకు లిద్దఱు క్రిడించుటకు
వలనుగాదని యేదోయొక నెవఁడు కల్పించుకొని చెలికత్తై పోగా, వారికిష్ట
సాధనమైనది. (నుఖించుటకు వీలైనది) వ్యాజమున నిష్టసాధఃమైనది గనుకఁ
బర్యాయోక్తము.

30. వ్యాజస్తుత్యలజ్కారః

ఉక్తిర్యజస్తుతిర్నిష్టాస్తుతిభ్యాం స్తుతినిష్టయోః,
కస్యస్థిని విచేకస్తే నయనే పావినో దివమ్.

65.

వ్యాజస్తుతిం లక్షయతి.

ఉక్తిమితి. నిష్టాస్తుతిభ్యాం స్తుతినిష్టయోరుక్తిః వ్యాజస్తుత్యలజ్కారః,
యత్ర నిష్టావ్యాజేన స్తుతిరేవ క్రియతే యత్ర చ స్తుతివ్యాజేన నిండ్రవ

క్రియలే సా వ్యాజస్తుతికర్త, తత్రావ్యామహారతి. క ఇతి, హే
స్వర్ధుని గజ్జే తే తవ తో వివేకః వివేకో నాస్తీశ్చర్ధః. యస్యస్తాత్పావినః
పాపవియమా దివ స్వర్గం నయసీ ప్రాపయసీ పావినోఽపి స్వఃపానా
త్స్వర్గం ప్రాపయమితి యస్తనాభినివేశః ఆయమనివేక ఇశ్చర్ధః. గుప్తజన
వర్ధనస్యావర్ధ త్యాదిత్యాపాతతోభావః. అత్రోక్తవిప్రయా హేగజ్జే త్వం
పావినోఽపి స్వర్గిణః కరోషి అకస్త్యత్ప్రభావో నిరవధిక ఇతి స్తుతిలేప
గమ్యతే అతో వ్యాజస్తుతిః, వ్యాజేన స్తుతిః వ్యాజస్తుతికర్తస్వర్ధసంక్షా.

నిందచేత స్తుతిగాని, స్తుతిచేత నిందగాని తోచునట్లు చెప్పియడల
వ్యాజస్తుత్యలంకారమగును.

ఉ. పాపాత్మలను గూడ నీవు స్వర్ధముదజేయుచున్నావు. గంగా!
నీకు వివేక మేదీ?

ఇటఁ బాపాత్మలకుఁగూడ స్వర్ధస్తాప్తి కలుగఁజేయుచున్నావు. ఇది
యనుచితమును నింద. ఇది నిందవలె నగుచుచున్నది. ఆలోచించఁగా నింద
గాదు. పుణ్యాత్మలకు స్వర్ధమిచ్చుట గొప్పకాదు. పాపాత్మలకుఁగూడ స్వర్ధము
నిచ్చుచున్నదని గంగాప్రభావాలికయము కొనియాడఁబడినది. కనుక నింద
యను మిషతో స్తోత్రముచేయఁబడినది. అందుచే నీది వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

సాధుదూతి పునస్సాధు కర్తవ్యం కిమితః పరమ్,

యనదర్శం విలూనాసి ద నైరపి నైరపి.

66

సాధ్వీతి. ప్రియవిరహమననమానా కాచిన్నాయితా నాయకం
సమానేతుం దూతీం సంప్రేర్య తదుపభుక్తాం సభావిన్నదిభిక్షాత్నా స్తుతి
వ్యాజేన తామపాలభతే, హేదూతి సాధు నమ్యక్ పునరపి సాధు త్వయా
సాధ్యాచరికం ఆకర్ష్యాఘ్యాసీశ్చర్ధః, నను మయా ఏకత్వ)కంసార్ధం కిం
కృతం యేన క్షాఘ్యాసీశ్చర్ధక ఆహ. కర్తవ్యమితి. అతః పరమస్యతిక్రం
కర్తవ్యం మదర్థం మన్నిమిత్రం గత్వేతి శేషః దక్షైరపి నక్షైరపి విలూనాసి.

శ్చిన్నాని పుష్పియకృష్ణవస్త్రసఖత్వైః విదారితానీతి యత్ ఆతోస్తాత్
 కరమధికం కర్తవ్యం కేమస్తి ఆతస్మాధుసాధ్వీతి స్త్రాయస ఇత్కర్థః, స్వపీడా
 తుక్యవిగణయ్య పరకార్యప్రసృత్యః కస్య వానాకాస్య ఇత్యాపాకతోర్థః.
 త్వం హదర్థం న గతాః కేతు మత్కాస్తేన సహ రస్తుమేవ గతాసి ధిక్త్వాం
 మాతీన ర్వాదోజ్జ్ఞిమితి నిష్టా గమ్యత ఇతి వ్యాజస్తుతిః, ఆత్రవ్యాజ
 రూపా స్తుతిః పాజస్తుతిః.

స్తుతిచో నిందయే వ్యవసానముగాఁ దేలివను వ్యాజస్తుత్యలంకారమే.
 యోగము.

ఉ. దూలికా! నాశొఱకు నఖములచేతను దంతములచేతను త్తత
 మ్రువ యంగములు గలదాన వైతివి. మంచిదానవు! దూలికా! మంచి
 దానవు.

నామక, నాయకుని యొద్దకు దూలికను బంపఁగా దూలిక నాయ
 కునితోఁ గ్రీడింప నఖత్వములు, దంతత్వములు బొంది వచ్చినది. అట్టి
 దూలికను నామక నాయక యనిన మాట లిది. “అబ్బా! దూలికా!
 నాశొఱ కాశొడ్డుడితిను! అంగములన్ని నలిగిపోవు నంతగాఁ గవ్వవడిలివి.”
 అని మ్రుగిగా నగమముచున్నదే కాని నిజముగా నిది నిందయే. “దూలికా!
 నీ రమి మఱకే పోయితివిగాని నాశొఱకుఁ బోయినదానవుకావు. ఛీ!
 భగవిర్భుముగా ప్రవర్తించితివి.” అని నింద తోచుచున్నది. స్తుతివలన
 కేవల దూలిక కావున వ్యాజస్తుత్యలంకారము.

— 31. వ్యాజనిష్టాలంకారః —

నిష్టాయా నిష్టయావక్తిక్రియాజనిష్టేతి గీయతే,
 విధే నిష్టో యస్తే ప్రాగేకమేవాహరచ్ఛరః.

67

నిష్టాయాఞ్చి. నిష్టయావక్తినిష్టాయాః వ్యక్తిః ప్రతీతిః వ్యాజ
 నిష్టాభ్యోలంకార ఇతి గీయతే కథ్యతే ఇత్కర్థః. ఉదాహరణి. విధేఇతి.

సంసారనిర్విణ్ణ ప్రస్థానమునకు విధియుపాదానము, హేమిచే బ్రహ్మచర్యమునకు నిష్ఠ్యై నిష్ఠానము. తుక: య: ప్రాక్ పూర్వకాలే తే తన వి. సువ శిర: సువ రతో చిచ్ఛేదనమర్హితకమనకచతుష్టయమపీత్యర్థ: సువ సువ భాచ్ఛేదేతు భా: సంసారనిర్వాతరభావాన్యర్థేసి సంసారభారక్షేపముకావచ్చును. అప్పుడు మాత్మును రిత్త్యర్థ: 'తవ నిర్వాతన మకృతవాక్' న శివసం తప్త్య శివ శ్లోక తాత్పర్యం. ఆత్మ హరనిష్ఠమూవిమమసంసారం ప్రస్తుత్సితేన్మహాత్మినోన్మత ఇతి వ్యాజనిష్ఠా భవతి.

నిందవలన నింద ముగించునేని వ్యాజనిందాబలకార మగును.

ఉ. ఒక్కతల త్రుంచివేసిన శివు ననవలయునాని బ్రహ్మ నే ననవలయును!

దుఃఖమును ప్రపంచమును బ్రహ్మ సృజించుచున్నాడను గూ జ్ఞానము తీసివేయుటకు మాటుగా నైదుతలలు గొట్టివేసినచో బ్రహ్మ తేలేపండుకావుననియు నప్పు డీదుఃఖమును ప్రపంచము సృజించుట నభిప్రాయము.

“బ్రహ్మయొక్క తలలన్ని తీసివేసినవాడు కాదు. శివుడు తీసివేయలేనియొండెను.” అని శివనిందవలన, దుఃఖమును ప్రపంచమును సృజించుచున్నాడని బ్రహ్మనింద తోచుచున్నది. నిందచేత నింద స్ఫురించునది కావున వ్యాజనింద యనంబడును.

— 32. ఆక్షేపాలజ్ఞానము (తద్భేదాః) —

ఆక్షేపస్వయము క్రస్య ప్రతిషేధో విచారణాన్,

చన్ద్రం సన్దర్శయాత్తానమథవాన్తి ప్రి యాముఖమ్.

అథాక్షేపః న చ త్రివిధః స్వయము క్రస్యైవ విచారణాన్వితేషధయాః నిషేధాభాసయాః తిరోహితనిషేధస్య క్రిధిరూపశ్చేతి. త్రైవిధ్యం లక్షయతి.

ఆక్షేపఇతి. స్వయము క్రస్య స్వేనైవో క్రస్య అన్యస్య విచారణాన్వితేషధి: విచార్య ప్రతిషేధ ఇత్యర్థ: ల్యట్తోపే దభ్యాసా. ఆక్షేపాలజ్ఞానము, క్రిధి, కశ్చిక్తశ్చిదర్థం పూర్వం సుప్రాప్త్య తగస్వయమేవ తగస్య:

సత్వేన తత్త్వయర్థ్యం విచార్య తం నిషేధతీతి యదయమాక్షేప ఇతి నిష్కర్షః. ఉదాహరతి. చన్ద్రమితి. హేనభే త్వమాత్మానం మాం చన్ద్రం సన్దర్శయ యథాహం చన్ద్రం జశ్యేయం తథా కుర్విత్సర్గః. నీచహి దృశాం ద్వికర్తృకత్వాదాత్మానమితి ద్వివీయా వస్తుకస్తు 'చన్ద్ర' సన్దర్శయే'తి పాతో యుక్తః. తదా హేచన్ద్ర ఆత్మానం సన్దర్శయేత్సర్గః. అథ స్వయ మేవ విచార్య స్వోక్తం బ్రతిషేధతి. అథవేతి. అథవా చన్ద్రసన్దర్శనవత్తో మాభూదిత్సర్గః. కతః? ప్రియాముఖం కాన్తావదనమస్తి విద్యతే. అత శ్చన్ద్రాకార్యకారిణః తద్వదనస్య సత్వేన చన్ద్రవైయధ్యాత్తదర్శనం న కాన్యమిత్సర్గః. ఆత్ర ప్రాధికన్య చన్ద్రదర్శనస్య కాన్తాముఖసత్వేన వైయర్థ్యం విచార్య అథవేతి తత్ప్రతిషేధస్య సూచితత్వాదాక్షేపః.

మొదట నొకవిషయము చెప్పి, విచారించి, మరల దానికే బ్రతి షేధము చెప్పుదుమేని నాక్షేపాలంకార మగును.

ఉ. చంద్రుడా నీదర్శనమిప్పు, ఆటుగానియెడలఁ బ్రియరాలిముఖ మున్నది లెప్పు.

మొదటఁ జంద్రదర్శనము కోరి, కొంచెము విచారించి, "చంద్ర దర్శనము లేకపోయినను నాప్రియరాలి ముఖ మున్నదిలెప్పు. చంద్రుని బదులు నాప్రియరాలిముఖమే చాలును" అని చంద్రునియం దనాదరము కనఁబఱచెను. మొదట నాదరించి, పిమ్మట ననాదరించుట నిజోక్తవాఙ్మిషేధ మగునుగదా. కనుక నాక్షేపాలంకారము.

నిషేధాభాసమాక్షేపం బుధాః కేచన మన్వతే,

నాహం దూతీ తనో స్తాపస్తప్యాః కాలానలోపమః69

ద్వితీయం లక్షయతి. నిషేధాభాసమితి. కేచన బుధాః నిషేధాభాసం ఆభాసరూపం నిషేధమాక్షేపం మన్వతే అజ్ఞీకుర్వంతిత్సర్గః. లేహవయ మాశయః, న నిషేధమాత్రమాక్షేపః, చమత్కారాభావాత్. కింతు యోని షేధో బాధితత్వేన ఆభాసరూపమితి అర్థాన్తరే వర్గవర్గకా కంచిద్విశేష మాక్షేపితి న ఆక్షేప ఇతి. ఉదాహరతి. శేతి. కయాచిద్వికహత ప్రయా శ్రేషీతా కాచిచ్ఛాకుర్యకాలినీ దూతీ కచ్చిన్నాయకముద్దిశ్యాహ. హే

సాయక ఆహారము దూతీ సాన్ని వక్ష్యమాణవాగ్వివయే దూతీ స భవామి అతో
మయా యద్యత్తు తే తత్సర్వం సత్యమేవ అత ఇయం దూతీత్వాత్తత్కాలో
చితమృపాదిని తి తత్కా న కాశ్యేతి భావః. అథ వత్తన్యాంశమాహ.
తనోరితి తస్మాద్వ్యప్తియాయాః తనోశ్శరీరస్య తాపః విరహసంతాపః
కాలానలావహః ప్రళయకాలవహ్నికుల్యః. అత్ర దూర్భ్యక్తావేవ సాహం
దూతీతి నిషేధః. బాధితత్వాదాభాసరూపస్యకా ఆహమనునయకాలోచిత
తైతవవాదిని స భవామి కేతు తథ్యవాదిశ్చేవాస్తీత్వార్థే వగ్యవస్యన్విదాసి
మేవాగ్య త్వయా సా జీవనీయా అన్యథా మృతిమియాదితి విశేష
మాక్షిపతిశ్చాక్షేపః.

నిషేధాభాసముకూడఁ గొందఱు విద్వాంసు లాక్షేపాలంకార మని
చెప్పుదురు. నిషేధాభాస మనఁగా నిషేధమువలె నగవడునది.

ఉ. శేష దూతిని గాను. ఆమె తను తావము కాల్గితుల్యముగా
నున్నది.

సాయకునితో నొకదూతి చెప్పెదమాట లివి. “ఓసాయకుడా !
నీప్రియురాలు కామజ్వరముచేతఁ గ్రాహితున్నది. నన్నదూతిగా భావించ
కుము. సాధారణముగా దూతిక లసత్వవాక్యమును జెప్పి సాయకులను
వంచించి సాయకులకడకుఁ దీసికొనిపోవుదురు. అట్టి దూతియే నేనని తలంతు
వేమో అట్లు తలంపకుము” అని భావము.

దూతియై యుండియు దూతినిఁ గానని చెప్పినది నిజముగా దూతియే.
కనుక దూతినిఁ గానని యే నిషేధము చెప్పినదో యది నిజమైన నిషేధము
కాదు. నిషేధమువలె నగవడునదియేకాని నిషేధముకాదు. కనుక నిషేధా
భాసము అను ఆక్షేపాలంకారము.

అలంకారసర్వస్వకారాదు లీతీరునఁ జెప్పుదురు—“నిషేధము
మాత్రమే యాక్షేపాలంకారము కాదు. ఏనిషేధ మనువదన్న మగుచు
(వాస్తవముకాని దగుచు) నర్థాంతరమందుఁ బర్యవసించి, యొకవిశేషమును
మృగించుకొనే యొక నిషేధ మాక్షేపము. నేను దూతిని గానని దూతి
చేసిన నిషేధ మనువదన్నము కాదు. ఏలయనఁగా నాపె దూతి కాకపోలేదు.

దూరించి గానను నిషేధ మనుపవర్షమగుచు “నేను యథార్థవాదిని, అబద్ధము చెప్పదానను గాను” అను నర్థాంతరమందుఁ బర్కవసించి “ఓరాయకుడా! నీ విప్లవ దశకముగ వచ్చి నాయక నుజ్జీవింపఁజేయువలయును” అను విశేషమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. నిషేధ మనుపవర్షమగుచు నర్థాంతరమందుఁ జర్కవసించి విశేషమును స్ఫురింపఁజేయుచున్నది. కావున నాక్షేపాలంకారము.

ఆక్షేపాఽన్యో విధౌ వ్యక్తే నిషేధే చ తిరోహితే,

గచ్ఛ గచ్ఛసి చేత్కాస్త తత్రైర స్యాజ్జనిర్నయ.

70

కృతీయం లక్షయతి. ఆక్షేపఇతి. విధౌ విధానే వ్యక్తే స్ఫుటే సతి నిషేధే ప్రతిషేధచిరోహితే అస్ఫుటేనతి అన్యఆక్షేపః. యత్రాభిమతనిషేధా నుద్ఘాటనపూర్వకమనభిమతం విధిం ప్రకటికృత్య భక్త్యుత్తరేనాభిమతప్రతిషేధో గర్భీకృతస్యాత్ తత్రాక్షేప ఉచ్యతఇత్యర్థః ఉదాహరతి గచ్ఛతి కాచిత్స్వకాస్త గమనమనిచ్ఛ నీత్వయానగ నప్రమితికలతోఽచుత్తైవస్వోక్తి చాతుర్వేణ తద్దయననిషేధః సూచయతి. హే కాస్త! త్వం గచ్ఛ. అహం గచ్ఛామి చేత్తవ మరణం భవేదతో గృహం గచ్ఛేయమిత్యాకాక్షాయా మాహ. గచ్ఛసి చేతితి. త్వం గచ్ఛసిచేత్తత్రైర త్వదుద్దేశ్యదేశవివ మను జని జ్ఞా స్యాత్ భవేత్. ప్రార్థనాయాం లిజ్. తస్మిన్ దేశే పుష్కలప్రార్థ యామిత్యర్థః మృత్యావ్యవస్థిన్ జన్తని తవైవ ప్రియా స్యాం నాన్యస్యేతి భావః. అతో మరణాన్న విభేషిత్యనేర న్నమరణమాచకవచనేర మజ్జీవిక మిచ్ఛసిచేత్త్వం మాగచ్ఛేతి నిషేధో గర్భీకృతః. అత్ర గమననిషేధా ప్రచ్ఛాద్య విధేరేవ మృటికరణాదాక్షేపః.

అభిమతమైన నిషేధమును బయలు పుచ్చక, ప్రకారాంతరముచే నానిషేధమును గర్భీకరించునట్లు తనకభిమతమైన విధిని ప్రకటించినను ఆక్షేపాలంకారమే యగును.

ఉ. ఓప్రియండా! నీవు దేశాంతరమునకుఁ బోయిన నాకేమి ? అనగా, బామ్మ. నేను వెంటనే మరణము నొంది నీ పున్నదేశమందే పుట్టి నీకు ప్రేయసి నగుదును.

నాయకుని ప్రవాసమున కోర్కెని నాయకు, తన్నెడఁబాసి పోవలదని తంతోక్తముగాఁ జెప్పక, పోవలదనెడి నిషేధవాక్యమును గర్హింపఁగలిగెను.

— 33. విరోధాభాసాలజ్ఞానం: —

ఆభారత్యే విరోధస్య విరోధాభాస ఉచ్యతే,
వినాపి తస్మి! హారేణ వక్షోజౌ తవ హరిణౌ. 71

అథ విరోధాభాసం లక్షయతి. ఆభాసక్వ ఇతి. విరోధస్యాభాసత్యే
“అథ సతి సః విరోధాభాస ఉచ్యతే, యత్రాపాకతః స్ఫురతో విరోధస్య
పర్యవసానే పరవరః క్రియతే తత్ర విరోధాభాస ఇతి నిష్కర్ష్యః. శివా
హరితి. విశేష. హేతస్మి న్దురి తవ వక్షోజౌ మచా హారేణ ముక్తాహారేణ
వినాపి హరిణౌ హరపనై హృద్యౌ చ భవతః. అత్ర హరరహితానః హరస
హితావిత్యాపాకతః ప్రతీకస్య విరోధస్య హరరహితానః మనోహరావతి
క్షేపభంగ్యాఽఘాతరస్వీకారేణ మహృతత్వాద్విరోధాభాసః.

విరోధమున కాభాసక్వమున్నయెవల విరోధాభాసాలంకారమగును.

విరోధమున కాభాసక్వ మనఁగా విరోధము దాపున్న ట్టగవమనే
కాని నిజముగా విరోధము లేకుండ నుండుట.

ఉ. “ఓతస్మి! నీకుచములు, హరరహితములయ్యు, హరియై యున్నవి.”
హరము నున్నప్పుడుగనా హరి యని చెప్పవలసినది. హరములు లేకున్నను
హరియై యున్నవని చెప్పట విరోధము. హరి యనఁగా హృద్యమని
మఱియొక యర్థము కలదు. కావున, ముందు కనఁబడిన విరోధ మిప్పుడు
పోయినది. అదిగా విరోధమువలెఁ గనపడెనేకాని నిజముగా విరో
ధములేదు. విరోధమున కాభాసక్వము కలదు. కావున విరోధాభాసా
లంకారము.

— 34. విభావనాలజ్ఞానం: (తద్భేదాః) —

విభావనా వినాపి స్యాత్కారణం కార్యజన్మచేత్,
అస్యలాక్షరసాని క్తం రక్తం త్వచ్చరణద్వయమ్. 72

అథ విభావనా. సా చ వడ్విధా. కారణంవిసా కార్యోత్పత్తిరూపా, హేతువైకత్వేపి కార్యోత్పత్తిరూపా, ప్రతిబంధకసత్త్వేపి కార్యోత్పత్తిరూపా, అకారణాత్ కార్యోత్పత్తిరూపా, విరుద్ధత్కార్యోత్పత్తిరూపా, కార్యత్కారణోత్పత్తిరూపా చేతి. తత్రాద్యాం లక్షయతి. విభావనేతి. కారణం విసా కార్యజన్త కార్యోత్పత్తిర్వర్జ్యతే చేద్విభావనా స్యాత్ ఉదాహరతి. అపీతి. హేతూస్తే త్వచ్ఛరణద్వయం అలాక్షరసాసిక్తం లాక్షరస లేవనరహితమపి రక్తం లాపితం జాతం. అత్ర లాక్షరసాలేపేన కారణం విసా కాన్తాపాదయగళే రక్తికురూపకార్యోత్పత్తివర్జనాద్విభావనా. తాహి త్యం వైసర్గికమితి విరోధపరిహారః.

కారణము లేకుండగనే కార్యము గలిగినట్లు చెప్పుదుమేని విభావనాబంకార మగును. ఇది ఆణువిధములు:—

ఉ. పనితా ! లాక్షరసముచే నంతటఁ దడవఁబడక పోయినను, నీ చరణములు రక్తికు కలిగియున్నవి.

ఎఱ్ఱరంగువేసిన నెఱ్ఱగా నుండవలయును. ఎఱ్ఱరంగు వేయుట కారణము. ఎఱ్ఱగా నుండుట కార్యము. ఎఱ్ఱరంగు వేయకుండగనే యెఱ్ఱనైనవి యని చెప్పితిమేనిఁ గారణములేకుండగనే కార్యము జరిగినదని చెప్పినట్లగుచు కనుక విభావనాబంకారము.

అయిన ఇఱ్ఱరంగు వేయకుండగనే యేతీయన నెఱ్ఱపడెను ? అని ప్రశ్నరావచ్చును. న్యభావముచేతనే యాస్త్రీ వదము లరుణములైనవని నమాధానము. లాక్షరస మనఁగా లక్ష్మరసమని యర్థము. అలంకారార్థము లక్ష్మరంగు పాదములప న్త్రీలు పూసికొనెడు నాచారము కలదని దీనివలనఁ జేలుచున్నది.

హేతునామసమగ్రత్వే కార్యోత్పత్తిశ్చ పా మతా,

అస్మైరతీక్షణతినై ర్జగజ్జయతి మన్తథః.

73

ద్వితీయాం లక్షయతి. హేతునామితి హేతునాం కారణానామసమగ్రత్వేపి అపూర్ణత్వేపి వికలత్వేపితి యావత్ కార్యోత్పత్తిశ్చకార్యోత్పత్తిరపి సా విభావనా మతా కవివస్తుతా. ఉదాహరతి. అస్మైరితి.

మన్తభిః ఆతీష్ఠకతిస్తైరతీష్ఠైరకతిస్తైశ్చ అస్త్రైరరవిస్తాదిభిః షష్ఠ్యభిః బాహైః
జగల్లాకం జయతి పశీకరోతీక్కర్ణః, లోకే తీష్ఠకతిసాన్వేవ జయే నమ్మాత్మ
సాధనాని అత్ర త్వజ్జస్మాస్త్రాణి ఆనికతమృదుత్వాద్వికలాని తథాపి జగ
జ్జయయావకార్యవర్ణనాద్విభావనా.

చాలినంతకారణము లేకుండినప్పుడు కార్యము కలిగిన దని చెప్పినను
విభావసాలంకారమే యగును.

ఉ. తీష్ఠములు కనినములు కాని యస్త్రములచేత మన్తభుండు సర్వ
లోకములను గెలుచుచున్నాఁడు. నిఖిలలోకములను గెలుచుటకుఁ దీష్ఠములు
కఠినములుకాని యస్త్రములు చాలవు. అస్త్రములు కారణము గెలుపు
కార్యము. కారణము చాలియొండక దుర్బలముగానున్నను గార్యము నెఱవేరి
నట్లుచెప్పెను గనుక విభావసాలంకారము.

కార్యోత్పత్తిస్థితీయా స్యాత్సత్యపి ప్రతిబద్ధకే,

నరేంద్రోనేవ తే రాజా దశత్యసి భుజక్లమః

74

అథ కృతీయాం లక్షయతి. కార్యోత్పత్తిరితి. ప్రతిబద్ధకే సత్యపి
కార్యోత్పత్తిస్సృచ్చేత్సా కృతీయా విభావనేక్కర్ణః. ఉదాహరతి నరే
ంద్రోని. హేరాజా రాజుఁడని తే తవ అః భుజవీవ భుజక్లమః సర్వః
నరేంద్రా రాజః వివక్షైద్యాంశ్చ. (నరేంద్రో) వివక్షైద్యేపీతి రత్నమాలా
యాం) దశతి తద్దంశనం కరోతి. అత్ర క్షేపణ మణిః ప్రావళకాలినా
మపి వివక్షైద్యాం సర్వదవైతా వర్ణ్యతే లోకే మణిఃప్రాదిభిస్సర్వదం
శనం ప్రతిబద్ధకే. ఇహ తు లేష ప్రతిబద్ధకేష సత్సపి సర్వదంశనరూప
కార్యోత్పత్తివర్ణనాద్విభావనా.

ప్రతిబద్ధక ముండినప్పటికిఁ గార్యము కలిగిన దనిచెప్పినను విభావ
సాలంకారమే యగును.

ఉ. హిరాజశ్రేష్ఠుఁడా! నీభుద్ధోరగము నరేంద్రులనే కలుచుచున్నది.

నరేంద్రులనఁగా బాములవాండ్రని యర్థము కలదు. ఖడ్గోరగము కఱచుటకు (పాముకాటునకు) మంత్రైషధ్యాదు లెఱుంగునట్టి పాములవాండ్రు ప్రతిబంధకముగదా ప్రతిబంధక మున్నను ఖడ్గోరగము నరేంద్రులనే కఱచుచున్నదని చెప్పుటవలన విభావసాలంకారము.

అయిన, నరేంద్రుల నెట్లు కఱచుచున్నది? వారు మంత్రైషధల నెఱుంగుదురే యని శంక రావచ్చును. నరేంద్రులనఁగా రాజు లనికూడ నర్థముకలదు. కావున రాజులను గఱచుచున్నదని సమాధానము. ఈయందా హరణమున శబ్దప్రతిబంధకమే కాని యగ్రప్రతిబంధకము లేదు.

అకారణాత్కార్యజన్త చతుర్థీ స్యాద్విభావనా,

శబ్దాద్విజానినాదోఽయముదేతి మహదద్భుతమ్. 75

అథ చతుర్థీ లక్షయతి అకారణాదితి. అకారణాత్కార్యభిన్నా దసి కార్యజన్త కార్యోక్తులిశ్యేత్వా చతుర్థీ విభావనేత్యర్థః ఉదాహరతి. శబ్దాదితి. అత్ర కామినీగణః శబ్దత్వేన తదీయగానం చ వీణానినాదత్వే నాధ్యసీయతే. హేనఖ శబ్దాత్కమ్యాః అయం వీణానినాదః వీణాధ్యసిః ఉదేతి హ్రయక ఇత్యర్థః. మహదద్భుతమత్యాశ్చర్యం. శంఖాద్విజాని నాదన్యత్రుతచరత్వాదితిభావః అత్ర వీణానినాదేవీతైవ కారణం శబ్దస్య కారణం-తాదృశాదసి వీణానినాదరూపకార్యోక్తుప్రవర్ణనాద్విభావనా.

కారణము కానిదానిచేఁ గార్యము కలిగెనని చెప్పితిమేని విభావసాలంకారమగును.

ఉ. వీణారవము శంఖమునుండి పుట్టుచున్నది. ఎంత వింత, ఇందు వీణారవము పుట్టుటకు శంఖము కారణముగాఁ జెప్పుబడినది. వీణారవము నకు శంఖమునకు నెట్టిసంబంధమును లేదు. శంఖమునుండి శంఖారవము పుట్టవలయుచుగాని వీణారవ మెట్లు పుట్టును? కారణము కానిదానినిఁ గారణముగాఁ జెప్పెను గావున విభావసాలంకారము.

అయినను, పండితాని నెట్లు నమగ్నించుట? శంఖ మనఁగాఁ గమ నీయమైన స్త్రీకంఠ మనియు, వీణారవ మనఁగా నాస్త్రీయొక్క కంఠస్వర

మనియు గ్రహింపఁబయ్యెను. స్త్రీకంతమునుండి క్రావ్య మైనగీతము పుట్టినది యర్థము.

విరుద్ధాత్కార్యనిష్పత్తిరూప్త కాచిద్విభావనా,
శీతాంశుకిరణాస్తస్మిం హస్త సస్తాపయన్తి తామ్. 76

అథ కంచమిం లక్షయతి. విరుద్ధాదితి. విరుద్ధాద్విరుద్ధకారణాత్ కార్యనిష్పత్తిః కార్యోక్త్యుత్తరసి కాచిద్విభావనా దృష్టా ప్రసిద్ధేత్యర్థః. ఉదాహరతి శీతాంశ్వతి. శీతాంశుకిరణాశ్చస్త్రీరణః తాం తస్మిం నువ్వరీం సస్తాపయన్తి పుకతప్రాం తర్వన్తి, హస్తేతి విషాదే. ఆత్ర తాపనివర్తకత్వేన తాపవిరుద్ధస్య శీతాంశుకిరణైః తాపాత్పత్తికథనాద్విభావనా.

విరుద్ధమైనదానిచే గార్యము కలిగినట్లు చెప్పుదుమేని నదియును విభావనాలంకార మగును.

ఉ. ఆకన్విని శీతాంశుకిరణములు తపింపఁజేయుచున్నవి.

శీతాంశుకిరణములు (చంద్రకిరణములు) చల్లగా నుండుటచే వానికి దాపము కలుగఁజేయు గుణ ముండదు. చల్లనికిరణములు తాపమునకు విరుద్ధములైనవి. విరుద్ధమైనదానిచే గార్యము కలిగె నని చెప్పెను గావున విభావనాలంకారము.

అయిన, విరుద్ధముగా నిట్లు చెప్పవచ్చునా! వైవాక్యముయొక్క తాత్పర్యమేమి! అని యడుగవచ్చును. మలయానిలము, కీరకారికాగానములు, చంద్రకిరణములు విరహిణులకుఁ దాపము కలుగఁజేయు నని చెప్పట కవినమయ శిద్ధముగాన నట్లు చెప్పెనని యెఱుంగునది.

కార్యాత్కారణజన్తాపి దృష్టా కాచిద్విభావనా,
యశఃపయోరాశిరభూ త్కరకల్పతరోస్త్రస. 77

అథ వక్షీం లక్షయతి. కార్యాదితి. కార్యాత్కారణజన్తాపి కారణోక్త్యుత్తరసి కాచిద్విభావనా దృష్టా. లోకే కారణాత్కార్యతన్తేతి సూర్యాదా తామలక్ష్య కార్యాదేవ కారణోక్త్యుత్తిర్వర్ణితా చేద్విభావనా కాచి

ప్రళయః. ఉదాహరణి. హేరాజ్ తవ కరవివ కల్పతరుః తస్మాత్
యశవివ వయోరాజః అమృతభూత-సమద్రాత్కల్పతరుత్పత్తే స్వాస్త్య
ప్రసిద్ధత్వా త్వముద్రః కారణం కల్పవృక్షః కార్యం-ఆత్రకు కార్యభూత
కలత్సరోరేవ కారణభూతసముద్రోత్పత్తివర్జనా ద్విభావనా.

లోకములోఁ గారణమువలనఁ గార్యోత్పత్తి యగుట సమంజసము.
అట్లుగాక, కార్యమువలనఁ గారణోత్పత్తి వర్జించినను విభావరయేయగును.

ఉ. ఓరాజా! నీ యశ స్స నెవీ యీరసముద్రము నీహస్తయనెడికల్ప
తరువువలనఁ గల్గెను.

సముద్రమునుండి కల్పతరువు పుట్టిన దనుట కాస్తప్రసిద్ధము. అటు
లుండ, ఇచ్చట కార్యభూతకల్పతరువువలనఁ గారణభూత సముద్రము
వర్జింపఁబడినది.

— 35. విశేషోక్త్యలంకారః —

కార్యాజనిర్విశేషోక్తిస్సతీ పుష్కలకారణే,
హృది స్నేహక్షయో నాభూత్సదీపే జ్వలత్కపి. 78

అథ విశేషోక్తిం లక్షయతి. కార్యాజనిరి. సమూర్ణకారణే సత్యసి
కార్యాజనిః కార్యానిష్పత్తిః విశేషోక్తిః. ఉదాహరణి హృదిరి. స్తరవివ
దీప్య తస్మిన్ జ్వలత్కపి హృది కాస్తాహృదయే స్నేహస్య ప్రేక్షః తైలస్య
చక్షయో నాభూత్. లోకే దీపజ్వలనే సతి స్నేహక్షయో భవతి-ఆత్రకు
స్తరదీపజ్వలనే సత్యసి తైలం న జీణమితి తైలనాశకారణే దీపజ్వలనే
సత్యసి తదనిష్పత్తివర్జనాద్విశేషోక్తిః.

ప్రసిద్ధకారణసమూహ ముండినను గార్య ముత్పత్తి కాలేదని చెప్పుదు
నేని విశేషోక్త్యలంకార మగును.

ఉ. మన్మథదీపము వెలుంగుచున్నప్పటికిని స్నేహక్షయము కాలేదు.
స్నేహమనఁగాఁ జమురు. దీపము వెలుంగుచున్నప్పుడు చమురు తగ్గిపోవల
యును. దీపము వెలుంగుట కారణము, స్నేహక్షయము (చమురుతగ్గిపోవుట)
కార్యము. దీపము వెలుంగుచుండినను స్నేహక్షయము కాలేదని చెప్పిరయెడలఁ

గారణ ముండినను గార్యము జరుగలేదని చెప్పుటయే. కనుక విశేషాత్మలంకారము.

అయిన, స్నేహాక్షయము కానిమాట నిజమేనా? దీరము వెలుంగునప్పుడు స్నేహాక్షయము ముని తీరవలయునుగదా యని శంకింపవచ్చును. స్నేహమనుగా మైత్రి = ప్రేమ యనునర్థమును గలదు గావునఁ బ్రేమ తగ్గలేదని యర్థము చెప్పుకొనవలయును.

— 36. అసంభవాలక్ష్మణః —

అసంభవోఽర్థనిష్పత్తేరసంభావ్యత్వవర్జనమ్,

కో వేద గోవశిశుకశ్చైలముత్పాదయేదితి.

79

అసంభవం లక్షయతి అసంభవ ఇతి. అర్థనిష్పత్తేః కార్యసిద్ధేరసంభావ్యత్వవర్జనం సుభావనాశక్యత్వవర్జనమనాధివాలక్ష్మణః యస్యకస్య చిత్కార్యస్య నిష్పత్తే విషయే ఇహ సుభావమునుమేవన శక్యత ఇతి యత్ర వర్జ్యతే తత్రాసంభవః. ఉదాహరణి. క ఇతి. గోవశిశుకః గోవబాలకః కృష్ణః శైలముత్పాదయేత్ ఉన్మూలయ్యంతీతి కో వేద కోవా జానాంతిస్త స కోపి సంభావముతుం శక్నుయాదిత్యర్థః. అత్ర శిశుకస్య గోత్రోద్ధారస్యకోపే దేత్యసంభావ్యత్వవర్జనాదసంభవాలక్ష్మణః.

అర్థసిద్ధికి అసంభావ్యత్వమును చెప్పుచు మేని ససంభవాలంకారమగును.

ఉ. గోవబాలుఁ డిట్లు కొండ నెత్తఁగలఁడని యెవ్వఁ డెరుగును!

కృష్ణుడు గోవర్ధనగిరి నెత్తఁగలఁడని యెవ్వఁ డెరుగునని యర్థము. గోవశిశువు కొండనెత్తుట యర్థసిద్ధి. శిశువు కొండనెత్తుట సాధారణముగ ససంభవము. కనుక నెవ్వఁడెఱుఁగునని చెప్పఁబడినది. అర్థసిద్ధికి (నిష్పత్తికి) అసంభావ్యత్వ (సాధింపఁ దగకపోవుట) వర్జనము చేయఁబడినది గనుక ససంభవాలంకారము.

— 37. అసజ్జత్యలక్ష్మణః. (తద్యేదా) —

విరుద్ధం భిన్న దేశత్వం కార్యహేత్వోరసజ్జతిః,

విషం జలధరైః పీతం మూర్ఛితాః పథికాజ్ఞనాః.

80

అథానంగతిః. సాచ త్రిధా, కార్యహేతోర్భిన్నదేశత్వరూపా, వికత్ర కర్తవ్యస్య అన్యత్రకృతిరూపా. అన్యచ్చిక్షోద్వోస్త్యైరుద్ధృతిరూపా చేతి. కత్రాద్యాం లక్షయతి. విరుద్ధమితి. యయోః కార్యహేతోః భిన్నదేశత్వం భిన్నదేశావస్థానం విరుద్ధమనుపపన్నం తయోః తద్వర్ణ్యతేచేత్ నః అనన్తత్యలజ్కారః. ఉదాహరతి. విషమితి. జరధరైశ్చేత్యైః విషంజలం కాలకుటశ్చ పీతం - పథికాజ్ఞనాః వియోగివధ్యైః మూర్ఛితాః. జలభూర్జ మేఘానామస్త్రీనకత్వా కర్తవ్యసామ్యుర్భక్తాస్త్రా. లభూపురిశ్శర్థః. అత్ర విషమితి క్షేపములాభేదాధ్యపసాయేర మేఘానాం కాలకుటపానే సతి పథికస్త్రీణాం మూర్ఛేతి ప్రతీయతే. లోకేహి యస్య విషపానం తస్యైవ మూర్ఛేతి విషమూర్ఛయోస్యచూనదేశత్వముచితం - భిన్నదేశత్వంతు విరుద్ధం - ఇహతు మేఘానాం విషపానం స్త్రీణాం మూర్ఛేతి తయోర్విరుద్ధ భిన్నదేశత్వవర్ణనాదనన్తతిః.

కార్యకారణములప విరుద్ధము, భిన్న దేశత్వము చెప్పియెడల ననంగత్యలంకారి మగును.

ఉ. జలధరములు విషము త్రాగినవి. అందువలనఁ బథికాంగనలు మూర్ఛిల్లిరి.

జలధరములు విషము త్రావుట కారణము, పథికాంగనలు మూర్ఛిల్లుట కార్యము. అనఁగా విషపానము కారణము. మూర్ఛ కార్యము. విష పానము జరిగిన దొకచోట మూర్ఛ సంభవించిన దొకచోట. అనఁగా కార్యకారణములకు భిన్నదేశత్వము చెప్పబడినది. కనుక ననంగత్యలంకారము.

అయినను ఈవాక్యమును సమన్వయించు బెట్టు? విష మనఁగా నీరని యర్థము కలదు. మేఘములు నీరు త్రావినవి అనగా వర్షాగమము వచ్చినది. పాంశస్త్రీలు మోహమును జొందిరి యని యర్థము.

అన్యత్ర కరణీయస్య తతోన్యైరన్యత్ర కృతిశ్చ సా,

అపారిజాలాం వసుధాం చిక్షీర్ష దాన్యం తథాఽకరోః. 81

దీక్షితముం లక్షయతి. అన్యత్రేతి. అన్యత్ర కరణీయస్య కర్తవ్యత్వస్య తతస్తస్మాదుచితవేకాత్ అన్యత్రానుచితస్థలే కృతిః కరణం చాన్యాఽసంగతిః, ఉదాహరణి. — అపారిజాతామితి. పారిజాతవృక్షం భూమిం నయంతం కృష్ణ ముద్దిశ్యకశక్రస్వేదగ సోపాలమృవచనం. హేకృష్ణభవాన్ వసుధాం భూమిం అపారిజాతాం అవగతశ్శ్రుతమూహం పారిజాతరహితాంచ చిక్షీర్షన్ విధాతు మిచ్ఛన్ ద్వాం స్వర్గం తథా అపారిజాతాం పారిజాతరహితాం అకరోః కృతవాన్. అత్ర జ్ఞేషమూలాభేదాభ్యవసాయేన భువనుపారిజాతాం కర్తవ్యమిచ్ఛన్ స్వర్గమేవ తాదృశం కృతవానితి అన్యత్ర భువి కర్తవ్యస్యా పారిజాతత్వస్య తతోఽన్యత్ర స్వర్గే క్రియావర్జితాదసంగతిః.

ఏది యెచ్చటఁ గావించఁదగినదో, దానిని అచ్చటఁ గావించక వేతొక చోటఁ గావించునట్లు చెప్పటయు నసంగత మగును.

ఉ. ఇంద్రుఁడు కృష్ణునిఁజూచి చెప్పెడి సోపాలంభనచనము; — కృష్ణ! భూమిని అపారిజాతము (అడ-అరి-జాతము)గాఁ జేయఁగోరి, స్వర్గమునే అపారిజాతముగాఁ జేసితివి.

భూమిని శత్రువులులేకుండఁ జేయఁగోరి స్వర్గము నట్లు చేసితివి. అనఁగా పోయినశత్రువులు అనువర్థమిచ్చు అపారిజాతముగా భూమినిచేయఁ గోరి, స్వర్గమును అట్లు చేసికొనఁట స్వర్గముందు పోయిన పారిజాతవృక్షముగాఁ జేసితివి.

అన్యత్రోక్తుం ప్రవృత్తిర్య తద్విరుద్ధః సా,
గోత్రోద్ధారప్రవృత్తోఽపి గోత్రోద్భేదం పురాఽకరోః.

కృతీయూం లక్షయతి. అన్యదితి. అన్యత్రోక్త్యం కర్తుం ప్రవృత్తస్య తద్విరుద్ధకృతిః ప్రశ్నాకార్యవిరుద్ధకార్యకరణం చ సా అసంగతిః. ఉదాహరణి. గోత్రేతి గోత్రోద్ధారప్రవృత్తోఽపి గోత్రాయా ఉర్వాః ఉద్ధారాయ ఉద్ధవనాయా ప్రవృత్తోఽపి త్వం గోత్రోద్భేదం గోత్రాణాం వర్వతానాముద్భేదం ఖగ్రఖట్టనైర్దళనం భువోఽళనం చ పురా వరాహావతారే అకరోః కృతవానసీత్యర్థః. ఇదమపితదాసీమేవ కృష్ణముద్దిశ్య కశక్రస్య సోపాలమృవచనం. అత్రాపి జ్ఞేషమూలాభేదాభ్యవసాయేనైవ భూముద్ధరణప్రవృత్తోఽపి చప్రా) — 6

తద్దశనమేవ కృతవాసితి అన్యద్భూమ్యుద్ధరణం కర్తుం ప్రవృత్తస్య కృష్ణస్య తద్విరుద్ధకృతేః భూమ్యుద్ధరణరూపకార్యవిరుద్ధతద్దశనరూపకార్యకరణం వర్జితమితి లక్షణసంగతిః.

ఇదియు ఇందుడు శ్రీకృష్ణుని పరిహసించిన సోపాలంభవచనమే. ఒకానొక కార్యమును జేయుఁబూనినవానికి, వేటొక విరుద్ధకారణంబును వర్జించుటయు అసంగతమే యగును.

ఉ. కృష్ణ! భూమి నుద్ధరించుటకుఁ బూనిన నీవు తద్విరుద్ధంబుగ భూమిని పెల్లగించితివి.

ఇచ్చట పరాహవతారకాలంబున భూమి నుద్ధరింపఁ బూనినపుడు, అతని పదఘట్టనంబులచే (గిట్టలయొక్క త్రొక్కుడులచేత) భూమి పెల్లగిల్లినదానిని, యిప్పుడు, తద్విరుద్ధముగ వర్జింపఁబడియెను.

— ౩౩. విషమాలంకారః. (తద్భేదాః.) —

విషమం వర్ణ్యతే యత్ర ఘటనాననురూపయోః,
క్షేయం శిరీషమృద్వజ్జీ క్వ తాదృజ్చదనజ్వరః.

౩౩

అథ విషమమ్. తత్త్రివిధం. అననురూపఘటనారూపం విరూపకార్యోత్పత్తిరూపం ఇష్టార్థోద్యమాదనిష్టావాప్తిరూపం చౌతి. యత్రాననురూపయోః విసదృశయోర్థ్వాటనా సంబంధో వర్ణ్యతే తద్విషమమిత్యర్థః. ఉదాహరణి. శ్వేతి. శిరీషమృద్వజ్జీ శిరీషకుసుమమృదులగాత్రీ ఇయం క్వ కుత్ర - తాదృక్తథా విభః మదనజ్వరశ్చ క్వ. అలిమృదులత్వేన అలిదుస్సహత్వేన చాననురూపత్వాదనయోర్థ్వాటనాతాదృశ్యనైవం కథం సోఘం శబ్దయాదితి భావః. అత్తాననురూపయోర్థ్వాటనాదాద్యం విషమమ్.

అననురూపము నైనవానికి ఘటన (సంబంధము) వర్జింపఁబడినది విషమాలంకారమగును. అననురూపము లనఁగా నసదృశత్వము కలవి.

ఉ. దిరిసెనపువ్వువలె మృదువైన శరీరముగల యాకొమలి యేడ? మదనకృత మైన తాపమేడ?

అలిమృదుత్వముగల యంగనకును, అలిదుస్సహత్వముగల మదనజ్వరమునకును ఘటన వర్జించినాడు గనుక విషమాలంకారము. అతి

మృదుశ్చముగల యంగనయు, అతిదుస్సహత్వముగల మదనజ్వరము పసను
రూపములు.

విరూపకార్యసోఽత్యత్త్రిరపరం విషమం మతమ్,

కీర్తిం ప్రసూతే భవళాం శ్యామా తవ కృపాణికా. 84

ద్వితీయాం లక్షయతి. విరూపేతి. విరూపకార్యస్య కారణవిరుద్ధ
కార్యస్య ఉత్పత్తిర్జననమప్యపరమస్యద్విషమం మతమిచ్ఛం. ఉదాహరతి. కీర్తి
మితి. హేరాక్ష తవ శ్యామా నీలవర్ణా కృపాణికా ఖడ్గః భవళాం శుభ్రాం
కీర్తిం ప్రసూతే భవభక్తదహిమాన్న శుభ్రా కీర్తిరాతేత్యర్థః. కారణవిరుద్ధ
కం కార్యం తద్దహికమేవేతి లోకస్థితిః. అశ్ర క్యానుఖడ్గరూపకారణేన
తద్విరుద్ధశుభ్రకీర్తిజననవర్ణశాద్విస్థితీయం విషమమి.

విరూపకార్యోత్పత్తి చాస్మిన్మ విషమాలంకారమే యగును. విరూప
కార్యమనఃగారణమునకు విరుద్ధమైన కార్యము. కారణవిరుద్ధమైన
స్వరూపముగల కార్య మనిభావము.

ఉ. నీ నల్లనికీర్తి తెల్లనికీర్తి నీకుచున్నది. నల్లనికీర్తి నల్లనికీర్తి నీకు
నన్నచో విరూపకార్యోత్పత్తిలేదు. నల్లనిది తెల్లదానీకుట విరూపకార్యో
త్పత్తి. కారణగుణము నలుపు. కార్యగుణము తెలుపు. నలుపువలనఁ దద్విరుద్ధ
మైన తెలుపు పుట్టినది. కావున విరూపకార్యోత్పత్తి. అందుచే విషమాలం
కారము.

అనిష్టస్యావ్యవృత్తిశ్చ తదిష్టార్థసముద్యమాత్,

భక్త్యాశయా హి మజ్జాపాం దష్టార్థభున్దేన భక్షితః. 85

తృతీయం లక్షయతి. అనిష్టకీర్తి. ఇష్టార్థసముద్యమాత్ అభిలషితార్థో
ద్యోగాదనిష్టస్యావ్యవృత్త్య అవాప్తిశ్చ ప్రాప్తిసి తత్ విషమమిత్యర్థః.
యత్రేష్టలాభాశయావృత్తౌ నశ్యాం న కేవలమిష్టానవాప్తిః ప్రత్యుత్పాదన
ర్థావాప్తిసి భవతి తదప్యపరం విషమమితి నిష్కర్షః. ఉదాహరతి. భక్త్యాశ
యేతి. ఆభుక్షాదకః భక్త్యాశయా భక్షణార్హద్రవ్యలాభకృష్ణమూ అహిమ

జాహం సర్వపేటికాం దహ్మో దహ్మభిత్వా తేన సర్వేణ భక్షితః. భక్త్య
ప్రమేణ సర్వపేటికాం దహ్మో తద్వివరేణ ముఖం ప్రసార్య తత్రస్థసర్వేణ
స్వయమేవ దప్తస్యై హృతోఽభూదిత్యర్థః, ఆత్ర భక్త్యర్థం ప్రవృత్త
సకేవలం భక్త్యో నవాప్తిః-ప్రత్యుక్త స్వయంరూపానర్థావాప్తిరసి జాతేతి
తృతీయం విచక్షుః.

ఇష్టసిద్ధిని గోరి క్రయల్పించినప్పు డిష్టసిద్ధి కాకపోవుటయు, ననిష్ట
సిద్ధి యగుటయుఁ గూడ విషమాలంకార మగును.

ఉ. ఎలక భక్త్యములబుట్టు అనుకొని పాము పెట్టెను గొటికి పాముచే
భక్షించబడెను.

ఎలక భక్త్యములకొఱకుఁ బ్రయత్నించినది. భక్త్యములు దొరకలేదు.
అనఁగా నిష్టసిద్ధి కలుగలేదు. భక్త్యములు దొరకకపోఁగా, స్వప్రాణములను
గూడఁ గోల్పోయెను. ఇష్టసిద్ధి కలుగక పోవుటయేగాక యనిష్ట సిద్ధికూడఁ
గలిగినది. అందువలన విషమాలంకారము.

— 39. సమాలంకారః (తద్యేదాః) —

సమం స్వాద్వర్ణనం యత్ర ద్వయోరప్యనురూపయోః,

స్వానురూపం కృతం సద్ద హారేణ కుచమణ్డలమ్. 86

అథ సజ్జమ్. తచ్చ త్రివిధం-అనురూపవర్ణనరూపం కారణసారూప్య
వర్ణనరూపం. అక్షేపేన కార్యసిద్ధివర్ణనరూపం చేతి. తత్రాద్యం లక్షణాః తి. నమ
మితి. యత్రానురూపయో ర్వర్ణనం క్రియతే తత్ర సమాలంకారః, యత్ర
అనురూపయోర్వయోః ఘటనం వర్ణ్యతే తత్ర సమమితి నిష్కర్షణః. ఉదా
హరతి. స్వానురూపమితి. హారేణ ముక్తాహారేణ కుచమణ్డలం స్వానురూపం
నర్తనదృశం సద్ద స్థానం కృతం అస్మాదన్య తదాశ్రయణయోగ్యత్వాదితి
భావః. అత్ర ముక్తాహారేణ కుచమణ్డలమనురూపం స్థానమిత్యనురూప
యోర్ఘటనం వర్ణితమతస్పదమ్.

అనురూపములైన రెండింటికి ఘటన (సంబంధము) వర్ణించుమేని సమా
లంకార మగును.

ప్రథమవిషయములంకారమునకు వ్యతిరేకమయినది యీ సమాలంకారము. అనురూపములైన వానిఘటన విషయము. అనురూపములైన వానిఘటన సమము.

ఉ. హారముచేత స్వామిరూపమైన మందిరముగాఁ గుచమండలము చేయఁబడెను.

హారము వసించుటకుఁ గుచమండలము తగిన మందిర మని యర్థము. హారముయొక్క శోభకుఁ గుచమండలముయొక్క శోభకు సరిపోయినది. హారమునకుఁ దగినచోటు కుచమండలము. హారము కుచమండలము ననురూపములు (ఒకదాని కొకటి తగినవి.) వీనికి ఘటన వర్ణింపఁబడెను. గావున సమాలంకారము.

సారూప్యమపి కార్యస్య కారణేన సమం విదుః,

నీచప్రవణతా లక్ష్మీ! జలజాయాస్త్ర వోచితా.

87

ద్వితీయం లక్షయతి. సారూప్యమితి. కార్యస్య కారణేన సారూప్యం అనురూప్యవర్ణనమపి సమం విదుః. ఉదాహరణి. నీచేతి. ప్రాయశః నీచాను వర్తకలాం లక్ష్మీయద్విశ్వ ఇవం సోత్పాదనవచనం. హేలక్ష్మీ! జలజాయా శ్చముద్రోత్పన్నాయాస్త్రవ సీచప్రవణతానికృష్టానుసరణశిలత్వం నిమ్నదేశాభిముఖ్యంచ ఉచితా ఆర్థా జలే నీచప్రావణ్యస్య స్వాభావికత్వాత్తదుత్పన్నాయాస్త్రవాసి నీచప్రవణతా కథం న స్యాత్ ఆకః. కారణగుణక్రమాగతీచ ప్రావణ్యవిషయే త్వం నోపాలభ్యేతి భావః. ఆత్ర జలస్య నీచప్రావణ్యం నిమ్నదేశాభిముఖ్యం లక్ష్మ్యాస్తు నికృష్టానువర్తిత్వం తియోజ్యేషయాలాభేదాభ్యసంసార్యే లక్ష్మ్యాః జనకసారూప్యవర్ణనాత్ ద్వితీయం సమమ్.

కారణముతోఁ గార్యమునకు సారూప్యము చెప్పుదుమేరి సమాలంకారమగును. ఇది ద్వితీయ విషయాలంకారమునకు వ్యతిరేకమైనది, అనఁగాఁ, కారణమునకుఁ గార్యమునకు సరిపోయినది యని చెప్పుట సమాలంకార మని భావము.

ఉ. లక్ష్మీ! జలములోఁ బుట్టిన నీకు నీచాన క్తత యుక్తమేకదా.

నీచమైన జలములోఁ (గొప్పవంశములోఁ గాదని భావము) బుట్టిలివి కావున నీవు నీచాన క్తతై యుండుట యుచితమే. నీచులయొద్దనే సాధారణముగా లక్ష్మి యుండు నని భావము. కారణము నీచవంశజననము. కార్యము నీచాన క్తత. చెండిటికి సరిపోయినది. అనఁగాఁ గార్యకారణములకు సారూప్యము చెప్పబడినది. కావున సమాలంకారము.

వినాఽనిష్ఠం చ తస్మిద్ధిర్యదర్థం కర్తురుద్యమః,

యత్క్తోవారణలాభోఽయం స్యాల్ తే వారణార్థినః. 88

కృతీయం లక్షయతి. విశేషి. యదర్థం యత్కార్యసిద్ధ్యర్థం కర్తురుద్యమః ప్రయత్నః అనిష్ఠం వినా తస్య సిద్ధిర్యది తదపి సమమిత్యర్థః. యత్కార్యసిద్ధ్యర్థం కర్తా ప్రసర్తతే తత్కార్యమనిష్ఠం వినా సిద్ధ్యతి చేక్షదశి సమమితి నిష్కర్తః. ఉదాహరతి. యుక్తఇతి. మన్యాం వారణం దేహీతిచిరాత్ప్రభృతి రాజానవర్తకీలం ద్వారి ద్వార్లైః కృతవివారణం స్థూలకం దృష్ట్వా రాజస్సోపహగవచసమిదం. హేస్థూల వారణార్థినః గజార్థినః వివారణార్థినశ్చ తే తవ ఆయం వారణలాభః యుక్తః చిరేణభవత్ప్రాప్తికప్యవారణస్య అనాయాసేనైవ లాభాదస్మిన్విషయే లక్షాం జహీహిత్యర్థః. అత్ర వారణస్య క్షేపణాలాభేదాభ్యవసాయేనేపితవారణరూపత్వాదనిష్ఠం వినా తల్లాభాచ్చ సమమ్.

కర్త యేకార్యంబును జేయ నుద్యోగించునో యాకార్యం బనిష్ఠము లేక సిద్ధింఁగట్లు పర్జించిన నవియు సమాలంకారమే యగును.

ఉ. గజమును (వారణమును) గోరినయో బావా! రాజద్వారపాలకులచేత నీకు గజము (వారణము) లభించెను.

కార్యకర్త గజమునే (వారణమునే) గోరినాడుగాని, వారణమును (అనఁగా గజమును) గోరిలేదు. అచ్చుట కర్త తనయిష్టావాప్తిని బొందలేదు. శబ్దకైమాత్రముచే (క్షేపచే) బొందినట్లు తోచుచున్నది. ఇది

వరిచూపుకొత్త గనుక ఇష్టానా కియైనట్లు తెప్పలడినది. అనగా, బావకు అనిష్టము (క్షేమము) కలుగక వర్ణించినందున నిది అక్షేపకార్యసిద్ధిరూపసమాలంకారము.

40 చిత్రాలక్కర: ౧౦

చిత్రం తత్ర ప్రయత్న శ్చేద్యపరితఫలేస్సయా,
నమన్తి సంపన్నైః తో న్యాదపి లబ్ధుం సమున్నతిమ్. 89

చిత్రం విచారణ. చిత్రమితి. విచరీకఫలేస్సయా విచరీకఫలం ప్రాప్తుమిచ్ఛయా ప్రయత్నశ్చేద్యపరితఫలితత్ర చిత్రమిత్యర్థః. యద్యా, 'విచిత్రం తత్ప్రయత్న శ్చే' ఇతి పాఠః. తత్ప్రయత్నః తద్విచరీకఫలం ప్రాప్తుమితి యత్ర వర్ణనతే తత్ర విచిత్రమితి విష్కంభః. ఉదాహరణి. నమన్తి. సంపన్నత్వరూపాః త్రైలోక్యాత్ లోక త్రయోచపి సమున్నతి మాన్వశ్చ లబ్ధుం ప్రాప్తుం నమన్తి ప్రణమన్తి సమీ భవన్తి. తత్ర నమనం ప్రయత్నవిశేషః తస్య తు ఫలవదోదేశసంయోగః త్రైలోక్యాధి కాన్వశ్చంతు తద్విచరీకఫలం తత్ప్రాప్తుమిచ్ఛయా నమనమితి వర్ణితత్వా ద్యసతి చిత్రం. బౌద్ధత్వం విషయా క్రిరామచన్ద్రప్రణామేఽత్యున్నతపద ప్రాప్తిశ్చేదన్యథాఽధోగతిరితి వివేక సత్పురూషస్తం ప్రణమన్తి తాత్పర్యమ్.

ఒకఫలము నపేక్షించి తద్విరుద్ధమైన ప్రయత్నము చేయబడనేని విచిత్రాలంకారము. మరియు, ప్రయత్నమునకు విరుద్ధమైన ఫలముపేక్షించి యాప్రయత్నము చేయబడునేని విచిత్రాలంకారము.

ఉ. మూడులోకములకంటె సమున్నతినిఁ బొందఁగోరి నజ్జనులం క్రిరామునికి నమస్కరించుచుందురు.

కొరినది యున్నది ప్రయత్నము ప్రణామము. ప్రయత్నమునకు విరుద్ధమైనది ఫలము. కనుక విచిత్రాలంకార మైనది.

41. అధికాలజ్ఞానః

అధికం పృథులాధారాదాధేయాధిక్యవర్ణనమ్,

బ్రహ్మాణాని జలే యత్ర తత్ర మాన్తి న తే గుణాః. 90

అధాధికమ్. తచ్చ ద్వివిధం ఆధారాదాధేయాధిక్యవర్ణనరూపం ఆధేయాదాధారాధిక్యవర్ణనరూపం చేతి. తత్రాద్యం లక్షయతి. అధికమితి పృథులాధారాదతివిస్తృతత్వేన ప్రసిద్ధాధారాదాధేయస్య తదాశ్రితస్యాధిక్యవర్ణనమితి యత్రదధికమిక్యవర్ణః ఉదాహరతి. బ్రహ్మాణాని. హేరామ! యత్ర జలే బ్రహ్మాణాని బుద్ధుదప్రాపాణి లిప్తాని తత్ర మహాజలేతవ గుణా అనస్తకల్యాణగుణాః న మాన్తి న నిలీయంతే తత్పురిచ్చిన్నా న భవన్తీత్యర్థః. తాదృకజలస్యావర్ణావత్త్వాత్కలితయే ఏవ గుణాస్తత్ర న మాన్తి కిం పునస్యక్యే గుణా ఇత్యర్థః. అత్ర పృథులత్వే ప్రసిద్ధజలరూపాధారాదాధేయాసాం గుణాసామాధిక్యవర్ణనాత్ప్రమాధికభేదః.

గొప్ప యాధారమునకంటె నాధేయమున కా మును జెప్పినచో నధికాలంకార మగును.

ఉ. ఏ జలములందు బ్రహ్మాండము లిమిడియున్నవో యచ్చట నీ గుణము లిముడవు.

జల మాధారము. గుణము లాధేయము. బ్రహ్మాండము లిమిడిన జల మని చెప్పటచే జలము చాల వికాల మైనదని భావము. ఇంత వికాలమయిన జలమున నీగుణము లిముడ వగుటచే నాధారమునకంటె నాధేయమున కాధిక్యము చెప్పుటచేసినది. తనుక నధికాలంకారము.

పృథ్వాధేయాద్యదాధారాధిక్యం తదపి తస్తతమ్,

కియద్వాగ్భిష్టా యత్రైతే విశ్రామ్యంతి గుణాస్తవ. 91

ద్వితీయం లక్షయతి. పృథ్వాధేయాదితి. అతిపృథులత్వేన ప్రసిద్ధాదాధేయాదాధారస్య తదాశ్రయస్యాధిక్యవర్ణనమితి యత్రదపి తత్ అధికం మతః. ఉదాహరతి. కియదితి. హేనీతాధిక! వాగ్భిష్టా కియత్? కిం మి

మాణం స్వాత్? తత్పరిమాణమేతావదితి నిర్ణేతుమశక్యమేవేకస్మిన్. కుతః? యత్ర శబ్దప్రమాణే ఏతే అపరిచ్ఛిన్నత్యేన పూర్వోక్తాస్తవానంతర్యామిణీనా విక్రామ్యని అసంబాధం లిప్తస్తీకృతః. భవదీయభక్తవర్యవాగ్దోచరా భవన్తి. యద్వా, పేదపురాణేతిహాసాదిశబ్దగోచరా భవన్తి, అత్ర విక్రామ్యస్తీకృత సేన తాదృగ్గుణాపేక్షయా తదాధారస్య వాగ్దోషాః ఆధిక్యవర్జితావధిక భేదః.

విస్తారముగ నాధేయముకంటె నాధారము మిక్కిలి విస్తారముగ వర్ణించుటయును అధికాలంకారమే యగును.

ఉ. ఓరామా! శబ్దప్రమాణము ఎంతవిస్తారమో అంతకంటె నీయనంత కల్యాణగుణములు భక్తలవాక్కులయందు విక్రాలి నొందియున్నవి. అనగా గోచరము లగుచున్నవి.

42. అల్పాలజ్ఞానం: ౪౨

అల్పం తు సూక్ష్మాదాధేయాద్యదాధారస్య సూక్ష్మతా,
మణిమాలార్చికా తేద్య కరే జపవటాయతే.

అల్పం లక్షయతి. అల్పమితి. సూక్ష్మవల్పత్యేన ప్రసిద్ధాదాధేయా దాధారస్య సూక్ష్మతా వర్ణ్యత ఇతి యత్తనల్పం. ఉదాహరణి. మణితి. విర హిణీం క్రుతి సభిషవనమిదం, హేసఖ! లే మణిమాలార్చికా మణిమయా జ్ఞానీయకం అద్యాస్తి స్విరహకాలే కరే భవత్పాణౌ జపవటాయతే జపమాలే వాచరణి, పూర్వం రత్నమాలార్చికా ఆజ్ఞాపరిచ్ఛిన్నత్వాత్సూక్ష్మా ఇదా సీం తు కరేణ పరిచ్ఛిన్నా తత్రాపి జపమాలేప లంబత ఇత్యాధారస్య సూక్ష్మ త్వం విక్షేయమ్.

సూక్ష్మమైన యాధేయముకంటె నధికమైన సూక్ష్మత యాధారమురకుఁ జెప్పదుమేని నల్పాలంకార మగును.

ఉ. ఓకస్మిన్! ఉంగరము నీచేరియందు జపమాలవలె నున్నది.

చంద్రిలోకే, సవ్యాఖ్యానే

చేయి యాధారము. ఉంగర మాధేయము. ప్రేలికి మాత్రము పట్టఁ దగినది యంగరము. అనఁగా మిక్కిలి చిన్నది. ఇంత చిన్నయంగరము చేతికిఁ బట్టవలె నన్నచోఁ జేయి కడు నన్నముగా నుండవలయును. చేతికిఁ బట్టిన దనుకొనుండు అచిన్నయంగరము చేతికిఁబట్టి జవమాలవలె ప్రేలాడ వలె నన్నచోఁ జేయి కడుంగడు నన్నముగా నుండవలయును. నూత్నమైన యంగరముకంటెఁ జేయి మిక్కిలి నూత్నముగా నున్నదని భావము. అనఁగా నూత్నమైన యాధేయము (ఉంగరము) కంటె సాధారణము (చేయి) మిక్కిలి నూత్నమైనదని చెప్పఁబడినది కావున నల్పాలంకారము.

— 43. అన్యోన్యాలంకారః —

అన్యోన్యం నామ యత్ర స్వాదుపకారః పరస్పరమ్,
త్రియామూ శశినా భాతి శశీభాతి త్రియామయా. 93

అన్యోన్యం లక్షయతి. అన్యోన్యమితి. యత్ర పరస్పరముపకారో వర్ణ్యతే కత్రాన్యోన్యం సామాలంకారః. ఉదాహరణి. త్రియామేతి. శశినా చంద్రేణ త్రియామూ రాత్రిః భాతి. త్రియామయా శశీ భాతి అత్ర శశినా రాత్రిరుపకృతా కయా శశీ. విషం పరస్పరముపకారవర్ణనాదన్యోన్యాలంకారః.

పరస్పరము నుపకారము కలుగుచున్నట్లు చెప్పినచో నన్యోన్యాలంకారమగును. దానిచేత నిది దీనిచేత నది యుపకారమును బొందుచున్నట్లు వర్ణించినయెడల నన్యోన్యాలంకార మగునని యర్థము.

ఉ. రాత్రిచేతఁ జంద్రుఁడు శోభనొందుచున్నాఁడు. చంద్రునిచేత రాత్రి శోభను బొందుచున్నది.

— 44. విశేషాలంకారః (తద్యేదాః) —

విశేషః ఖ్యాతమాధారం వినాస్యాధేయవర్ణనమ్,
గతేఽపి సూర్యే దీపస్థాస్తమశ్చిద్ధన్తి తత్కరాః. 94

అథ విశేషం లక్షయతి. విశేషాన్నిఃకృత్యం ప్రసిద్ధమాధారం విసా
ప్యాధేయవర్ణనం తదాధేయస్య యత్ర కృత్యం స్థితివర్ణనమితియత్
సవిశేష ఉచ్యత ఇత్యర్థః. ఉదాహరణి. గత ఇతి. సూర్యేగతే అస్తంగతే
నత్యపి దీక్షస్థాః దీపాశ్చితాస్సన్తః తక్మరా సూర్యకిరణాస్తమస్తమిరం
భిస్తన్తి నాశయంతి. అత్ర ప్రసిద్ధస్య, సూర్యరూపాధారస్యాభావోపి తత్క
రణానాం దీపనమాశ్చితోక్త్యా విశేషప్రభేదః.

ప్రసిద్ధమైన యాధారమును జెప్పకుండగనే యాధేయమును జెప్పితి
మేని విశేషాలంకార మగును.

ఉ. సూర్యం దస్తమించినను, దీక్షస్థులు అగును సూర్యకిరణములు
వీక్షణీనిః బోగొట్టుచున్నవి.

ఇట నాధేయము సూర్యకిరణములు. ఉదాహరణు సూర్యుడు.
సూర్యుడు లేకున్నను సూర్యకిరణము అన్నది యిది చెప్పటం యాధారము
లేకుండగనే యాధేయ మున్నది యని చెప్పటమే యగును. గావున విశేష
లంకారము.

సూర్యం దస్తమించునప్పుడు తనలేజము నన్నియందుంచి పోవు ననుట
ప్రసిద్ధము.

“సారం లేజః సాయమగ్నిం సంక్రమతే,”

“అగ్నిం వా ఆదిత్యః సాయం ప్రవిశతి.”

మొదలగు శ్రుతులు సూర్యం దస్తమించునప్పుడు తనలేజము నన్ని
యందుంచు నని తెలియఁజేయు చున్నవి. రఘువంశము చదివిన విద్యార్థు
లీసందర్భమున “నరాజ్యం గురుణాదత్రం ప్రతిపద్యాధికం బభౌ, దివాస్తే
నిహితం లేజః సదిత్రేవ హుతాశనః” అను శ్లోకమును స్మరింపఁ దగును.

విశేషస్సోపి యద్యేకం వస్త్యనేకత్ర వర్ణ్యతే,
అస్తర్బహిః పురః పశ్చాత్సర్వదిక్ష్యపి నైవ మే.

విశేషాస్తరం లక్షయతి. విశేషఇతి. ఏకమేవ వస్తు అనేకత్ర వర్త్యతే యది సోపి తద్వర్ణనమపి విశేషప్రభేద ఏవేత్కర్థః. ఉదాహరతి. అస్తరితి. కన్యచిద్విరహిణో వచనమిదం. మే మమ అస్తరభ్యస్తరే బహిర్భాగ్యా దేశే పురః పురోభాగే బహ్యత్పృష్ఠదేశే తథా సర్వదిక్ష్విక సమస్తాకా న్యపి నైవ ప్రియైవ, దృశ్యత ఇతి శేషః, నాన్యదిక్ష్వికః. అత్రైకస్యా ఏవ కాస్తాయాః అనేకదేశేషు స్థితివర్ణనాద్విశేషభేదః.

ఒకవస్తువే యశేకస్థలములం దున్నట్లు వర్ణించితిమేని నదియును విశేషాలంకారమే యగును.

ఉ. మనన్మనందును (లోపల), బాహ్యప్రదేశమందును, నమ్ముఖ ప్రదేశమందును, వెనుకను, అది యిది యననేల, నా కన్నదిక్కులయందును ప్రేయసియే (ప్రియురాలే) వనరుచున్నది.

ఒక్కప్రియురాలే యన్నిదిక్కులనుండినట్లు వర్ణించబడెను గావున విశేషాలంకారము,

కింఞ్చిదారమ్భతోఽశక్యవస్తవస్తరకృతిశ్చ సః,

త్వాం పశ్యతా మయా లబ్ధం కల్పవృక్షనిరీక్షణమ్. 96

విశేషాస్తరం లక్షయతి. కింఞ్చిదితి. కింఞ్చిదారమ్భకః యత్కింఞ్చిత్కిం యారమ్భతో అశక్యవస్తవస్తరకృతిరసాధ్యకార్యాస్తరకరణం చ సఃవిశేషః. యత్ర యత్కింఞ్చిత్కార్యసిద్ధ్యర్థం ప్రవృత్తస్య దైవాదసాధ్యవస్తవస్తరకరణం వర్త్యతే తత్ప్రాపి విశేష ఏవేతి నిష్కర్షః. ఉదాహరతి. త్వామితి. హేరాజ! త్వాం పశ్యతా మయా కల్పవృక్షనిరీక్షణమపి లబ్ధం ప్రాప్తం, త్వద్దర్శనార్థం మయి ప్రవృత్తే సతి ఆతివికరణకాలికయా త్వద్దర్శనేనైవ అర్థాద్దర్శకకల్పవృక్షదర్శనమపి నిష్పన్నమిత్కర్థః. అత్ర రాజదర్శనోద్దేశేన ప్రవృత్తస్య దైవాదసాధ్యకల్పతరుదర్శనప్రాప్తివర్ణనాద్విశేషభేదః అతస్మాద్యం ప్రివిధ ఇతి విశ్లేషః.

కించిదారంభమువలన సశక్యమైన మఱియొక వస్తువు నమహరినట్లు ర్చించ బడెనేని నదియును విశేషాలంకార మగును.

ఉ. ఓరాజా ! నిన్నుఁ జూచుచున్న నాకుఁ గల్పవృక్షనిరీక్షణము లభించినది.

ఇది రాజును జూచి యాచతుఁ డెన్నమాట. రాజును జూచుట కించి దారంభము. కల్పవృక్షనిరీక్షణము, అశక్త్యమైన మఱియొక్కవస్తువు నను మారుట. కల్పవృక్షనిరీక్షణ మశక్యము. అశక్త్యమైన యీపని, రాజును జూచుట యనుకొనిదారంభమువలన సడలూరినది. కనుక విశేషాలంకారము రాజు కల్పవృక్షసదృశుఁ డనియు రాజును జూచినచోఁ గల్పవృక్షమును జూచినట్లే యనియు భావము.

— 45. వ్యాఖ్యాతాలజ్ఞానః (తద్భేదాః) —

స్వాద్వాన్యమాతోఽన్యథాకారి తథాకారి క్రియేత చేత్,
యై ర్జగత్ప్రియతే హన్తి తైరేవ కుసుమాయుధః. 97

అథ వ్యాఖ్యాతః. స ద్వివిధః. తథా కారిణ్యతథాకారికితక్రియా, సౌకర్యనిబద్ధకార్యనిరోధిక్రియాచేతి—తత్రాద్యం లక్షయతి. స్వాదితి. తథా కారి తథాభూతకార్యసాధనం అన్యథా కారి అతథాభూతకార్యసాధనం క్రియేత చేత్వాన్యమాతస్స్యాత్, యద్వా యద్యత్సాధనతయాకేచిదుపాత్తం తదేవా న్యేన తత్ప్రీతిభవేన తద్విరుద్ధసాధనం క్రియేత చేత్సీతి వ్యాఖ్యాత ఇతి నిష్కర్షః అద్యముదాహరతి. యైరితి. యైః కుసుమైః కరణైః జగల్లోకః ప్రీయతే తృప్యతే తైరేవ జగదానన్దకరైరేవ కుసుమైః కుసుమాయుధః జగత్ హన్తి బాధతే. అత్ర జగత్ప్రీతిసాధనాన్యేవ కుసుమాని మన్తభేన తద్విరుద్ధజగత్ప్రీతాసాధనాని కృతానీతి వ్రథమవ్యాఖ్యాతభేదః.

దృశా దగ్ధం మనసిజం జీవయన్తి దృశైవ యాః,
విరూపాక్షస్య జయినీ స్తాః స్తువే వామలోచనాః. 93

అద్యప్రీతాహరణావ్రరముపి దర్శయతి. దృశేతి. విరూపాక్షస్య శివస్య దృశా శేత్రేణ దగ్ధం మనసిజం మదనం యా వామలోచనాః దృశా జీవయన్తి తా విరూపాక్షస్య జయినీః వామలోచనాః మనోహరనయనాః

స్త్రీయః శ్రువే. పురా విరూపాక్షః, దృశ్యైవ సాధనేన మదనం దధ్నవాక్, ఇదా
సం విరూపాక్షవిజయిభిః. దృశ్యైవ మదనో జీవితః అతో విరూపాక్షప్రతి
భటత్వాత్తాః స్రామితి తాత్పర్యం; శివేన మదనవాసనసాధనత్వేన కృతా
దృక్ తద్విరోధినిభిః, స్త్రీభిః ప్రవర్తిర్యుద్ధమదనజీవనసాధనకృతేతి వ్యాఖ్యాతః.

ఒక విధమైన కార్యమునకు సాధనమైన వస్తువు తద్విరుద్ధ కార్యము
నకు సాధనము చేయఁబడెనేని వ్యాఖ్యాతాలంకార మగును.

ఉ. పరిచేత జగత్తు సంతోషము నొందుచున్నదో వానిచేతనే మన్త
భుండు హింసింతుచున్నాడు.

స్త్రీల కటాక్షవిభ్రమాదులచేత జగ త్రానందము నొందుచున్నది.

స్త్రీల కటాక్షవిభ్రమాదులచే మన్తభుండు జనులకు హింస కలుగఁ
జేయుచున్నాడు.

స్త్రీల కటాక్షవిభ్రమాదులు జగదానందమునకు సాధనము. ఆనంద
మునకు విరుద్ధమైనది హింస. ఆహింసకే మన్తభుండు స్త్రీలకటాక్షవిభ్రమాదుల
సాధనముగాఁ జేసికొనినాడు. ఆనందమునకు సాధనముగాఁబడిన కామిని
కటాక్షభ్రమాదులు, హింసకు సాధనముగాఁ జెప్పఁబడినవికావున వ్యాఖ్యాతా
లంకారము.

సౌకర్యేణ నిబద్ధాపి క్రియా కార్యవిరోధినీ,
దయా చేద్బాల ఇతి మయ్యపరిత్యాజ్య ఏవ తే.

99

సౌకర్యవిబద్ధకార్యవిరోధి క్రియారూపం లక్షయతి. సౌకర్యేణేతి.
కార్యస్య నియుక్తకార్యస్య విరోధినీ క్రియా కర్తృనిబద్ధాచేత్సోపి వ్యా
ఖ్యాతః, ఆయమర్థః, యేన సాధనేన యత్కార్య క్రియా కేనచిద్బుద్ధి
కృతాతేనైవ సాధనేన తత్కార్యవిరోధి క్రియా తదన్వేన ముతరం సమగ్ధితా
చేత్సోపి వ్యాఖ్యాత ఏవేతి. కార్యవిరోధి క్రియాయాం సౌకర్యంతు కారణస్య
మతరాం తదానుగుణ్యం, ఉదాహరతి. దయేతి. కేనచిజ్ఞేత్రయాత్మోస్తుభేన

రాజ్ఞా బాలత్వాద్యవరాజం రాజ్య ఏవ సంస్థాప్య గంతుం ప్రయత్నే కృతే సతిబాలత్వాదహం న పరిత్యాజ్యః కింతు సహైవ నేతవ్య ఇతి తద్వియోగాఽ సహిష్ణూద్యవరాజస్య వచనమిదం. 'హేరాజన్ బాలఇతి లే తవ మయి దయా చేత్త్వర్హి అహం తే ఆపరిత్యాజ్యః. కింతు సహైవ నేతవ్యః ఏతావత్సర్వస్త మవి న్ము క్తస్య పరిత్యాగఏవ నయం క్తః, అతో మత్ స్థాపనం క్షన్తనసి కథం తోచతఇతి వాక్యతాత్పర్యమ్. ఆత్ర బాలత్వహేతునా యవరాజేస్య రాజ్యస్థాపనే రాజ్ఞా నిర్ణీతే సతి లేనైవ హేతునా యవరాజీన తద్విపరీత సహనయనమేవ సమర్థితమితి వ్యాఖ్యాతభేదః.

దిగ్విజయార్థమై ప్రయాణోన్ముఖుండై నరాజా యవరాజాన బాలుండని రాచనగరున విడిచిపెట్టి పోవుటకు యల్పించగా నాయవరాజు చెప్పెడి వాక్యము.

ఉ. బాలుండని నీకు గరుణ గలిగెనేని, నేను ఏవిధముచేతను విడిచి పెట్టెదగనివాడను.

అనగా బాలుండని విడిచిపెట్టెదగదు. ఇంతకాలము నన్ను విడిచి పెట్టని వాడవగు నీవు, ఇప్పుడు విడిచిపెట్టిపోవుటకు నీకెట్లు మనస్సు పుట్టెను, అని యవరాజు అడిగెను. ఇచ్చట రాజు బాలత్వహేతువుచేత యవరాజును విడిచిపెట్టిపోవుటను యల్పించుగా యవరాజును బాలత్వకారణముచేతనే తద్విపరీతసహనమును మరలముగ సమర్థించుటవలన నిదియు వ్యాఖ్యాతాలంకారమే యగును.

46. కారణమాలాలజ్ఞానము: ౭౭

గుమ్మ: కారణమాలా స్యాద్యథాప్రాక్యాస్తకారణైః,

నయేన శ్రీ శ్చియా త్యాగ స్త్యాగేన విపులం యశః. 100

అథ కారణమాలాం లక్షయతి. గుమ్మయతి. ప్రాక్యాస్తాహార్యోక్తర జేకా అతిక్రమ్య యథాప్రాక్యాస్తం యాని కారణాని తైర్గుమ్మః గ్రథనం కారణమాలేత్యుచ్యతే. ఉత్తరోక్తరకారణభూతైః పూర్వపూర్వ

వస్తుభిః పూర్వపూర్వకారణభూతైరుత్తరోత్తరవస్తుభిర్వాక్యకృతో యస్యం
దర్శనాన్ని కారణమాలేప్యవ్యక్త ఇతి నిష్కర్షః తథాచ. ఉత్తరోత్తరకారణ
భూతపూర్వపూర్వసందర్భఃపూర్వపూర్వకారణభూతోత్తరోత్తరసందర్భశ్చేతి
ద్విధా వర్ణవసీతా. తత్రాద్యాముదాహరతి. నయేనేతి. నయేన సీత్యా
క్రిః లక్ష్మీః భవతీతిశేషః. శ్రియా త్యాగః వితరణం, విద్యత ఇతిశేషః.
త్యాగేన విపులం విస్తృతం యశః, విద్యత ఇతిశేషః అత్ర నయస్యస్వోత్తర
క్రిహేతుత్వాచ్చియస్వోత్తరవితరణహేతుత్వాద్వితరణస్య స్వోత్తర
యశోహేతుత్వాదుత్తరోత్తరకారణభూతపూర్వపూర్వగుప్తరూపః కారణ
మాలాభేదః.

ఉత్తరోత్తరకారణభూతమగుపూర్వపూర్వవస్తువులచేతఁగాని, పూర్వ
పూర్వకారణభూతములైన యుత్తరోత్తరవస్తువులచేతఁగాని రచనసన్నివహిం
గారణముల యగును.

ఉ. నీతిచేత సంపద, సంపదచేతఁ ద్యాగము, త్యాగముచేత యశము
కలుగును.

ఇందుఁ బూర్వమైన నీతి, యుత్తరమైన సంపదకును; పూర్వమైన
సంపద, యుత్తరమైనత్యాగమువకును; పూర్వమైన త్యాగ ముత్తరమైన యశ
మగును గారణభూతములైనవి. అనఁగాఁ పూర్వపూర్వ వస్తువులు ఉత్తరోత్తర
ములకుఁ గారణభూతము లైనవి.

భవంతి సరకాః పాపాత్పాపం దారిద్ర్యసమృద్ధం,
దారిద్ర్యమప్రదానేన తస్మాద్దానకరో భవ.

ద్వితీయా ముదాహరతి. భవంతి. సరకాః రారవాదయః పాపాద్వస్తు
కర్షణః భవంతి, జనానామితిశేషః. పాపం దారిద్ర్యసమృద్ధం దారిద్ర్య
త్వన్నం భవతి దారిద్ర్యం అప్రదానేన దాతృత్వాభావేన భవతి తస్మాత్
కారణాత్ హేనభే దానపరః దాతృత్వాసర్వోభవ యథాశక్తి సత్పాత్రసము
దాయే దానం కుర్విత్యర్థః. అత్ర సరకాః ప్రతిపాపంహేతుః, పాపంప్రతి

దాదిద్ర్యంహేతుః, దాదిద్ర్యంప్రతి దానాభావో హేతుః, అత్రోత్త
రోత్తరకారణగుమ్భనమాహా కారణమాలాభేదః.

ఉ. నరకములు పాపముచేత, బాపము దాదిద్ర్యముచేత, దాది
ద్ర్యము దానమీయ కుండుటచేత సంభవించును గాన, దానపరుడవు
కము.

ఇట నుత్తరములైన పాపము పూర్వమైన (నూండున్న) నరకము
నకు, నుత్తరమైన దాదిద్ర్యము పూర్వమైన పాపమునకు, నుత్తరమైనయప్ర
దానము పూర్వమైన దాదిద్ర్యమునకు గారణమాతములుగాఁ జెప్పఁబడినవి;
అనఁగా నుత్తరోత్తరవస్తువులు పూర్వ పూర్వములకు గారణమాతములుగా
వర్ణింపఁబడినవి. కనుక గారణమాలాలొకారము. దాని కిది కారణము దీని
కది కారణమని కారణములు చరకగాఁ బుష్పములలోనిపుష్పములై నుండు
నవి తాత్పర్యము. ఉత్తరోత్తరపూర్వపూర్వము అనఁగానేమో యిది యిదికను
కొందఱకుఁ జెలియక సంభవముగా నుండవచ్చును.

అ, ఆ, ఇ, ఈ,

ఈ బతలగా “అ” పూర్వము, “ఆ” యుత్తరము. “ఇ” పూర్వము,
“ఈ” యుత్తరము.

ఉత్తరోత్తరములు పూర్వపూర్వములకుఁ గారణము లైనప్పుడు ఆ,
అకుఁ గారణ మగును. ఈ, ఇ కిఁ గారణ మగును. పూర్వపూర్వము లుత్త
రోత్తరములకుఁ గారణము లై నప్పుడు ఆ, ఆ కుఁ గారణమగును. ఇ, ఈ కి
గారణ మగును.

— 47. ఏకావశ్యలక్ష్యార్కః —

గృహీతముక్తరిత్యాన్తరప్రేణిరేకావశీ మతా.

నేత్రే కర్ణాస్తవిశ్రాన్తే కర్ణా దోస్తస్మిన్భవోలిసా. 102

ఏకావశీం లక్షయతి. గృహీతేతి. ఉత్తరోత్తరస్య పూర్వపూర్వ
విశేషణత్వం పూర్వపూర్వస్య చ ఉత్తరోత్తరవిశేషణత్వం గృహీతముక్త
చక్షా—7

రితిః త మా అర్థశ్రేణిః వదాగపక్షిః ఏకావళీ మతా. తతః ఉత్తరోత్తరస్య
పూర్వపూర్వవిశేషణత్వం యత్ర వర్ణ్యతే తత్రైతా, పూర్వపూర్వస్య
ఉత్తరోత్తరవిశేషణత్వం యత్ర వర్ణ్యతే తత్రాన్యేతి ద్విగా భవతి తత్రా
ద్వామేవ సార్థజ్ఞోకేనోదాహరతి. సేత్రే ఇతి. తస్య సుహీభుజః శ్రీరామ
చప్రస్య సేత్రే కర్ణాస్తయోః విశ్రాంతే తత్పర్యవం ఆయతే ఇశ్వర్థః కర్ణా
దోస్తస్య దోలిసా భుజవర్యస్తలమృమానావిత్యగ్గః.

దోస్తస్మా జానుపర్యస్తప్రలమృమనోహరా,

జానునీ రత్నముకురాకారే తస్య సుహీభుజః.

103

దోస్తస్మానితి. దోస్తస్మా జానుపర్యస్తప్రలమృమన తత్పర్యస్తమా
యతస్యేన మనోహరా జానునీ రత్నముకురాకారే మణివర్పబంధుశ్చ, విద్యే
తే ఇతిశేషః. అత్ర పూర్వే సేత్రే ప్రత్యుత్తరయోః కర్ణయోర్విశేషణత్వం,
కర్ణా ప్రతి దోస్తస్మాయోర్విశేషణత్వం, దోస్తస్మా ప్రతి జానునోర్విశేషణ
త్వం, జానునీ ప్రతి రత్నముకురయోర్విశేషణత్వమిత్యేవముత్తరోత్తరస్య
పూర్వపూర్వం ప్రతి విశేషణత్వాదాత్మైకావళీ, ఏవమన్యాప్రాయశః.

గృహీతముక్తరీచే గూర్వణదిన యర్థపంక్తియేకావళీ యగును.
గృహీతముక్తరీచి యనగా, గ్రహించినవానిని విడిచిపెట్టునధితి.
ఈయర్థపక్షిలోఁ బూర్వపూర్వములకు ఉత్తరోత్తరములుగాని యుత్త
రోత్తరములకుఁ బూర్వపూర్వములు గాని విశేషణభావము కలిగియుండును.

ఈ రామచంద్రునకుఁ గన్ను లాకర్ణవికాలములు; కర్ణములు బాహ్య
పులవణకు నుండునవి; బాహ్యపులు మోకాళ్లవణకు వ్రేలాడునవి; మోకాళ్లు
నుందరమైన దర్పణములు వంటివి.

ఇందుఁ గన్నులు మొదట గ్రహింపఁబడినవి. విడిచిపెట్టఁబడినవి.
మొదట గర్ణములు గ్రహింపఁబడినవి. మరల విడిచిపెట్టఁబడినవి. ఈతరువాత
తక్కినవాని నూహించికొనవలయును.

కన్న లాకర్ణాంతదికాలము లన్నప్పుడు కన్నలు పూర్వము. ఆ కర్ణాంతదికాలము లుత్తరము. పూర్వమున కుత్తరము విశేషణము.

ఇది గృహీతముక్తరీతి యున్నది కావున నేకావశ్యలంకారము. ఏకావళి యరంగా మాలావిశేషము. తత్సప్తక మైరది గమక నీచులంకారమున నేకావశ్యలంకార మని పేరడిసి.

❧ 42. మాలాదీపకాలంకారః

దీపకై కావళీయోగా న్మాలాదీపకముచ్యతే,
స్తరేణ వృద్ధయే తస్యా స్తేన త్వయి కృతా స్థితిః. 104

అథ మాలాదీపకం లక్షయతి. దీపకేతి. దీపకై కావళీయోగా న్మాలాదీపకముచ్యతే వృద్ధితే దక్షిణీయతే ఇక్ష్వర్థః. యత్ర దీపకై కావళీయలంకారయోః లక్షణే సుశబ్దః తత్ర మాలాదీపకం నామాలంకారఇతి విష్ణుర్థః. ఉదాహరతి. స్తరేణేతి. కావళీయయా ప్రేషితా తప్తీయం ప్రత్యాకా, తస్యా భవత్ప్రీతాయా వృద్ధయే స్తరేణ స్థితిః కృతా త్వద్విరహాత్తక్యా మహతీ మన్వభీదా కాలేశ్వర్థః. తేన త్రిమాహృతయన త్వయి స్థితిః కృతా మన్వభవనకా సతీ త్వయ్యేన మనో విహితపతీత్వర్థః. అత్ర పూర్వోక్తరవాక్యయోగ్యోరేక ఏవ భర్తృఇతి దీపకం, గృహీతముక్తరీతినద్భావాదేకావళిశ్చ తయోర్మోగా న్మాలాదీపకమ్.

దీపకము, ఏకావశ్యలంకారము ఈరెండును గలిసియుండినచో మాలాదీపకాలంకార మగును.

ఉ. మన్వభుః బాపెహృదయమందును అది సీహృదయమునందును వసించెను. ఇప్పుట “వసించెను” అనుక్రియ మన్వభునికి, హృదయమునకు రెండిటికి నన్వయించుచున్నది. కావున దీపకము. హృదయశబ్దముగ్రహింపబడి విడిచిపెట్టబడినది కావున నేకావళి. ఈరెండును గలిసియున్నవి కావున మాలాదీపకాలంకారము.

48. సారాలజ్కారః

ఉత్తరోత్తరముక్కుర్న సౌర ఇత్యభిధీయతే.

మధురం మధు పీయూషం తస్మాత్తస్మాత్కవేచ్యచః. 106

సౌరం లక్షయతి. ఉత్తరోత్తరమితి. పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరం ప్రత్యుక్త్యర్థో వర్ణితే చేత్త్వి సార ఇత్యభిధీయతే సార బోధలంకారః కపిభిరజ్జీక్రియత ఇతిర్థః. యత్ర పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరస్య ఉక్తిర్నః ప్రతిపాద్యతే తత్ర సారాలంకార ఇతి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. మనుమితి. మనః క్షేద్రం మధురం మధురరససంయుక్తం తస్మాత్తస్మాదః పీయూషసంయుక్తం మధురం తస్మాత్పీయూషాత్కవేచ్యచో మధురం, అత్ర పూర్వపూర్వాపేక్షయా ఉత్తరోత్తరస్య ఉక్తిర్న పక్షకాత్సారాలంకారః.

ఉత్తరోత్తరము సుక్ష్మర్షుల వర్ణింతుమేని సారాలంకార మగును. అకంటె ఇ. ఇ. కంటె ఉ. ఉ. కంటె ఋ శ్రేష్ఠము. ఈతీయగ దానికంటెనది దానికంటె నదిశ్రేష్ఠ మని చెప్పుట యుత్తరోత్తరము సుక్ష్మర్షమును వర్ణించుట యగును.

ఉ. తేనె మధురము, దానికంటె నమృతము మధురము, దానికంటె గవివాక్కులు మధురములు.

— 50. యథాసంఖ్యాలజ్కారః —

యథాసంఖ్యం క్రమేదైవ క్రమికాణాం సమన్వయః,

శక్రుం మిత్రం విమత్తం చ జయ రజ్జయ భజ్జయ. 106

యథాసంఖ్యం లక్షయతి. యథాసంఖ్యమితి. యత్ర క్రమికాణాం సమానసంఖ్యాకాణాం క్రమేణ ప్రథమస్య ప్రథమేన ద్వితీయస్య ద్వితీయేనేత్యదిక్రమేణ సమన్వయో వర్ణితే తత్ర యథాసంఖ్యాలంకారః. ఉదాహరణి. శక్రుమితి. హేరాజ్ శ్వం శక్రుం జయ. మిత్రం రజ్జయ.

ఆనందము, వివర్తితము, విచారము, అత్ర క్రమికాకాం యథాక్రమేణ దర్శ్య దృశాసాగ్రహం.

క్రమముచేత క్రమికానమన్వయము గలుగు జెప్పినయెడల యథా సరిభావాలాకార మగును.

క్రమికానమన్వయమనగా గ్రహణమునందలి విషయజనితపదార్థములకు సమన్వయము; క, చ. య నెక్కి వీటిలో క్రమముగా చ, ర, న అన్వయించునట్లు చెప్పట క్రమికానమన్వయము కలుగు జెప్పట యనఁ బడెను. అందుగా "క" లో "చ" అన్వయించవలయును. "చ" లో "ర" అన్వయించవలయును. "య" లో "న" అన్వయించవలయును. క, చ. ర, నలు, చ, ర, కలు క్రమముగా జెప్పబడినవి. సమన్వయము క్రమముతత్పరమనఁ గలిగినది.

శ. శత్రువులను, మిత్రులను, విపత్తులను, గెలుపుము, రెండిల్ల జేయుము, నశింపజేయుము.

శత్రువులను, మిత్రులను, విపత్తులను అనుమాటలు; గెలుపుము, రెండిల్ల జేయుము, నశింపజేయుము అనుమాటలు; క్రమముగా జెప్పఁ బడినవి. నాటి సమన్వయము క్రమము శత్రువులకు కలుగుచున్నది. శత్రువులను అనుదానితో "గెలుపుము" సమన్వయించుచున్నది. మిత్రులను అనుదానితో "రెండిల్లజేయుము" సమన్వయించుచున్నది. విపత్తులను అనుదానితో "నశింపజేయుము" సమన్వయించుచున్నది. శత్రువులను గెలుపుము, మిత్రులను రెండిల్లపుము, విపత్తులను ధిరిదిప్పునూ అది తాత్పర్యము.

దీనినే వామనాదులు క్రమాలంకార మందురు.

51. పర్యాయాలక్కారః(తద్వేదాః) ౧౧

పర్యాయో యది పర్యాయేనైకస్యానేకసంశ్రయః,

పద్మం ముక్త్యా గతా చన్ద్రం కామినివదనోపరీ. 107

అథ పర్యాయః. సన్నిధిభిః. ఏకస్య అనేకాశ్రయరూపః, అనేకస్యైకాశ్రయరూపశ్చేతి. కత్రాన్యం లక్షయతి. — పర్యాయ ఇతి. ఏకస్యైకసన్ధి

నః పర్యాయేణానేకసంశ్రయః అనేకాశ్రయవర్జనం యది తస్మిన్ పర్యాయా-
లంకారః ఉదాహరతి. పద్మమితి, కామినీవదనోపమా మందరీముఖసాదృశ్యం
పద్మం ముక్త్యా చన్ద్రం గతా ప్రాప్తా, అత్రైకస్యావీవ కామినీవదనోప-
మాయాః క్రమేణ పద్మచన్ద్రరూపానేకాశ్రయవర్జితాశ్చర్యాః.
యద్యపుష్పకమాయాః పద్మాశ్రయణం కంఠతో నోక్తం, తథాపి పద్మం ముక్త్యా
గతే త్యుక్త్యా ప్రాప్తపద్మాశ్రయణం లభ్యతే వియోగస్య ప్రాప్తిభూర్వకత్వాత్-
అతోఽహిని పద్మే స్థిత్యా రాత్రే చన్ద్రం గతేశ్చర్జ్యః.

ఒకపస్తువునకే యొకయోగ్యము తరువాత మఱియొక యోగ్య-
యము దాని తరువాత మఱియొకయోగ్యయము నని పర్యాయంబున ననే-
కాశ్రయములు చెప్పినచోఁ బర్యాయాలంకార మగును.

ఉ. కామినీయొక్క వదనకాంతి పద్మమును విడిచి చంద్రునిఁ
బొందినది.

రాత్రియందుఁ బద్మములు ముకుళించుటయుఁ జంద్రుఁడు ప్రకా-
శించుటయు సర్వజనవిదితంబ. వనికయొక్క వదనకాంతి పద్మమును విడిచి
పెట్టుటచేఁ బద్మములు ముకుళించెననియుఁ, జంద్రునియందుఁ బ్రవేశించు-
టచేఁ జంద్రుఁడు ప్రకాశించెననియుఁ గల్పించఁబడినది. పద్మమును వనితా
వదనకాంతి విడిచినదని చెప్పినందుచే నదివఱకా వనితావదనకాంతి పద్మ-
మందున్నదని స్పష్టకడుచున్నది. వదనకాంతికి మొదటఁ బద్మము, తరువాతఁ
జంద్రుఁడు నాశ్రయములుగాఁ జెప్పఁబడినవి. అనఁగా వదనకాంతికనే
కాశ్రయములు చెప్పఁబడినవి. కనుకఁ బర్యాయాలంకారము.

ఏకస్థిన్యద్యనేకం వా పర్యాయ స్తోపి సమృత్తః,

అధునా పులినం తత్ర యత్ర స్తోతః పురాజని.

108

ద్వితీయం బడయతి. ఏకస్థిన్నిలి-ఏకస్థిన్నాధారేక్రమేణవాక్రమే-
ణైవ ఆనేకమాధేయం భవతి యది స్తోపి పర్యాయసమృత్తః. యత్ర ఏకస్థి-
న్నాధారే క్రమేణానేకాధేయాని వర్ణ్యంతే తత్ర పర్యాయభేద ఇతి-
నిష్కర్షః. ఉదాహరతి. అధునేతి. యత్ర నవ్యాం స్తోతః ప్రవాహాపురాజని.

కొద్ది దిచ్చి (న్యూనము) గొప్పది (అధికము) పుచ్చుకొనుట గాని, గొప్ప దిచ్చి (అధికము) కొద్దిది (న్యూనము) పుచ్చుకొనుట గాని పరివృత్త్యలంకార మగునని యర్థము.

ఉ. ఆరా జొక్కబాణము విడిచి, శత్రురాజుల లక్ష్మీకటాక్షములను గొనె. ఒక్కబాణ మిచ్చి, గజతురగాదిసూపతినిఁ దీసికొని నవి యర్థము. ఇచ్చినది కొద్దిది, తీసికొనినది గొప్పది. కనుకఁ బరివృత్త్యలంకారము. ఈరా జొక్క బాణమువేయఁగానే శత్రురాజులు బలయితులై రనియు వారి రాజ్యము నీకఁడు తీసికొనె ననియుఁ బై వాక్యములకుఁ గాప్పిర్యము.

చంద్రాలోకములో గొప్పదిచ్చి కొద్దిదిపుచ్చుకొనుట మదాహరణము చెప్పలేదు. కావునఁ బ్రతాపరుద్రునిచే జయింపఁబడిన గ్రహింపఁబడినది.

ఉ. యుద్ధములోఁ బ్రతాపరుద్రునిచే జయింపఁబడిన శత్రురాజులు బోయలు, చెంచులు మొదలగు నరణ్యనివాసుల కాభరణము లిచ్చి పల్కలదులను బుచ్చుకొందురు.

ఇచ్చినది భూషణాదులు (గొప్పవి.) పుచ్చుకొన్నవి సారగుడ్డలు మొదలగునవి (కొద్దివి). ప్రతాపరుద్రునిచే జయింపఁబడిన శత్రురాజు లరణ్యములను. బారిపోయి యచ్చట పీతాంబరాదిభృగువస్త్రములు పనికిరావు గావున సారగుడ్డలు మొదలుగునవి యవసరమగుటచే వారి నరణ్యనివాసుల యొద్దఁ బుచ్చుకొని వారికిఁ బ్రతిఫలమిచ్చుట కీరాజులయొద్ద రత్నాద్యాభరణములు కప్ప మఱియేమియులేవు గనుక నవియే యిచ్చినవి ప్రపజ్ఞులకుఁ దాత్పర్యము.

కొద్దిదిచ్చి గొప్పది, గొప్పదిచ్చి కొద్దిది పుచ్చుకొనుటమాత్రమేకాక నమమైన దిచ్చి నమమైనదానినిఁ బుచ్చుకొనుటకూడఁ బరివృత్త్యలంకారమని కావ్యప్రకాశకారాదులు వదించియున్నారు.

ఉ. ఆయేనాక్షి కటాక్ష మిచ్చి సాహృదయమును దీసికొనెను. ఏనాక్షికటాక్షమున కెంతవిలువగలదో యతనిహృదయమున కంతవిలువ

గలడు. పరిసంఖ్యలక్కారమునొసగిన సమానమైన హృదయమును దీసికొనెనని చెప్పటచేఁ బరిసంఖ్యలక్కారము.

అది కదగంటిమాపు నామైఁ బ్రసరించుట తోడనే నాపెకు పనుఁడ నైతి నని పైవాక్కయాల భావము.

వీరి, పరిసంఖ్యాలక్కార:

పరిసంఖ్యాల నిష్పిద్యైకమేకస్థిన్వస్తుయస్త్రాన్,

స్నేహాక్షయః ప్రదీపేషు న హ్యంతేషు నశభ్యునామ్. 110

అభి పరిసంఖ్యాల లక్షయతి హనంతేతి. ఏకం కస్తు నిషిధ్య ఏకత్ర ప్రతిషిధ్య ఏకస్థిన్వస్తుకై యస్త్రాం నియమనం అయ్యా పరిసంఖ్యై త్యర్థః, యస్త్రైకమేవ కస్తు ఏకత్ర నిషిధ్య అగ్రత్ర నియమ్యతే తత్ర పరి సంఖ్యాలక్కార ల్లితి నిష్పిద్యైః ఉవాహరతి. స్నేహేతి. ప్రదీపేషు దీప పాలేషుస్నేహాక్షయ స్తైవాశః అభూత్-నశభ్యునామ్ అగ్రహానం హ్యంతేషు హృదయేషు స్నేహాక్షయః ప్రేయశః నాభూత్ అభివృద్ధిరేవాభూవిత్యర్థః. అత్ర స్థితిహనంలాభేవాద్యవసాయేనైకస్థిత్వ నిష్పిద్యై దీపేషు నిషేధాత్త న్యైవ స్త్రీలైషు నియమగావ్య భవతి పరిసంఖ్యాల.

ఏకంకస్తుత్తన కొకచోట యంత్రణము (నియమనము) చేసి మరియొక చోట నిషేధము చెప్పినచోఁ బరిసంఖ్యాలక్కార మగును.

ఒకచోట నొకదానిని విధించి (ఁగింపనని చెప్పి) మఱియొకచోట నిషేధించుట (లేనివిషయం) పరిసంఖ్యాలక్కార మని యర్థము. యంత్రణ మనఁగా నియమించుట.

ఉ. స్నేహాక్షయము దీపములయందే కాని స్త్రీలచిత్తములందు లేదు. స్నేహాక్షయమునకు దీపములయందు విధి (నియమనము). స్త్రీలచిత్త ములయందు నిషేధము. దీపములు, స్త్రీలచిత్తములు భిన్నములైనచోటులు. స్నేహాక్షయ మొకచోట నుండునని చెప్పి వేఱొకచోట లేదని చెప్పినాఁడు గనుకఁ బరిసంఖ్యాలక్కారము.

స్త్రీహతయమనంగాఁ జమురు తగ్గిపోవుట, మైత్రి (ప్రేమ) తగ్గి పోవుట, యని రెండర్థములు కలవు కావున, దీపములతో నన్వయించునప్పుడు చమురనియు, స్త్రీలచిత్తములతో నన్వయించునప్పుడు ప్రేమయనియు గ్రహించదగినది.

● ౪౩. వికల్పాలజ్ఞానః ౧ ●

విరోధే తుల్యబలయో ద్వికల్పాలంకృతిర్నతా,
సద్యశ్శిరాఁసి చాపాన్యా సమయంతు మహీభుజః. 111

అథ వికల్పం. లక్షయతి. విరోధఇతి. తుల్యబలయోగమప్రమాణకయో ద్విరోధే సతి యుగవత్కర్తృమకకృత్వే సతి వికల్పాలంకృతిర్నతా. అత్ర తుల్యప్రమాణకయోః పదార్థయోగ్యగవత్ప్రాప్తా సత్యాం తయోర్ద్విరోధేన యుగవత్కర్తృ మకకృత్వా త్రయోర్గోళిత వివర్ధః కర్తవ్యతయా నిష్ఠియతే తత్ర వికల్పాలంకార ఇతి నిష్కర్షః ఉచాహరతి. సద్య ఇతి. మహీభుజో రాజాన సద్య స్తత్త్వజే శిరాఁసి మస్తకా చాపా ధహంషి వా సమయంతు సంధిరభిమతశ్చేన్నప్రళింసా భూత్వా తూష్టిం తిష్ఠంతు - యద్ధమభిమతం చేదౌద్ధత్యేన చాపానారోహ్య యద్ధసన్నద్ధా భివంత్వితి వికల్పితోయం వాక్యార్థః. అత్ర సంధివకాంతానపరిత్యాగ పూర్వకం శిరోసమనస్య విగ్రహవకా త్సహంకార ధనుష్కటా మార్వాన్విరోపణస్య చ ప్రాప్తా సత్యాం తయోర్ద్విరోధేన యుగవత్కర్తృమకకృత్వా దన్యతరవిప కర్తవ్యతయా నిష్ఠియత ఇతి భవతి వికల్పః.

తుల్యబలము లైనవానికి విరోధముకలుగఁ జెప్పినచో వికల్పాలంకార మగును. తుల్యబలము లగుఁగా సమానప్రాధాన్యముకలవి.

రెండుపక్షము సమానప్రాధాన్యముకలవి యున్నవనుకొనుడు; ఆపని యైనఁ గావలె లేదా యీబనియైనఁ గావలె నని చెప్పట తుల్యబలము గలవానికి విరోధము కలుగఁజెప్పట యనఁబడును. ఆపని యైనచో నీవనికాదు. ఈవని యైనచో నావనికాదు కనుక రెండుపక్షముల విరోధము. రెండును సమానమైన ప్రాముఖ్యము కలవియే.

ఉ. ఆరాజు విజయము త్రవ్వ వచ్చినపుడు తక్కినరాజులు తలవైస
ధనుస్సులైన పంతురుగాక.

తలలు పంచుటయనగా సంధి కొడవచుట. ధనుస్సులు పంచుట
యనగా విడదొక్కపెట్టి యుద్ధమునకు సిద్ధపడుట.

తలలు పంచుట ధనుస్సులు పంచుట తుల్యబలము కలవి. (సమాన
ప్రాధాన్యముకలవి) తలలు పంచినచోఁ ధనుస్సులు పంచుట వీలలేదు.
ధనుస్సులు పంచినచోఁ దలలు పంచుటకు వీలలేదు. కనుక దుల్గుబలము
లైన శిరోసమున ధనుస్సుచుములకు విరోధము కన్పట్టుచున్నది. కనుక నిక
లొలంకారము.

వికల్ప మనుచుంటే “అది కామంజినచో, నిది” యనుర్థము
కలదు.

చతుర్థాంశముగా నున్నచోటుల నలంకారమని చెప్పవలయునుగాని
తుల్యబలవిరోధములకల యున్నిధిలములందును నలంకారమునకు దనఁజగదు.

“అన్నమైనఁ దివసలె బలైన నుండవలెను” అనినప్పుడు తుల్యబల
విరోధ మున్నను జనుత్కారములేదు. కావున నలంకారము కలదనిచెప్పరాదు.

— ౧౧. ౧౧. సముచ్చయాలజ్ఞానము (చదవఁగఁ) —

బహుళానాం యుగపద్భావభాజాం గుమ్భానామచ్చయః,

నశ్యంతి పశ్యాన్త్యన్తి భ్రుశున్తి చ తవాహితాః. 112

అథ సముచ్చయః. స ద్వివిధః. అవిరుద్ధానేకసందర్భరూపకః - అహం
పూర్వకావతామేకాన్వయరూపశ్చేతి త్రైవిధ్యం లక్షయతి—బహుళానా
మితి. యుగపద్భావభాజాం యుగపద్భాగజా మవిరుద్ధానామితి యావత్.
తాదృశాం బహుళానామనేకపద్భాగజాం గుమ్భానామచ్చయ
స్సాన్త్యత్. యత్ర విరోధాభాసేన యుగపద్భావహర్తుం శక్యానాం బహు
నాం పదారానామేకదా ప్రాప్తిరర్హతే తత్ర సముచ్చయాలంకార ఇతి
నిష్కర్తృః, ఉదాహరణి. నశ్యన్తి. హేరాజ్ శవ ద్విష్య నశ్యన్తి క్షయ
వ్యవో భవన్తి, తథా పశ్యన్తి పరాయనసమయే భూయః పరావర్త్య పశ్యన్తి

త్యర్థః తథా శ్రమన్తి కాన్తికాన్సుంకస్వత్ర శ్రమణం కుర్వన్
 శ్రశ్శస్త్రీతి పాతే భజా శివస్త్యర్థః ఆత్ర శ్రమం సు సాశవత్పాదవచాకన
 శ్రమణ క్రియాణాం విరోధాభావేనయంగవద్ధుః శ్రద్ధానాద్యహాసమాచ్ఛయః.
 ఏకకాలానందు ఒమగఁ నగు కార్యములను గూర్చి చెప్పినచో సముచ్చ
 యాలంకారి మగును.

ఉ. పిరాజా! సేక శ్రువులు పాతిపోవుదురు. వెలకకుఁదిరిగి చూతురు,
 జాతివగుదురు.

పాతిపోవుదును, దిరిగి చూచుదును, జాతివగుటను గొంతెనుగఁ
 గాలభేద మున్నప్పటికి నేకకాలానందు దిరిగినట్లే భావించుచును.

ఒక కారణముకేరఁ గాఁగల కార్యమున కనేక కారణములు పూని
 కతోఁ దొడ్డుపెట్టు చెప్పినను సముచ్చయాలంకార మగును.

అహం ప్రథమి కాభాజానోఽపి కార్యాన్వయోఽపి సః,
 కులం మూఁసం వయో విద్యా భవం చ మదయన్త్యముమ్.

ద్వితీయం లక్షణం. అహంప్రథమికేతి. అహంప్రథమికాభాజా
 మహంపూర్వాభాజాం అహమేన కాన్యం కర్తుం శక్తిమిత్యేవంప్రకా
 శేణ అహంకారయంత్రాగామిత్యర్థః. కారణానామితి శేషః. ఏకకార్యా
 న్వయోఽపి ఏకస్త్రిస్కార్యే సాధనత్వేన అన్వయోఽపి సః సముచ్చయా
 లంకారః. యత్రైకస్త్రికౌ కారణే కార్యద్విహేతుత్వేన ప్రక్రాంతే సతి అన్యేపి
 హేతుతో యద్యహమహమికయా ఖలకవోతన్యాయేన కార్యం సాధయన్తి
 తి వర్ణ్యతే తత్ర సముచ్చయస్సాదితి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. కులమితి.
 కులం స్వోఽశః, రూపం సౌందర్యం, కయ స్తానంద్యం, విద్యా జేదకాస్త్రాది
 సంపత్తిః, వనం ప్రభూతరత్నకనికాదికం చ, అమం పురుషం మదయన్తి
 దృప్తం కుర్వన్తి ఆత్ర మదరూపకార్యే అభిజాత్యాదిషు ఏకమేవ సంపూర్ణం
 కారణం కాదృకానామన్యేహమపి కారణానామహమహమికయా మదరూప
 కార్యసాధకత్వవర్ణనాద్యవతి సముచ్చయభేదః.

ఒకకార్యము నొక్కఁడు చేయఁగలిగియుండఁగా ననేకులు వచ్చి నేనునేనని క్రమ్మి పనిచేసినట్లు చెప్పినచుఁ నచచ్చయాలంకారమని యర్థము.

ఉ. కలము, రూపము, యాచనము, ధనము, విద్య యితనిని మదింపఁ జేసినవి.

ఇతనిని మదింపఁజేయఁటకు గులీనత్వ (గొప్పతనము) నుండు బుట్టిట) మొక్కటి చాలియుండఁగా రూపయావనాదులు గూడఁ గారణము లైనవని చెప్పెను గావున పచ్చయాలంకారమని.

గీ. కారకదీపకాలంకారః ౪౭.

క్రమికైకగతానాం తు గుచ్ఛః కారకదీపకః,
గచ్ఛత్యాగచ్ఛతి పునః పాఞ్ఘః పశ్యతి పృచ్ఛతి. 114

అథ కారకదీపకం లక్షయతి. క్రమికేతి. క్రమికాః క్రమప్రాప్తాః ఏకగతాః ఏకకారకాన్నితాశ్చ యాః క్రియా ప్రాప్తాం గుచ్ఛః గ్రన్థనం కారకదీపకః. యత్రైకకారక మనేకాః క్రియాః క్రమేణామయ ని ఆత్ర కారకదీపకః. యత్ర యావద్యేన ఒహూరామేతత్ప్రాయః తత్ర నముచ్చయఇతి భేదో ద్రష్టవ్యః, తత్సూచకామైజ్జిల్లక్షణే తుకట్టః ఉదాహరణి గచ్ఛతీతి పాఞ్ఘః ప్రియాం త్వత్వా గన్తు మనహమాః కశ్చిక్షుభిః గచ్ఛతి యథాకథిచ్చి ద్వీజితి పునరాగచ్ఛతి తద్విరహమనహమానః ఘోరవిహ గచ్ఛతి నతః పశ్యతి ప్రియాముఖమవిమేషదృష్ట్వా పశ్యతి తః పృచ్ఛతి మద్దమనం లేమననీ రోచలేమిని ప్రశ్నం కరోతి ఆత్ర గమనాది క్రియానాం క్రమేజైకక ర్తృకారకాన్వయాత్కారకదీపకాలంకారః. ఏక స్వాజ్ఞేకాన్వయసాధిత్యేణ దీపకచ్ఛాయానుకారిత్యాత్తదవ్యయస్య కారిక ప్రతియోగిత్యాం కారకదీపకన్యపదేకః.

క్రమప్రాప్తాం జేకకారకగతిముఖ నగునర్థములయొక్క రచన కారకదీపకాలంకార మనఁబడును.

ఏకకారకగతము లనఁగా జేకక ర్తతో నన్వయించునవి.

ఉ. పాంథుడుఁ పోవుచు, మరల వచ్చును: చూచున; అడుగును.

దీనిలోని క్రియలన్నియు సేక ర్తముగుపాంథునితో నన్వయించుచున్నవి. మఱియు సీ క్రియలన్నియు క్రమముగాఁ జెప్పఁబడినవి. ఒకటి క ర్తతో నసేక క్రియలకు సంబంధము కలదు కావున దీపకాలంకారము. పోవుట, వచ్చుట మొదలగువను లన్నియు నొక్కసారి జరిగినవని యభిప్రాయముకాదు కావున సముచ్చయాలంకారము కాదు. దీపకాలంకారాంశ మిందుండటం జేసి దీనికిఁ గారకదీపకాలంకార మని పేరు వచ్చినది.

57. సమాధ్యలక్ష్యం: ౧౭

సమాధి: కార్యసౌకర్యం కారణాంతరసన్నిధేః,

ఉత్కణ్ఠితా చ కులటా జగామాస్తం చ భానుమాన్. 115

అథ సమాధిం లక్షయతి. సమాధిరితి. కారణాంతరస్య ఆరంభకారణా నేషణా ఆవ్యకారణస్య సన్నిధేః సన్నిధానాత్కార్యసౌకర్యకార్యస్య సౌకర్యం సులభత్వం సమాధిరుచ్యతే, సమాచ్చయే బహునాం కారణానా మనామనామికయా యుగవదేకకార్యాన్వయః ఇహ తు ఏకేన ప్రకృతే కార్యారంభే సతి కాకతాళియాగతేన కారణాంతరేణ కార్యసౌకర్యమాత్మ మితి భేదః ఉదాహరితి. ఉత్కణ్ఠితేతి కులటా జారస్త్రీ ఉత్కణ్ఠితా న్వతో గస్త్రముక్తుకాభూత్, ఆస్తిన్నేవ సనుయే భానుమాంత్సూర్యోన్వస్తం జగామాస్తంగతోభూత్, ఆశ్ర ప్రియాభిసరణే కులటాయా ఉత్కణ్ఠైవ పర్యాప్తం కారణమత్రాంతరే సూర్యేస్తం గతే సతి అథకారోదయా యం జాతమితి సమాధిరలంకారః.

కార్యమునకు సంబంధించిన కారణముగాక మఱియొక కారణము వలనఁ గార్యసౌకర్యము (సౌలభ్యము) కలిగినయెడల సమాధ్యలంకార మగును.

ఉ. జారస్త్రీ ప్రియాభిసరణమును వాంఛించినది. సూర్యుఁ డస్త్ర మింటెను.

జారస్త్రీయొక్క ప్రియాభిసరణమునకుఁ గారణము వాంఛయేకాని వేటొందుకాదు. సూక్ష్మం దస్తమింపవలయు నని చీకటి వడసలయు నని యాశోగపుంబడంతి యపేక్షింపలేదు. అయినను గాక తాళీయస్థాయముగా నాపె ప్రియాభిసరణము వాంఛించినప్పుడే సూక్ష్మం దస్తమించెను. అందు వలన నాపెవని సౌకర్య మేర్పడినది. అనఁగా గారణాంతరముచేతఁ గార్యమునకు సౌకర్య మేర్పడినది కనుక సమాధ్యులంకారము.

౧౭. ప్రత్యనీకాలజ్ఞానము:

ప్రత్యనీకం బలవత్కృత్రిః పక్షే పరాక్రమః,
జైత్రసేత్రానుగౌ కర్ణాచుత్పలాభ్యామధఃకృతా. 116

అథ ప్రత్యనీకం లక్షయతి. ప్రత్యనీకమితి. బలవత్కృత్రిః ప్రబలస్య కృత్రిః స్పృంబన్తి పక్షేమిత్రాదిసహాయే పరాక్రమః ప్రత్యనీకమిత్యుచ్యతే, యత్ర కర్ణాచుత్పలాభ్యామధఃకృతా పరాక్రమితుమకతస్య తదనునర్తనం జనం తిరస్కరోతీతి వర్ణ్యతే తత్ర ప్రత్యనీకాలంకార ఇతి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. జైత్రేతి. ఉత్పలాభ్యాం ఉన్దీపరాభ్యాం జైత్రసేత్రానుగౌ స్వజేత్వసహాయనానునర్తనా కర్ణా అధఃకృతౌ తిరస్కృతౌ అధఃప్రదేశే కృతాచ, అత్ర క్షేపమూలాభేవాధ్యవసాయేన ఉత్పలాభ్యాం సాక్షాత్స్వజేత్వ సేత్రాభిజి సామర్థ్యాభావా త్కర్ణానవిశ్రాంతసేత్రానుసరణితోక్తే అధఃకృతే ఇతి వర్ణనాద్యవతి ప్రత్యనీకమ్.

ఒకఁడు బలవంతుడైన కర్ణాచుత్పలము బ్రతీకారము చేయలేక యతని వక్షమువారికిఁ బరాభవము చేసినట్లు చెప్పినయెడలఁ బ్రత్యనీకాలంకార మగును.

ఉ. జైత్రసేత్రానుగమలై నకర్ణముల నుత్పలము లధఃకరించెను.

జైత్రసేత్రము లనఁగా జయించుసేత్రము లనియర్థము.

ఉత్పలములను జయించునని సేత్రములు. సేత్రముల ననుసరించియుండు నని కర్ణములు. ఉత్పలములు తమను జయించుసేత్రముల సేమియుం జేయ లేక సేత్రముల ననుసరించి యుండెడు కర్ణముల నధఃకరించినది.

సాధారణముగా నలంకారప్రియులైన జనులు పుష్పములను శైవులలోఁ బెట్టుకొందురు. ఇచ్చట నుత్పలములు చెవుల నధగరించిన వనఁగా గర్జన తరంములుగా నుండినప్పుడు నుత్పలములు కర్ణములమీఁద నుండును. కర్ణములు నుత్పలములక్రింద నుండును గనుక నుత్పలములు కర్ణములను గిరించుచేసినవి (పిరిస్కరించినవి) యనియర్థము. అత్యంతజాడమవ్వయినచో చనువలులు చుట్టముగఁ జేసికొనవచ్చును.

అనీకమరగా నైన్యము. నైన్యముతో సమానమైనది ప్రత్యసీకము. లోకమునందు సాధారణముగా శత్రుపిరస్కారముకొఱచిన నైన్యమును బాపుదురు. నైన్యమును బాపుట చేతఁగాని యెడల శత్రుసంబంధియైన మనుష్యుని కెవనితో పరాధివము చేయిండుదు. ఇట్లు శత్రుసంబంధి పరాధివమనగాడ శత్రువువైకి ననేములు పుట్టుటతో సమానమైనదే కాఁన నియంకారమునకుఁ బ్రత్యసీకాలంకార మని పేరు వచ్చినది.

5. కావ్యార్థావత్స్యలక్షణాః

కైముత్యేనాథసంసిద్ధిః కావ్యార్థావ

స జిత స్వస్థుభేనేద్దుః కా వార్తా సరసీరుహమ్. 117

అథ కావ్యార్థావత్రి లక్షయతి. కైముత్యేనతి. కైముత్యేన కైముతి కన్యాయేన ఆర్థసంసిద్ధిః వ స్వస్థరసంసిద్ధిః కావ్యార్థావత్రిత్యుతే. అత్ర దుస్సాధ్యార్థవజ్జేన ఆవ్యవ్య సుకరవస్తుసంసిద్ధిః దజ్ఞాపూరితాన్యాయేన వర్జితా తత్ర కావ్యార్థావత్రిర్నామాలక్ష్యార్థః ఉదాహరతి. సజిత. హేసఖ సః ప్రసిద్ధః జేతువశక్య ఇతి భావః. ఇన్దు స్వస్థుభేన జితః ఆభిహూతః సరసీరుహః వద్దానాం కా వార్తా కా కథా, క్వుస్థుభేన వద్దాని జితాసీని కిమువశక్య మిత్యర్థః. అత్ర దుర్భయేన్దుజయే వర్జితే నతి సుజయసరసీరుహం జయన్య కైముత్యనాయేనైవ లబ్ధత్వాత్కావ్యార్థావత్రి, కావ్యవదం 'సీనో' దేవదత్త సవాభిజ్ఞే' ఇత్యాద్యర్థావత్రివారణాయ ప్రయోగక్రమ్.

కైముత్యముచేత సర్థసంసిద్ధి కావ్యార్థావత్రి యనంబడును.

కిముతశబ్దముయొక్కభావము కైముత్యము. కిముతయనఁగా మిక్కిలి యని యర్థము.

ఉ. ప్రేయసీ! నీముఖ మాచంద్రునే జయించినది పద్మమలమాట చెప్పు నేల!

ఆచంద్రుఁడనుటవలనఁ బద్మమలను జయించిన (ముకుళింపఁజేసిన) చంద్రుఁడని భావము. పద్మమలను జయించిన చంద్రునే యాపెముఖము జయించినది. ఇఁకఁ బద్మమల జయించునని చెప్పవలయునా? అనఁగాఁ బద్మములను మిక్కిలి నులభముగా జయింపఁ గలదని యర్థము.

దండాపూషికాన్యాయముచేతఁ బద్మజయమును ప్రయోజనము సిద్ధించుచున్నది. ఎఱక దండమాను భక్షించినదనుటచేత దండభక్షణనమాచరితిమైన యపూవ (కుడుములు, గారెలు మొదలగునవి) భక్షణము చెప్పకుండఁగనే యౌచిత్యమువలన నపగత మగుచున్నది. ఇదియే దండాపూషికాన్యాయము. ఆపెముఖము చంద్రుని జయించిన దనుటచేతఁ జంద్రవిజేతములైనపద్మములను జయించె ననుట చెప్పనక్కఱలేదు. చెప్పకుండఁగనే యపగతమగుచున్నది.

ఇని కావ్యార్థాపత్త్యలంకారము. ఆర్థాపత్త్యలంకారమనినఁ జాలునే, కావ్యార్థాపత్తిగని యేల చెప్పెను! అని శంక రావచ్చును. తాంత్రికార్థాపత్తి వేటొకటి కలదు. కావున నది తాంత్రికార్థాపత్తి కాదనియుఁ గావ్యసంబంధియైన యర్థాపత్తియనియుఁ గావ్యార్థాపత్తిగాని కావ్యశబ్దము చేత గ్రహింపవలయును.

60. కావ్యలిజ్జాలజ్ఞానము:

సమర్థసీయస్సార్థస్య కావ్యలిజ్జం సమర్థనమ్,

జితోఽసి మన్ద కన్ధర్వ మచ్చితైః స్త్రీ త్రిలోచనః. 113

అథ కావ్యలిజ్జం లక్షయతి:—సమర్థసీయస్యేతి. అతిదుష్కరత్వాత్స మర్థసాపేక్షః సహర్థసీయః, తస్యార్థస్య సహర్థనం హేతుప్రదర్శనోపచయో—రి

పాదనం కావ్యలింగం, దుష్కర్తామహనస్య తస్మాన్సంభావ్యతేన
 సమర్థనాపేక్షాయాం వాక్యార్థం పదార్థం వా హేతుం ప్రదర్శ్య సోర్థస్య
 మర్థ్యతేచేత్తత్కావ్యలింగమిక్కర్థః. తథా చ వాక్యార్థహేతుకం పదార్థ
 హేతుకం చేతి కావ్యలిక్ష్ణాలజ్ఞానస్య ద్వైవిధ్యమవగతవ్యం, తత్రాద్య
 ముదాహరతి. జితోసీతి. హేతుస్త జడఃస్వర్ప మన్తథ జితోసి మయా పరా
 జితోసీక్కర్థః. కుతః? మచ్చిత్రే త్రిలోచనశ్చిహ్నోఽస్తి త్వదీయదేహదాహక
 లోచనకాలిహరసన్నిధానా న్నమ భజ్జముః కియాతిభావః. అత్ర దుష్కర
 మదనవిజయరూపార్థస్య 'మచ్చిత్రేఽస్తి త్రిలోచన' ఇతి వాక్యార్థేన సమర్థ
 నాద్యవతికావ్యలింగభేదః, ఏవం పదార్థహేతుకమూహ్యమ్..

సమర్థింపవలసిన యర్థమునకు సమర్థనమును (సాధనమును) జెప్పితి
 మేనిఁ గావ్యలింగాలంకార మగును.

ఉ. మన్తఘండు నాచే జయింపబడెను. నామనన్నులో శివుఁ
 డున్నాడు.

మన్తఘయము దుష్కరమైనది కావున యెట్లు జయించితివని ప్రశ్న
 పచ్చును కావున సమర్థింపవలసి యున్నది.

“నామనన్నులో శివుఁ డున్నాడు కావున ,జయించితిని” అని సమ
 ర్థించినాడు.

సమర్థింపవలసినది సమర్థింపబడినది కనుకఁ గావ్యలింగాలంకారము.

“నేను శివుని ధ్యానింతు ననియు, శివుఁడు మన్తఘని భస్మము చేసిన
 వాఁడు కావున శివసన్నిధానముచేత నతని జయించితినియు” భావము.
 నై యాయుకులమతమునం దొక లింగము కలదు. ఆలింగ మిది కాదని తెల్పు
 టకై కావ్యకల్పమును విశేషముగఁ జేర్చి కావ్యలింగ మని చెప్పినాడు.

— 61. అర్థాంతరన్యాసాలజ్ఞానః (తద్భేదాః.) —

ఉక్తి ర్థాంతరన్యాసస్యాత్సమాన్యవిశేషయోః,
 హనూమానభిమతేరద్దుష్కరం కిం మహాత్మనామ్.

అర్థాంతరన్యాసం లక్షయతి. ఉక్తిరితి. సామాన్యవిశేషయోరుక్తి
రథాంతరన్యాసస్సాన్యోత్. యత్ర విశేషే ప్రస్తుతే సతి తేన సహ అప్రస్తుత
సామాన్యస్య అర్థాంతరన్య న్యాసః న్యసనం తథా సామాన్యే ప్రస్తుతేసతి
తేన సహాప్రస్తుతవిశేషస్య న్యసనం చ సమర్థశార్థం భవతి తత్ర ద్వివిధోఽ
ర్థాంతన్యాస ఇత్యర్థః. తత్రాద్యముదాహరతి. హనుమానితి. హనుమాన్
అర్థిం సముద్రం అతరత్ వ్యలజ్ఞయత్ ఏవం ప్రస్తుతం విశేషం విన్యస్య తేన
సహ అప్రస్తుతం సామాన్యం న్యస్యతి. దుష్కరమితి. మహాత్మనాం మహాను
భావానాం దుష్కరం దుఃఖేన కర్తుం శక్యం కిం? న కిమపీత్యర్థః. అతో
హనుమాతోఽసి లోకాతిక్రాంతప్రభావత్వా త్సముద్రతరణం తస్య కిమ
పితి సామాన్యేన సమర్థత ఇతి భవతి ప్రథమాఽర్థాంతరన్యాసః.

సామాన్యమును, విశేషమును జెప్పినయెడల గర్థాంతరన్యాసాలంకార
మగును.

ఒకసామాన్యవిషయమును జెప్పి, యట్టి దొక విశేషవిషయమును
జెప్పటగాని యొకవిశేషవిషయమును జెప్పి సామాన్యవిషయమును జెప్పటగాని
యర్థాంతరన్యాసాలంకార మగును.

ఉ. ఆంజనేయుఁడు సముద్రమును దాటెను. ఆహా మహాత్ములకు
దుస్తరమైన కార్యము కలదా.

ఆంజనేయుఁడు సముద్రమును లంఘించెననుట విశేషము. మహాత్ము
లకు దుస్తరమైన కార్యము లేదనుట సామాన్యవిషయము. ఇది విశేషమును
జెప్పి సామాన్యమును జెప్పట కుదాహరణము.

గుణవద్వస్తుసంసర్గాద్యాతి స్వల్పోఽపి గౌరవమ్,

పుష్కమాంశుషజ్ఞేన సూత్రం శిరసి ధార్యతే. 120

ద్వితీయం వ్లోకేనోదాహరతి:—గుణేతి. స్వల్పోఽపి నికృష్టోఽపి గుణవ
ద్వస్తుసంసర్గాత్ గుణవదర్థసంపర్కాత్ గౌరవం గురుత్వం యాతిప్రాప్నోతి.
తథాపి, పుష్కమాంశుషజ్ఞేన. మరథిమాల్యసంపర్కేణ సూత్రం తస్య,
నిర్దుణోపితి భావః. శిరసి ధార్యతే శిరసా వహనేన బహుక్రియత

ఇత్యర్థః. అత్ర గుణవదిత్యాదిసా పూర్వాధేన ప్రస్తుతం సామాన్యం నిర్దిశ్య తత్సమర్థకత్వేన తేన సహ పుష్పమాలానువృజ్జేణేక్యప్రస్తుతవిశేషస్య వ్యవసం కృతమితి ద్వివీయాధాంతరన్యాసః.

ఇక సామాన్యమును జెప్పి విశేషమును జెప్పట మదాహరణము చూపెదను.

ఉ. గుణవద్వస్తుసంగమువలన స్వల్పవస్తువుమాడ గౌరవముబొందును. పూవులతోఁగూడి యుండుటవలన దారముకూడ శిరస్సున ధరింపఁబడుచున్నది.

స్వల్పవస్తువు గుణవద్వస్తువుతోఁ జేరినయెడల గౌరవముఁబొందుననుట సామాన్యవిషయము. స్వల్పవస్తువైన దారము గుణవద్వస్తువైన పూవుల సుంపుతోఁ జేరి యుండుటవలన శిరస్సున ధరింపఁబడుట యను గౌరవ మునుబొందుచున్నదనట విశేషవిషయము. కనుక సర్థాంతరన్యాసాలంకారము.

— 62. వికస్వరాలజ్ఞానః —

యస్మిన్విశేషసామాన్యవిశేషా స్సవికస్వరః,

స న జిగ్యే మహాన్తో హి దుర్ధర్వాస్సాగరా ఇవ. 121

అథ వికస్వరం లక్షయతి. యస్మిన్నితి. యస్మిన్ అత్ర విశేష సామాన్యవిశేషాస్సమర్థకభావేన ఉపమానరీత్యా చా వర్ణ్యంతే తత్ర ద్వివిధో వికస్వరాభ్యోలజ్ఞానః, తతోపమానరీత్యా వికస్వరముదాహరతి. స ఇతి. సప్రసిద్ధో రాజా న జిగ్యే కేనాపి జితోనాభూత్ కుతః! హి యస్తాస్తహస్తః అత్యుత్కృష్టః దుర్ధర్వాః దుర్ధర్వా ఇత్యర్థః, కుత! ఇత్యా శంక్య ఉపమానప్రదర్శనముభేన సమర్థయతి. సాగరాఇవేతి. అత్ర మహతాం దుర్ధర్వ త్వం సామాన్యం నిర్దిశ్య తస్యాపి సాగరౌపమ్యేన సమర్థనాద్విక స్వరభేదః. ఏవం సర్వత్రాప్రత్యుహ్యమ్.

ఒక విశేషమును జెప్పి దానిని సామాన్యముతో సమన్వించి, ఆసమర్థ నము చాలదని యసంకృప్తితో మఱియొకవిశేషము నుపమానమూలమునఁ

గాని యర్థాంతరస్యానమూలమునఁగాని చెప్పట వికస్వరాలంకార మనఁబడును.

ఉ. అసంఖ్యాకములైన రత్నములు పుట్టుచోటగు హిమవత్సర్వతమునకు, మంచు సౌందర్యవిఘాతము కాదు. చంద్రకిరణములయందుఁ గళంకమట్లు గుణసమూహమునం దొకదోషము కనఁబడకుండ నుండును.

ఇందనంతరత్వప్రభవమైన హిమవత్సర్వతమునకు మంచు సౌందర్యవిఘాతము కాదనుట విశేషము. గుణసమూహమునం దొకదోషము కనఁబడకుండ నుండుననుట సామాన్యముచేత నమర్థించుట. ఈసమర్థనము ప్రసిద్ధమైరది కాదని (చాలదని), యసంత్పత్తితో నుపమానమూలకముగఁ జంద్రునికిరణములందుఁ గళంకము లేకమైయుండునని మఱియొకవిశేషమును జెప్పిరాదు. కనుక వికస్వరాలంకారము. మల్లికార్జున డీయర్థమునకు మూలమైనట్టోకమునకు వ్యాఖ్యానము వ్రాయుచు దానియందలి యలంకారము ఉపమానుప్రాణితమైన యర్థాంతరస్యానమని చెప్పిరాదు. వికస్వరమన్నను, ఉపమానుప్రాణితమైన యర్థాంతరస్యానమన్నను విషేషభేదము కన్పట్టదు. అభిప్రాయమొక్కటియ. ఇక నర్థాంతరస్యానమూలమున మఱియొకవిశేషమును జెప్పట కుదాహరణము జూపెదను.

ఉ. ఓ కాశీ! కర్ణకఠోరమైన నీయతిపు మాని మకరందకాలియైన మామిడిచెట్టు నాశ్రయింపుము. మామిడిచెట్టునం దుండువేని నిన్నుఁ గోకిల యని యనుకొందుము. (ఏలనఁగా) స్థానమహిమచేతఁ గొన్ని వస్తువులు భస్యము లగుచున్నవి. నేపాళమహిపాలుని నొనటనున్న ఖరదను గస్తూరి యని యెవ్వఁడు కంకచేయఁడు? (అందఱు కస్తూరియనియే తలంతురని భావము) ఇందు మామిడిచెట్టునందలి నిన్నుఁ గోకిలగాఁ దలంతునునుట విశేషము. స్థానమహిమచేతఁ గొన్నివస్తువులు భస్యము లగుచున్నవి యను సామాన్యముచేతఁ బ్రవిశేషము నమర్థింపఁబడినది. ఈసమర్థనముతోఁ దృప్తిపెందక యర్థాంతరరూపమైన “నేపాళ.....చేయఁడు!” అను విశేషమును జెప్పిరాదు కావున వికస్వరాలంకారము.

63. ప్రాశ్నోక్త్యలక్ష్మణః ॥

ప్రాశ్నోక్తి రత్కర్తాహేతౌ తద్ధేతుత్వప్రకల్పనమ్,
కచాః కళిష్టజాతీరతమాలస్తోమమేచకాః.

122

అథ ప్రాశ్నోక్తిం లక్షయతి. ప్రాశ్నోక్తిరితి. ఉక్తర్తాహేతౌ
కార్యాతికయాహేతౌ తద్ధేతుత్వప్రకల్పనం కార్యాతికసుకారణత్వవర్జనం,
యత్ర కార్యాతియాహేతునా తదుత్పాదనం వర్జ్యతే తత్ర ప్రాశ్నోక్తిరితి
నిష్కర్షః. ఉదాహరతి కచాః. కచాః కాంతాచిగురాః కళిష్టజాతీలే
యముసారోధరీ యే తమాలస్తోమాః తాపిష్ఠాపృథ్వస్థాః తద్వస్తేచకాః
శ్యావలా భవన్తికర్షః. అత్ర శేవలతమాలానాం నైల్యనత్వేనీ అతిశయిత
తత్ప్రస్థానం కళిష్టజాతీః పశ్యంతిషణ్డముపాతం అన్యథా తద్విశేషోమన
ర్థకం స్యాత్, నైల్యాతిశయే తు తత్తీరస్థత్వం నహేతుః తథాపి తద్ధేతుత్వ
కల్పనాత్ప్రాశ్నోక్తిః.

వస్తువుయొక్క యుక్తార్థకు హేతువు కానిదాని నట్టియుక్తార్థకు
హేతునని చెప్పట ప్రాశ్నోక్త్యలంకారము.

ఉ. ఆ పెరుగులు యమునానదీతీరతమాలసమూహములవలె నల్లగా
నున్నవి.

తమాలవృక్ష మనఁగాఁ జీకటిపెట్టు. తమాలవృక్షమునకు సిద్ధముగా
నలుపుగలదు.

యమునానదీతీరమున నుండుటవలన వచ్చిన నలుపుగాదు. అనఁగా
తమాలవృక్షనైల్యాతికయమునకు యమునాతీరస్థత్వము హేతువు కాదు.
కాకపోయినను నల్లనివస్తువుయొక్క సమీపముననుండునస్తువు నల్లగా
నుండుననుయొక్తి నాశ్రయించి నల్లని యమునానదీతీరమునందలి తమాల
సమూహము లనిచెప్పి తమాలనైల్యాత్కర్తృత్వమునకు యమునాతీరస్థత్వము
హేతువుగాఁ గల్పించినాఁడు. కావునఁ బ్రాశ్నోక్త్యలంకారము.

యమునానదిలోని నీరు నల్లగా నుండునని ప్రసిద్ధి. ప్రాశ్నోక్తి
యనఁగాఁ ప్రాధులమాట. ప్రాధులు విచిత్రకల్పనలు చేయవారుకదా

64. సంభావనాలక్కారః

సంభావనం యదీశం స్యాదిత్యూహోన్యస్యసిద్ధయే,
యది శేషో భవేద్వక్తా కథితాస్సుద్ధితాస్తవ. 123

సంభావనం లక్షయతి. సంభావనమితి. అన్యస్య వివక్షితార్థస్య సిద్ధయే నిష్పత్తయే ఇథం స్యాదేవం స్యాదిత్యూహావర్త-ఇతి యత్తత్సంభావన మిక్కర్థః. ఉదాహరణి. యదీశి. హేరాజా శేషోఽనన్తో వక్తా భవేద్వది భవదీయగుణవర్ణనాజ్ఞాన్యాప్తేత్తర్హి తవ గుణాశ్చార్యాదార్యాదిగుణాః కథితాస్సుప్త్యః నిశ్చేషం కీర్తితాస్సుప్త్యః ఆలోచనామేకముఖత్వాత్సాక త్యేన స్థాతుం కథం శక్తుయామితి భావః. ఆత్ర రాజగుణానామపరిమితత్వ సిద్ధయే శేషో వక్తా చేద్ధునాః కథితా భవేయితిత్యూహావర్ణనాత్సంభావనమ్.

ఒకయర్థము సిద్ధించుట కిది యట్లయినయెడల నది వితర్కించుట సంభావనాలంకారము.

ఉ. ఓరాజా! శేషుడు వక్తయైనయెడల నీగుణము లెన్నుబడును.

రాజాయొక్కగుణముల కగణ్యత్వసిద్ధితై, శేషుడు వక్తయైనయెడల నది వితర్కించుటదీనది కావున సంభావనాలంకారము.

రాజాయొక్కగుణములను సహస్రముఖములం గలశేషుడు వర్ణింప వలయును గాని యేకవక్తముగల మనుష్యుడు వర్ణింప లేడని యర్థము.

రాజాయొక్కగుణము లగణ్యములు (అసంఖ్యాకములు) గా నున్న పని భావము.

65. మిథ్యాధ్యవసిత్యలక్కారః

కిచ్చిన్మిథ్యాత్వసిద్ధ్యర్థం మిథ్యాధ్యస్తరకల్పనమ్,
మిథ్యాధ్యవసితీర్వశ్యాం వశయే త్ఫస్రజం వహా. 124

మిథ్యాధ్యవసితం లక్షయతి. కిచ్చినితి. కిచ్చిన్మిథ్యాత్వసిద్ధ్యర్థం. కిచ్చి త్వకృతస్య మిథ్యాభూతత్వనూచనాయ మిథ్యాధ్యం కిచ్చిన్మిథ్యాభూతా

ప్రకృతార్థకల్పనమితి యత్సా మిథ్యాధ్యవసీతిరిత్యర్థః. ఉదాహరణి.
వేశ్యామితి. యోహి వేశ్యాం వశీకర్తుమిచ్ఛసి న పురుషః భుజో గగనపుష్ప
మాలాం వహన్ సన్ వేశ్యాం వశయేత్ వశీకర్యాత్. గగనకుసుమమాలికా
ధారణం సంభావితం చేద్వేశ్యావశీకరణం సంభావితమిత్యర్థః గగనకుసుమ
మాలికాధారణం యథాత్యంతానుభవన్నం తథా వేశ్యావశీకరణమపీతి మిథ్యా
ర్థాంతరేణ తద్వశీకరణమిథ్యాత్వసిద్ధిర్భవతితి మిథ్యాధ్యవస్థితిః.

ఒకదానియొక్క మిథ్యాత్వమును నిరూపించుటకై మఱియొక్క
మిథ్యాత్వమును గల్పించుట మిథ్యాధ్యవసీత్యలంకారము.

మిథ్య యనగా హుళక్కి.

ఉ. గగనకుసుమమాలను ధరించి వేశ్యను వశీకరింపుము.

వేశ్యను వశీకరించుట హుళక్కియని నిరూపించుటకై హుళక్కియైన
గగనకుసుమమాలాధారణమును గల్పించినాడు. ఆకాశపుష్పమాలాధారణ
మొంతనిజమో వేశ్యావశీకరణము సంతటినిజమే.

ఆకాశపుష్పములే హుళక్కి. వానిమాల యొక్కడనుండి వచ్చును?
దానిని ధరించు టెట్టు! ఇదంతయు హుళక్కి. 'వేశ్యావశీకరణముకూడ
హుళక్కియని నిరూపించుటకై గగనకుసుమమాలాధారణమును జెప్పిన
కావున మిథ్యాధ్యవసీత్యలంకారము.

— ౧౧. లలితాలంకారః —

ప్రస్తుతే వర్ణ్యవాక్యార్థ ప్రతిబిమ్బస్య వర్ణనమ్,

లలితం నిర్గతే నీరే నేతుమేషా చికిర్షతి.

125

అథ లలితం లక్షణం. ప్రస్తుతఇతి. ప్రస్తుతే ధర్మిణి యో వర్ణ్యవా
క్యార్థః తత్ప్రతిబిమ్బస్య తత్సదృశావర్ణ్యవాక్యార్థస్య వర్ణనం లలితం,
ప్రకృతే నాయికాధర్మిణి తదీయప్రస్తుతవృత్తాంతవర్ణయిత్వా తత్సదృశా
ప్రస్తుత వర్ణ్యతే చేత్త్వం లలితాఖ్యోలంకారఇతి నిష్కర్తవ్యం. ఉదాహరణి.

నిర్దతఇతి. ఏషా నాయకా నీరే ఉదతే నిర్దతే సలి ఆలిక్రాస్తే సలి సేతుం జల బన్ధనం చీకీర్తితి కర్తమిచ్ఛతి, స్వతస్సమాగతం కంచిద్వక్షిణనాగుకం కోపాదుపేక్ష్య తస్మిన్కాంత్యాన్యానక్తే సలి పునస్తదానయసార్థం యత్నం కరోతీతి వర్ణనీయం వాక్యార్థమవర్ణయిత్వా తస్మాం తత్సదృశతజలసేతుబన్ధనవృత్తాన్తస్య వర్ణనమితి భవతి లలితాలంకారః.

ప్రస్తుతమంను వర్ణించనలసిన వాక్యార్థమును నన్వించక తప్ప)తిమిఱు భూతమైన మఱియొక వాక్యార్థమును వర్ణించినయెడల లలితాలంకార మగును.

ఉ. ఆపె నీరుపోయిన తరువాతఁ గట్టవేయ నిచ్చుగించుచున్నది. ఇది యొక నాయకను గుఱించి చెలికత్తె యనుమాటలు. ఈనాయక, నాయకుఁడు తనదగ్గఱకు వచ్చినప్పుడు డుపేక్షించుటవలన నాతఁడు పోయి మఱియొక నాయకయొక దానపు దివ్యుడు.

ఇప్పుడు మొదటినాయక యానాయకునికడకుఁ జెరిగిం బంపంగోరుచున్నది. ఇట్టి నాయక నుద్దేశించి చెరి వైమాటలు వల్కెను.

“ఈపె నాయకుఁడు చనినతరువాత నతనిఁ బోడ్చొని తెచ్చుట కిచ్చుగించుచున్నది.” అని చెప్పవలసియుండెను. ఈమాటలు చెప్పక తప్ప)తిమిఱుబభూతములైన (వానికి సరియైన) “ఈపె నీరు పోయినతరువాతఁ గట్ట వేయ నిచ్చుగించుచున్నది” అనుమాటలను జెప్పినది కనుక లలితాలంకారము. ఆమాటల కీమాటలు ప్రతిమిఱుబభూతములు; అనఁగా నీమాటలు వినుటవలన నామాటలయర్థము స్ఫురించును.

67. ప్రహర్షణాలంకారః (తద్భేదాః.)

ఉత్కణ్ఠితార్థసంసిద్ధిర్వి నా యత్నంప్రహర్షతి,
తామేవ ధ్యాయతే తస్మై నిస్పృహః సైవ దూతికా. 261

అథ ప్రహర్షణం, కత్రివిధం. యత్నం వినా ఈస్సికార్థసిద్ధిరూపం ఇష్టితార్థాదధికార్థసిద్ధిరూపం ఉపాయార్థయత్నాత్ఫలసిద్ధిరూపంచేతి. కత్రి

ద్యం లక్షయతి. ఉత్కృష్టతేతి. సర్వేంద్రియమభాస్వాదో యత్ర భవతి తద్విషయకభావవిశేషఉత్కృష్టత్వచ్యుతే, తద్విషయో యార్థః తత్సంసిద్ధిర్యత్నం వినా స్యాద్యది తర్హి ప్రహర్షణం స్యాదిత్యర్థః. ఉదాహరతి. తామితి. యా యస్య పరమప్రేమాస్పదీభూతా తామేవ ధ్యాయతే తత్ప్రాప్తిః కదాచా స్యాదితి చింతయతే తస్మై నాయకాయ నైవ చింతితే దూరికా సతీ నిమిష్టప్రేషితా. నాయకా స్వకాంతానయనాయ తదభిలషితామేవ దూరీం సతీం దైవాత్తస్మై ప్రేషితవతీత్యర్థః. అత్రయస్యాంనాయకస్యాత్యస్తామరాగః నైవ దైవాన్నాయకయాదూరికా సతీ తస్మైప్రేషితేతి యత్నం వినా తాస్మి తార్థసిద్ధిపక్ష నాప్యహర్షణమ్.

ప్రయత్నములేకయే యుక్తాంతితార్థము సిద్ధించినట్లు చెప్పదుమేని ప్రహర్షణాలంకారమగును.

ఉ. ఒకదూరికను మనస్సులోగోరి ధ్యానించుచున్న నాయకుని యొద్ద కాదులికయే నాయకచే బంపబడెను.

ఏదూరికను నాయకుడభిలషించెనో, యాదూరిక నాయకుని ప్రయత్నములేకయే యతనియొద్దకు నాయకచే దైవవశమునఁ బంపబడెను. ప్రయత్నములేకయేయుక్తాంతితార్థము సిద్ధించినదికావునఁ బ్రహర్షణాలంకారము.

దేనియందు సర్వేంద్రియములకు ముఖాస్వాదము కలుగునని తలంతుమో దానినిఁ బొందుటయందు మనోరథసహితమైనయిచ్చ యుక్తాంతయనంబును.

వాఙ్మితాదధికార్థస్య సుసిద్ధిశ్చ ప్రహర్షణమ్,
దీపముద్యోతయేద్యావత్తావదభ్యుదితోరవిః.

127

స్వతీయం లక్షయతి. వాఙ్మితాదితి. వాఙ్మితాత్ స్వాభిలషితాత్ అధికార్థస్య సుసిద్ధిశ్చ ప్రహర్షణమ్, కేనచిక్కుంచదర్శనపేక్ష్య యత్నే కృతే సతి తేన తస్మాదభ్యుధికార్థోఽభ్యుత్పదసి ప్రహర్షణమిత్యర్థః. ఉదాహరతి. దీపమితి. యాఽద్దీపముద్యోతయేద్వస్తుప్రకాశాయాజ్ఞలయేత్తావత్తదైవ

రవిస్సూర్యః ఆభ్యుదయః ఆత్ర వదార్థప్రకాశార్థం దీప్తాద్యోకనప్రయత్నే
సతి బైవాత్తజైవ దీపాదవ్యుధికప్రకాశస్య సూర్యస్వోదయాత్వాస్థితార్థా
దధికార్థసిద్ధిరూహమిదం ప్రహర్షణమ్.

వాంఛితార్థమునకంటె నధికమైన యర్థసంసిద్ధిమాడఁ బ్రహర్షణమే.

ఉ. వదార్థములను కనుఁగొనుటకు దీపమునకుఁ బ్రయత్నించుచుండఁగా
నంతకన్న ప్రకాశమైన సూర్యుఁ డుదయించెను.

యత్నాదుపాయసిద్ధ్యర్థాత్సత్కారణభోః ఫలస్య చ,

నిధ్యజ్ఞానోపధీమూలం ఖనతా సాధితో నిధిః.

128

కృతీయం లభయతి. యత్నాదితి. ఉపాయసిద్ధ్యర్థాదుపాయప్రాప్తి
హేతుభూతాద్యత్నాత్సత్కారణభవస్య కార్యవైఖల్యాభోః ప్రహర్షణాత్కర్థః.
ఫలంప్రాప్తుం తదుపాయసంపాదనాయ యత్నేకృతేనతి కత్తైవ యది ఫలలాభ
స్సాధ్యో తదా ప్రహర్షణమితి నిష్కర్షణః. ఉదాహరణి. నిధ్యజ్ఞానేతి. నిధ్య
జ్ఞానస్య నిత్యేనప్రదర్శనాజ్ఞానస్య యదోపధీమూలం కర్తవ్యం ఖనతేన ఆజ్ఞాన
ప్రకృతిభూతమోపధీమూలముద్ధరణేత్వర్థః, నిధిర్నిత్యేనపి సాధిభో. ఆత్ర
నిధ్యపాయజ్ఞానమూఃముద్ధర్తుం యత్నే కృతే సతి బైవాత్తజైవ నిధిర్వైఖల్యా
భూదిత్యుపాయార్థయత్నాత్ఫలమేవ సాత్కార్యప్రసక్తి రితి నితీతి కృతీయం
ప్రహర్షణమ్.

ఫలసాధనసిద్ధికొఱకుఁ బ్రయత్నము చేయుచుండఁగా ఫలము లభించుట
మాడఁ బ్రహర్షణాలంకారమగును.

ఉ. నిధ్యంజనోపధీయైక్య- వేణుకొఱకుఁ ద్రవ్యచుండఁగా వానికి
నిధియే దొరికినది.

ఇచ్చట ఫలము నిధి. ఫలసాధనము (ఫలమును సాధించునది) అంజ
నము. అంజనసిద్ధికొఱకుఁ జేసినప్రయత్న మోపధీయైక్య వేణుక్రవ్యట.
వేణుక్రవ్యచుండఁగానే నిధిదొరకినది. ఫలసాధనసిద్ధికొఱ జేదో ప్రయత్నము
జేయుచుండఁగా ఫలము లభించినది. కనుక ప్రహర్షణము.

68. విషాదనాలంకారః

ఇష్యమాణవిరుద్ధార్థసమ్మృష్టిస్తు విషాదనమ్,

దీపముద్యోతయద్యావన్ని ర్వాణ స్తానదేవ సః.

129

విషాదనం లక్షణం ఇష్యమాణేతి. ఇష్యమాణస్య ప్రార్థమానస్య విరుద్ధో యోర్థస్తస్యంపాదనం విషాదనమిత్యుచ్యతే. యత్రేషి తార్థసిద్ధ్యర్థం యత్నే కృతే సతి తైనా తద్విరుద్ధానిష్టార్థప్రాప్తిర్భవతి తద్వ్యతే కత్ర విషాదనమితి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. దీపమితి. యావద్యదా దీపముద్యోతయేత్ ఉద్యోతనాయ యత్నం కుర్యాత్తావదేవ సదీపః నిర్వాణః సప్తోభవత్, అత్రేష్యమాణదీపద్యోతనయత్నే సతి తద్విరుద్ధానిష్టనిర్వాణమాపరికమితి భవతి విషాదనమ్.

ఇచ్చగించినదానికి విరుద్ధముగా నగుట విషాదనాలంకారము.

ఉ. ఎంతలాఁ జమురుపోసి దీపము వెగఁద్రోయ నిచ్చుగించెనో యంత లానే దీపము చల్లారిపోయెను. చమురుపోసి దీప మెగఁద్రోయఁగోరి చమురు తెచ్చునంతలాఁ దీపము చల్లారినదని భావము. దీపము వెలిగించుట నిచ్చు గించెను. అయిచ్చకు విరుద్ధముగా దీప ముడిపోయెను. కనుక విషాదనము.

69. ఉల్లాసాలంకారః (తద్భేదాః)

ఏకస్య గుణదోషాభ్యాముల్లాసోన్యస్య తౌ యది,

అపి మాం పావయేత్సాక్షీ స్సా త్వేతీచ్చతి జాహ్నువీ.

అథోల్లాసం లక్షయతి. ఏకేతి. ఏకస్య గుణదోషాభ్యాం హేతుభ్యా మన్యస్య తౌయది గుణదోషా న్నాతాం చేత్రదోల్లాసః, అయమక్రి నిష్కర్షః, అన్యగుణేన తదన్యగుణోత్పత్తివర్ణనే అన్యదోషేన తదన్యస్య దోషోత్పత్తి వర్ణనే అన్యగుణేన తదన్యస్య దోషోత్పత్తివర్ణనే అన్యదోషేన తదన్యస్య గుణోత్పత్తివర్ణనే చ చతుర్విధ ఉల్లాసస్సాదితి. తత్రాద్యముదాహరణి. అపితి. ఇయం సాక్షీ పరివ్రతా స్సాత్వా మక్పివాహే స్సానం

కృత్వా పాపయేదితి స్నానేన మాం పవిత్రాం కుర్యాదితి జాహ్నువీ గణ్ఠా
నదీ ఇచ్చతి జగత్పాపనాశ్వాః గచ్ఛాయా అపి పరివ్రతామహిమగుణేన కదీయ
స్నానా త్వాపనత్వగుణో వర్జిత ఇతి భవతి ప్రథమోల్లాసః.

ఒక్కనిగుణదోషములచేత మఱియొకనికి గుణదోషములు ప్రాప్తిం
చుట యుల్లాస మనంబును. ఒకనిగుణముచేత మఱియొకనికి గుణమును,
దోషముచేత దోషమును, గుణముచేత దోషమును, దోషముచేత గుణమును
గలుగుట యుల్లాసమని యర్థము.

ఉ. సాధ్వీ (పరివ్రత) నాయందు స్నానముచేసి నన్నుఁ బాపనము
చేసెడునని గంగ యిచ్చుగించును. అపెయొక్క పారివ్రత్యమహిమగుణము
చేత గంగకుఁ బరివ్రతాగుణము వర్జింపఁబడినది. ఇది గుణముచేత గుణము
కలుగుట కుదాహరణము.

కాతిన్యం కుచయోస్సృష్టం వాఙ్మన్యః పాదపద్మయోః,

నిష్ఠన్తి విశ్వథాతారం త్వద్ధాటీష్వరియోషితః. 131

ద్వితీయం ధ్వానేనోదాహరితి. కాతిన్యమితి, త్వద్ధాటీషు ఆరియోషితః
పాదచారేణ పలాయమానా శృత్రుస్త్రీయః కుచయోస్సృష్టం యత్కా
తిన్యం తత్పాదపద్మయోస్స్వీయమృదుచరణయోర్వాఙ్మన్యః చరణ
యోరేవ కాతిన్యం స్యాచ్చేజ్జీవేమేతీచ్ఛన్యస్సన్యః విశ్వథాతారం జగద్ధా
తారం నిష్ఠన్తి, అయం విధిః కుచయోః కాతిన్యచుసృష్ట్యా పాదయో
రేవ తస్సృజేవ్యుది తర్హస్త్విన్నాదసంచారసమయే బహుభకారి స్థాత్,
తథా న నిర్జితవానతస్తం ధిగితి నిష్ఠాం కుర్వన్తీత్యర్థః. ఆత్ర ధాటీషు వన
భూమా పలాయమానానామన్త్రీణాం ధావనవిరోధిచరణమార్దవదోషేణ
తయోః కాతిన్యచుసృష్ట్యా వ్యర్థం కుచయోరేవ సృష్టవతో విభేద్విష్టాదోషాః.
వర్జిత ఇతి ద్వితీయోల్లాసః,

ఉ. ఓరాజా! నీయుద్ధయాత్రలయందుఁ గుచములకాతిన్యమును బాద
ములయందుండవలయునని కోరునట్టి శత్రురాజస్త్రిలు బ్రహ్మను నిందింతురు.

స్త్రీలకు బాదములు కోమలములుగా నుండును. పాతీరోపలసి వచ్చి నప్పుడు పాదములు దృఢముగా నుండవలయును. ఆరాజు యుద్ధ యాత్రలు చేసినప్పు డతని శత్రువుల భార్యలు “అయ్యో మాపాదములు మృదువుగా నున్నవి, కనుక శీఘ్రముగాఁ బాతీరోప వలనుగా కున్నది. ఆ పెట్టినకాతిస్యమును బ్రహ్మ వ్యర్థముగాఁ గుఱములలోఁ బెట్టెను గాని పాదములలోఁ బెట్టక పోయెను. బ్రహ్మదేవుఁడా! ఛీ నీవు బోచిత్తము నెఱుంగవు” అని నిందితురని భావము. ఈస్త్రీలయొక్క పాదములకాతిస్యాభావ దోషముచేత బ్రహ్మను దోషము వర్ణించఁబడినది. ఇది దోషముచేత దోషము కలుగుట కుదాహరణము.

తదభాగ్యం ధనస్యైవ యశ్చాశ్రయతి సజ్జనం,

తృతీయముదాహరితి. తదితి. ధనం నికృష్టచాశ్రయతి సజ్జనంతు శాశ్రయతీతి యత్తద్ధనస్యైవాభాగ్యం సజ్జనస్య తు న కోపి దోష ఇతిభావః. అత్ర సజ్జనగుణే తదశాశ్రయణం ధనస్య దోషత్వేన వ్యతిమితి భవత్కన్య గుణేన అన్యదోషోత్పత్తిరూప ఉల్లాసః.

ఈ సత్పురుషు శాశ్రయించుకుండుట ధనముయొక్క భాగ్య హీనత్వము.

ధనము సత్పురుషులవద్ద నుండకుండుట దాని భాగ్యహీనత్వమే యని యర్థము. సజ్జనుల మహిమగుణముచేత ధనమునకు సజ్జనుల శాశ్రయించు కుండుట యుచు దోషము వర్ణించఁ బడినది. ఇది గుణముచేత దోషము కలుగుట కుదాహరణము.

లాభోయమేవ భూపాలసేవకానాం న చేద్యధః. 132

చతుర్థముదాహరితి. లాభఇతి. ఇత్థం హితాచరణకర్పరాణాం సేవకానాం రాజ్ఞా న కిచ్చిదపి దీయతే చేత్రత్కథమితి కేన చిత్ప్రప్తేనతి కన్యచిదిదముత్తరం, హేనఖే భూపాలసేవకానాం రాజభృత్యానాం పథో నచేత్రత్కృతహింసా నాభూద్యది అయమహింసనరూపవివ లాభః ఇతరలాభో మాప్నోతి భావః. అత్ర రాజకార్యదోషేన సేవకానాం పథం వివాప్రాప్తే

స్వహ విద్వేదమునం గుణత్వేన వర్జితమితి భవతి దోషేణ గుణవర్ణనరూప ఉల్లాసః.

ఉ. రాజసేవకులకు వధము లేకయుండెనా యదియే లాభము. చంపకుండ నుండినయెడల రాజసేవకులకుఁ బ్రాణములు దక్కుటయే లాభమని యర్థము. రాజయొక్క క్రూర్యదోషము చేత సేవకులకు వధాభావము ప్రాణములు దక్కుట (గుణముగా వర్జింపఁబడినది. ఇది దోషముచేత) గుణము కలుగుట మదాహరణము.

70. అవజ్ఞాలక్ష్మరః. (తద్వేదాః)

తాభ్యాం తౌ యది న స్యాత్తామవజ్ఞాలంకృతిర్తతా,
స్వల్పమేవామ్బు లభతే ప్రస్థః ప్రాప్యాపి సాగరమ్. 133

అథావజ్ఞా సా ద్వివిధా, అన్యగుణేనాన్యగుణాభావవర్ణనరూపా అన్యదోషేనాన్యదోషాభావవర్ణనరూపా చేతి. ద్వివిధానువి తాం లక్షయతి. తాభ్యామితి. తాభ్యాం గుణదోషాభ్యాం తౌ గుణదోషా నన్యతాం యది అవజ్ఞాలంకృతిః చతా ఉప్తా, అన్యగుణేన అన్యగుణాభావః అన్యదోషేనాన్యదోషాభావశ్చ ఋత్యతే యది తదా ద్వివిధావక్షేత్యర్థః, అద్యాముదాహరతి. స్వల్పమితి. ప్రస్తోనాను ప్రీవశ్చిది పరిచ్ఛేదతో దాయపాత్రవిశేష్యసాగరం ప్రాప్యాపి స్వల్పమేవ అమ్బు లభతే ప్రాప్నోతి, బహుజలపూర్ణార్థః ప్రవేశే నత్వపి ప్రస్థస్య స్వపరిమితజలనూత్రలాభః నకు బహుజలలాభ ఇతి సముద్రపుష్కా కత్పిన్వప్రస్థస్య పుష్కలాభవర్ణనాదన్యగుణేనాన్యగుణాలాభవర్ణనరూపావజ్ఞా.

గుణదోషములచే నవిరెండు (గుణదోషములు) కలుగనేని నవజ్ఞాలంకారమగును. ఒకవస్తువుయొక్క గుణమువలన మఱియొక వస్తువునకు గుణముకాని, దోషమువలన దోషముకాని కలుగనియెడల నవజ్ఞాలంకార మనంబడును.

ఉ. తూమును (ప్రస్థపరిమాణపాత్రము) సముద్రములో ముంచి నను స్వల్పజలమునే పొందును.

సముద్రమన కపారజలముండుట గుణము. ఆగుణము తూమునకు
రాలేదు. ఒకవస్తువుయొక్క గుణమువలన మఱియొకవస్తువునకు గుణము
కలుగమి కెది యుదాహరణము.

మీలన్ని యది పద్మాని కా హానిరమృతద్యుతేః,

ద్వితీయామదాహరతి. మీలనీతి. పద్మాని మీలన్ని యది సంకుచన్తి
చేత్ అమృతద్యుతేశ్చన్తిస్య కా హానిః! సకలజనానన్దకరే శుభాకరేభ్య
దితే సతి సకలజనానామానన్దేన ముఖికాసో భవతి. ఏవంసతి కనుజానామేవ
ముఖభీభావశ్చేత్తావతా చన్తిస్య కా నిదేశ్యర్థః. అత్ర కమలముఖభీభావ
దోషే చన్తిస్య తదప్రాప్తికర్తృనాదన్యదోషేనాన్యదోషాభావపర్జనరూపా
ద్వితీయావజ్ఞా.

ఉ. పద్మములు ముకుళించినచోఁ జంద్రుని కేమిహాని! మీలనము
(ముడుచుకొనిపోవుట) పద్మములదోషము. ఈదోషమువలనఁ జంద్రునికి
దోషము ప్రాప్తించలేదు. దోషముచే దోషము ప్రాప్తించమి యుదా
హరణము.

— 71. అనుష్ఠులజ్కారః —

దోషస్యాభ్యర్థనానుష్ఠా తత్రైవ గుణదర్శనాత్.

134

విపదస్సంతు నశ్యశ్వద్యాసు సంకీర్త్యతే హరిః,

అథానుష్ఠాం లక్షయతి దోషస్యేతి. తత్రైవ దోషస్థలవివ గుణదర్శనా
జ్ఞేతోః దోషస్యాభ్యర్థనాయాచ్ఛా అనుజ్ఞేత్యుచ్యతే. ఉదాహరతి. విపదఇతి.
సోస్తాకం విపద అపదః శశ్వశ్వదా సంతు భవంతు, యాను విపత్సు హరి
స్సంకీర్త్యతే, సప్సన్నాస్తు ధనమదాన్తత్వాత్కదాచిదసి హరిం న స్మరంతి
అపన్నాస్తు తద్రక్షకం హరిం సంస్మరన్తీతి, హరిసంకీర్తనరూపగుణదర్శనా
దనిష్టాపి విపత్సార్థితేతి భవత్యనుజ్ఞా, ఇదంతు వీరరాగాణాం వచనమ్.

దోషమునందు గుణమునుకూచి దోషమే కావలయునని శోధనచో
శనుజ్ఞాలోకారమని చెప్పుదురు.

ఉ. ఆవదలంతు భగవతుని (హరిని) ధ్యానింతుము. మాకు నిరంతరము నావదలే యిందునుగాక.

ఆవదలు దోషము. ఈదోషమునందలి గుణము భగవద్ధ్యానము. దోషమునందలి గుణమునజూచి దోషమే (ఆవదలే) కావలయునని శోరెను. కనుక నక్షణాలంకారము.

— 72. లేశాలజ్ఞానరః —

లేశస్యాద్దోషగుణయోగ్యదోషత్వకల్పనమ్. 135

ఆఖలేషు విహిత్యైష హస్త స్వచ్ఛవ్దచారిషు,
శుక పక్ష్యబద్ధస్తే మధురాణాం గిరాం ఫలమ్. 136

లేశం లక్ష్యయతి. లేశ ఇతి దోషగుణయోగ్యత్రమేణ గుణదోషత్వకల్పనం లేశస్యాత్. అనుకూలత్వాద్దోషస్యాపి గుణత్వం ప్రతికూలత్వాద్గుణస్యాపి దోషత్వం యత్ర కల్పితే తత్త్వోఽనోలేశ ఇత్కర్తవ్యః. క్రమేణ వ్యాపకి పూర్వోక్తరాజ్ఞానస్వరూపానతి. ఆఖలేష్వితి. రాజబహుమానలాభేన చిరకాలం రాజధాన్యాం విహితి పుత్రే నివసతి సతి కర్తవ్యనోతుకస్య స్వగృహస్థస్య కిం రక్ష్యమ్యత్ర శాసనావ మిదం వచనం, హేతుక ఆఖలేషు సర్వేషు విహిత్యైష పక్షిషు త్వదన్త, సర్వయాకపక్షిషు స్వచ్ఛవ్దచారిషు యథేచ్ఛం చుత్సు సత్సు తే తవ పక్ష్యబద్ధః నిరోధకమితి యత్ కన్తధురాణాం త్రాన్యజ్ఞాం గిరాం వాచాం ఫలం హేతుక్త త్వదన్తేవ్యవర్జితకషనేషు సర్వేషు స్వగృహేషు సఖి నివృత్తు కవాయం రాజధాన్యాం చిరకాలవాసః త్వదీయ పాణ్డిశ్యములక ఇతి త్వత్పాణ్డిశ్యమేవ ప్రతికూలకభూదితి వత్తస్య తత్ప్రకారాయ వాయ తస్మాదనుకూల్యతానోష్ణితః, అత్ర ప్రజ్ఞావత్ సర్వవిహిత్యైష దోషభూత కుచాన్తిత్వం స్వచ్ఛవ్దచారిషామత్యాద్గుణత్వేన వృక్షం, ఉత్తరాధేతు కుచాన్తిత్వం గుణభూతం జన్తన హేతుత్వాద్దోషత్వేన పక్షికమితి భవతి ద్వివిధో లేశః.

దోషమునకు గుణము, గుణమునకు దోషము కల్పించబడెనేని లేశాలంకారమగును.

చప్తా—9

ఉ. చిలుకా స్వచ్ఛందముగా సుచరించు పక్షులన్నిటిలో నీకు—
—అయ్యో పంజరబంధము నీమధురవాక్కుల ఫలము.

పక్షులకు మధురవాక్కుల లేకపోవుట దోషము. ఈదోషమునకు ఫలముగా నాపక్షులకు స్వచ్ఛందసంచారము గుణము చెప్పబడినది. చిలుకకు మధురవాక్కులండుట గుణము. ఈగుణమునకు ఫలముగా పంజరమున బంధించుట యరు దోషము చెప్పబడినది. కనుక లేకాలంకారము.

రాజున కభిషేకుడైన విద్వాంసుడు చిరకాలము రాజునొద్ద రాజధానిలో నుడుటచే నా విద్వాంసునితండ్రి పుత్రవర్మశాస్త్రంతుడై “ఓపుత్రుడా! చదువురాని నీతోడివారంవఱు స్వచ్ఛందముగాఁ బిరుగుచున్నావ. నీవు విద్యావారుడవగుటచే రాజసభయందుఁ గట్టువడియున్నావు” అనుకొనుమాటలు చిలుక యుదాహరణము పఠన స్ఫూించుచున్నవి. చిలుకపలన విద్వాంసుడు స్ఫురించుచున్నాడు. అయ్యో యని సంతాపము నొందు దానిపలన విద్వాంసుని తండ్రి స్ఫూించుచున్నాడు. ఈ యర్థమునందును లేకాలంకారమును సమన్వయము చేయువచ్చును. తండ్రి సోమరిపిల్లల విద్యావిహీనత్వ దోషమునకు స్వచ్ఛంద సంచారగుణమును, కుమారుని విద్యాతిశయగుణమునకు రాజసభానిబద్ధత్వదోషమును జెప్పినాఁడు కనుక లేకాలంకారము.

పైయుదాహరణమున కీ రెండవయర్థ మప్రస్తుతప్రశంసాగూఢ మనవచ్చును.

73. ముద్రాలంకారః

సూచ్యార్థసూచనం ముద్రాప్రకృతార్థవరైః పదైః,
నిత్యుగ్గుర్వి తరుణీ దృగ్మగ్గుచిపులా చ సా.

137

ముద్రాం లక్షయతి. సూచ్యార్థేతి. సూచ్యార్థస్య సూచనీయస్య వస్తుప్రకృతార్థవరైః ప్రకృతార్థప్రతిపాదనాయ ప్రయుక్తైః పదైరేవ సూచనం ముద్రేత్యుచ్యతే, ప్రకృతార్థప్రతిపాదకైరేవ పదైః ప్రకృతస్య

సూచ్యస్య యత్ర సూచనం క్రియతే తత్ర ముద్రాభివ్యంజితాకారః. ఉదాహరణం. నికమ్మగుర్వీతి సాప్రకృతా తదణ్ణియాయాకానికమ్మగుర్వీ ఘోరనికమ్మే త్యర్థః, తథా దృగ్మగ్నే లోచనయంగళే విపులా వికలాక్షి యంగళే త్యర్థః, అత్ర నాయాకాసౌందర్య ప్రతిపాదనం వచనే లోచనవైపుల్య ప్రతిపాదన బరణి దృగ్మగ్న విపులేతివచనే వితవ్యైకస్య యంగ్మనిపులా నాయాభేదుమితి ప్రకృతసూచ్యప్రకృతనాన్న సూచనాదృశని ముద్రా.

ప్రస్తుతార్థము నిర్వచనములచేత సూచ్యార్థ సూచనమైనయెడల ముద్రాలంకార మనబడును. సూచ్యార్థ మనగా సూచించు దలంచిన యర్థము.

ఉ. గీ. "హరిని గీర్తించుచున్న నా దేశము విడుము

సాటిలేనిది నువ్వె యీ లేటగీతి."

ఇందు ప్రస్తుతార్థము హరిర్యము నిం దానిని మ్రోలుచుట. ఈ లేటగీతి (అనగా నీ లేటయైకపాట) నహంము లేరిదిగా నున్నది. అతి మనోహరమైకదిగా నున్నది యరి యర్థము. లేటగీతి యను రెండుపదములు లేటయైక పాట యని ప్రస్తుతార్థమును బోధించుచున్నది.

సూచ్యార్థమిందు బన్యము లేటగీతి యని. లేటగీతి యను రెండు పదములు ప్రస్తుతార్థమును బోధించుచు బన్యము లేటగీతి యని సూచ్యార్థ మును సూచించుచున్నది. కావున ముద్రాలంకారము. సంస్కృత చంద్రా లోకమునాని యుదాహరణము తెలుగునానికి మార్పుటన వలను గానున్నది మనఁ గ్రోత్ర యుదాహరణము చెప్పబడినది.

— 74. రత్నావళ్యలజ్జాకరః —

క్రమికా ప్రకృతార్థానాం న్యాయం రత్నావళిం విదుః,

చతుఃశత్యః పతిర్నిత్యైస్స స్వజ్ఞస్త్వం మహిపతే. 133

రత్నావళి లక్షయతి. క్రమికే. క్రమికాః లోక ప్రసిద్ధపార్వత్యయంత్రాః యే అప్రకృతార్థాః తేషాం న్యాయ క్రమేణైవ నివేకనం రత్నావళి రత్నావళినామక మలాకారం విదుః. అనునత్ర నిష్కర్షః, యత్ర కృ

తస్య ప్రసిద్ధాప్రకృత బ్రహ్మదితాదాత్స్య ప్రత్యాయనాయ ప్రకృతాథ
ప్రతిపాదనసమర్థైః పదైః ప్రసిద్ధక్రమమవిసృజ్యైవ ప్రకృతార్థో నిర్దిశ్యతే
తత్ర రత్నావలి రితి. ఉదాహరతి. చతురాస్య ఇతి. హేమహీపతే త్వం చతు
రాస్యః బ్రహ్మ చారుపదనశ్చ, తథా లక్ష్మ్యః పతిః విష్ణుః రాజ్యలక్ష్మీశ్వరశ్చ.
తథా సర్వజ్ఞః శివః ఆశేషజ్ఞశ్చ, అత్ర బ్రహ్మవిష్ణుమహేశ్వరా ఇతి ప్రసిద్ధ
సమానాదానాం వాచకైః పదైః ప్రసిద్ధపాతక్రమేనైవ ప్రకృతస్య రాజ్యః
ప్రతిపాదనాద్రత్నావలిః, అత్ర రాజ్యః ప్రసిద్ధ బ్రహ్మది తాదాత్మ్యం చ
ప్రతీయతే.

ప్రకృతార్థములను నయనగఁ జెప్పినచో రత్నావళ్యలంకారమందురు.

ఉ. ఓరాజా! నీవు చతురాస్యఁడవు; లక్ష్మీపతివి; సర్వజ్ఞఁడవు.

ఇచ్చటఁ జతురాస్యాది పదములచేత రాజు వర్ణింపఁబడినాఁడు.
చతురాస్యాదిపదములు ప్రకృతార్థములు. ఈపదములవలన రాజునకు బ్రహ్మ
విష్ణు రుద్రత్వ తోచుచున్నది.

బ్రహ్మ విష్ణు రుద్రు లని క్రమము ప్రసిద్ధమై యున్నది.

రుద్ర బ్రహ్మ విష్ణు లనికాని, విష్ణు బ్రహ్మ రుద్ర లనికాని, బ్రహ్మ
రుద్ర విష్ణు లనికాని, విష్ణు రుద్ర బ్రహ్మ లనికాని, రుద్ర విష్ణు బ్రహ్మ లని
కాని క్రమము ప్రసిద్ధముగా లేదు. ప్రసిద్ధమైన క్రమము ననుసరించి చతు
రాస్య (1 చతురమైన యాస్యముకలవాఁడు, 2 బ్రహ్మ), లక్ష్మీపతి (1విశ్వ
ర్థము కలవాఁడు, 2 విష్ణువు), సర్వజ్ఞ (1 అన్ని తెలిసినవాఁడు, 2 శివుఁడు)
పదములు ప్రయోగింపఁబడినవి. కనుక రత్నావళ్యలంకారము.

— 75. తద్గుణాలంకారః —

తద్గుణ స్వగుణత్యాగా దన్యదీయగుణగ్రహః,

పద్మరాగాయతే నానామాక్రీకం తేఽథరత్నిమా.

139

తద్గుణం లక్షయతి. తద్గుణఇతి. స్వగుణత్యాగా దన్యదీయగుణస్య
గ్రహః స్వీకారః తద్గుణ ఉచ్యత్యతే. ఉదాహరతి. పద్మరాగాయత ఇతి.

హేసఖ లే నాసామాక్షికం నాసికాభూషణముత్తామసిః అధరల్పిమః పీఠ
కాన్త్యా పద్మరాగాయతే పద్మరాగమశిరివాచరతి అత్ర నాసామాక్షికస్య
స్వభావశ్శత్యాగేర అన్యాధరర క్తతాస్త్వికారవర్ణ నా దృవతి తద్గుణః.

స్వగుణమును విడిచి యన్యగుణమును గ్రహించుట తద్గుణ మగును.

ఉ. ఓకాంతా ! నీబుర్రాకిముక్కయు, నీపెనవియొక్క కాంతిచే
బద్మరామువలెః బ్రకాశించుచున్నది. ఇందు బుర్రాకిముక్కయు స్వగుణమైన
తెలుపును విడిచి, యన్య (పెనవియొక్క) గుణమైన యెలుపును గ్రహి
ంచినది కావునః దన్నగాలంకారము.

76. పూర్వరూపాలజ్ఞానం: (తదేంద్రదాః)

పునస్స్వగుణసూప్తా ప్తిః పూర్వరూపమువాహృతమ్,

హరకణ్ఠాంశులిప్తోఽపి శేషస్త్వద్యతనా సితః.

140

అథ పూర్వరూపం, తచ్చ ద్వివిధం. పునః స్వగుణసూప్తిరూపం,
వికారే సతి పూర్వరూపస్థానపున్దిరూపం చేరి. తత్రాత్మం లభయతి. పునరితి.
పునస్స్వగుణస్య సంప్రాప్తిః స్వీకారః పూర్వరూపమిత్యుచ్యతే. స్వగుణత్యా
గేన అన్యగుణస్వీకారేనతి సుతచ్ఛిద్ధేతోః పునస్స్వకీయగుణమేవ ప్రాప్నుయా
ద్యపి తదా పూర్వరూపం నామాలంకార ఇతనివృత్తః. ఉదాహరతి. హరేతి.
'హే గామపద్మ' శేషోఽనంతః హరకణ్ఠాంశుభిః శివగళశోభాభిః లిప్తః కణ్ఠో
తోఽపి త్యామిక్యతోపీత్యర్థః. త్వద్యతనా సితః, అభూవతి శేషః క్రిందిభావ
శ్చేన గరళైల్యం విహాయ పునః స్వకీయమేవ భావశ్శం ప్రాప్తవానిత్యర్థః.
అత్ర శేషస్య భావశ్శత్యాగపూర్వకం విషనైల్యస్వీకారే సతి రాజశీర్ష్యా
పునః స్వభావశ్శవర్ణ నా త్పుర్వరూపమ్.

స్వగుణమును విడిచి మరల స్వగుణమును గ్రహించినట్లు వర్ణించినచోః
పూర్వరూపాలంకారము.

ఉ. ఓగామా! నీలవర్ణములైన హరకణ్ఠాంశువులచేత నల్లపడినవా
డయ్యును శేషుడు నీయశన్ముచేఁ దెల్లపడినాడు.

శేషుని మొదటిరంగు తెలుపు. ఆతెలుపు హరకంఠాంకువులచే నలుపాయెను. రాజు యశస్సుచే నలుపు మరలఁ జెలుపాయెను. శేషుఁడు మొదటఁ గోల్పోయిన తెల్లవర్ణమును గారణాంకరముచే మరలఁ బొందెను. కనుక పూర్వరూపాలంకారము.

పూర్వావస్థానువృత్తి శ్చ వికృతే సతి వస్తుని,

దీపే నిర్వాపితేఽప్యాసీత్కాఞ్చీరైర్నహన్తహః. 141

ద్వితీయం లక్షయతి పూర్వేతి. వస్తుని వికృతే వికారయుక్తే సత్యసి పూర్వావస్థాయః ప్రాగవస్థాయః ఆనువృత్తి రహస్యలిః నివృత్తినిత్యర్థః. సా పూర్వరూపమిత్యుచ్యతే. ఉదాహరతి. దీపితి. దీపే నిర్వాపితే సత్యసి కయాచి స్త్యయేతిశేషః. కాఞ్చీరైర్నై తదీయమేకలాభచితమణిభిః మహా దీపాద పుష్కలృప్తం వహః కాంతిరాసీత్ ఆవిరభూ చిత్సర్థః. కయాచిస్త్యయాలంకారాద్రుచికాలే దీపే సత్త్వితే సత్యసి కాఞ్చీరైర్నైరేపూర్వావస్థాపరప్రకాశకత్వలక్షణా నివృత్తిరహితాఽభూ చితి వర్ణనాద్యవతి పూర్వ రూపభేదః.

ఎచ్చట నొకవస్తువు మొదట శేషు రూపమును బొంది మరలఁ దన మొదటిరూపమును బొందునో యదియు పూర్వరూపాలంకారమే యగును.

దీని కుదాహరణము అష్టలక్షగుటచేఁ జెప్పింపఁబడు.

— 77. అతద్గుణాలంకారః —

సంగతాన్యగుణానన్తీకార మాహు రతద్గుణం,

చిరం రాగిణి ముచ్చిత్రే నిహితాఽపి న రజ్యసి. 142

అతద్గుణం లక్షయతి సంగతేతి. సంగతః స్వసయం క్తః యోఽన్యపదార్థస్తస్య యోగుణ ప్రస్థానన్తీకారం అస్మికరణ మతద్గుణాఖ్య మలంకారమాచూః. స్వసయం క్తాన్యగణ్యగణ్య స్వస్తింశ్చంక్రవణయోగ్యస్యాపి యత్రా సంక్రవణం వర్త్యతే క్తాగ్దుణ్యవతి నివృత్తః. ఉదాహరతి. చిరమితి. స్థి వ్యాకరణసి నాయకమశేష్యకషితం నాయకమద్వికృతనాయకవచనవివరం.

మేనాయికే రాగిణి త్వద్విషయక ప్రేమయుక్తే అదృశే చ మచ్చితే చిరం
చిరకాలం నిహితా స్థానీతాఽపి త్వం న రజ్యసి అనురక్తా లోహితా చ న
భవసి. చిరమనుసరంతవసి మాం కిమితి నానుగృహ్యసీతి తాత్పర్యం. అత్ర
రక్తే మనసి స్థితాయాం నాయికాయాం స్వనయం క్రమనోనిష్ఠరాగానంక్రమ
ణోత్తిరతద్గుణః.

సంగతమైన యన్యవదార్థగుణమును స్వీకరింపకుండుట యతద్గుణము
తనదగ్గఱగాని తనతోఁ గలిసిగాని యున్న యన్యవదార్థముయొక్క గుణ
మును స్వీకరింపకుండుట యతద్గుణ మని యర్థము.

ఉ. నాథా! రాగయుక్తమైన నాచిత్రమునందు నీవు చిరకాలముండి
నప్పటికి రక్షుడవు కాలేదు.

రాగయుక్తమైన దానియందుండినవాడు (ఎఱ్ఱరంగుగల దానియం
దుండినవాడు) రక్షుడగుట (ఎఱ్ఱరంగు గలవాడగుట) సామాన్యముగా
జరుగుటని కాని యతఁడు రాగయుక్తమైన చిత్రమునందుఁ జిరకాల
ముండియు రక్షుడు కాలేదని చెప్పబడినది. అతనితో భార్యాచిత్రము
సంగతమైనది. సంగతమైనదానిగుణము నతఁడు స్వీకరింపలేదు (పొందలేదు).
తనక నతద్గుణాలంకారము.

‘ఓనాథా! నేను నిన్నుఁ జిరకాలమునుండి ప్రేమించుచున్నను నీకు
నాయందుఁ లేదు కలుగలేదు’ని మైయుదాహరణమున కర్థము.

78. అనుగుణాలజ్ఞానము

ప్రాస్థితస్యగుణోత్కర్షోఽనుగుణః పరసన్నిధేః,
నీలోత్పలాని దధతే కటాక్షైరతిసీలతామ్.

143

అనుగుణం యతః. ప్రాగితి. ప్రాస్థితః గుణవత్సన్నిధానా త్పూ
ర్వం స్థితో యస్యగుణః తస్య పరసన్నిధేః గుణవదవ్యవస్థానాద్యుత్కర్ష
త్వోఽతిశయ స్సోఽనుగుణ ఇత్యుచ్యతే. ఉదాహరణి. నీలాత్పలానితి. నీలో
త్పలాని నాయికాకర్ణాంతగజేంద్రియరాణి కటాక్షైః నాయికాకటాక్షవిశ్లేషైః

అతివీలతాపూర్వా దర్శనాధికనైల్యం దధతే బిభ్రతి. అత్ర స్వతోసీకానామ
పుష్పత్పలానాం కలాక్షప్రసారేణాతిస్థైర్యవర్ణనావ్యవర్ణనగుణాలంకారః.

ఒక వస్తువు మునుపు సిద్ధముగానున్న గుణమునే పరస్పరిధివలన
మఱి యొక్కవగాఁ బొందినటులఁ జెప్పుదుమేని అనుగుణాలంకార మగును.

ఉ. నల్లకలువలు కామినియొక్క కడకంటిమాపులచేత నధికసీలిమ
నొందినను.

కర్ణావతంసములుగాఁ గామిని పట్టుకొనిన నల్లకలువ లాపెకటాక్ష
వీక్షణములవలన మఱియొక్కవ సీలిమను దాల్చె నని యర్థము.

నల్లకలువలకుఁ బూర్వసిద్ధమైన నలుపు గలను. కామినిచేత్ర సన్నిధి
వలనఁ—గర్జములలో ధృంధినప్పుడునే త్రములకు దగ్గఱ గానుండునుగదా—
నధికనైల్యమును బ్రాపించినవి. కనుక ననుగుణాలంకారము.

— ౧౭. మిలితాలజ్ఞానః (తద్వేదాః)

మిలితం యది సాదృశ్యా ద్వేదవన న దృ

రసో నాలక్షీ లాక్ష్యాయా శ్చరణే సహజారుణే.

144

మిలితం లక్షయతి. మిలితమితి సాదృశ్యా ద్వణాది సాన్యస్యాన్య
సదృశత్వాద్వేదః ఉభయోః నైలక్షణ్యం నలక్ష్యతే యది తదా మిలితమి
త్యర్థః. ఉదాహరతి. రసశితి. సహజారుణే స్వభావరక్తే చరణే నామకావదే
లాక్ష్యాయా యావకస్య రసో నాలక్షీ చరణాపేక్షయా వ్యక్త్యంతరత్వేన
నాలక్ష్యతేత్యర్థః. అత్ర చరణాలక్షకరసయో రాద్యుగుణసామ్యుద్వేదాన
భ్యవసాయ ఇతి భవతి మిలితం.

సాదృశ్యమువలన భేదమే కనఁబడకపోయినయెడల మిలితాలంకార
మగును.

ఉ. ఆపనితయొక్క సహజారుణిమములైన చరణములయందు లాక్ష్య
రసము కన్పట్టుచున్నదికాదు.

లాక్ష్యరసమునకుఁ జరణములకు సామ్యము రక్తవర్ణము. ఈసామ్యము
వలన రెండింటికి భేదమే లేదని చెప్పఁబడినది. ఎట్లనఁ, బాదములయందు

అంతఃకలనమున్న విషయము తెలియుటలేదని చెప్పబడినది. అనగా నా యెఱుఁగుటకు నీయెఱుఁపు కలిసిపోయి భేదము కానవచ్చుచుండలేదని తాత్పర్యము. కనుక మిటనాలంకారము.

మల్లి కామాన్యధాన్య స్పృహజీవాద్భవనాః,

తౌమవత్సో న లక్ష్యంతే జ్యోత్స్నయా మభిసారికాః.

ద్విటీయాదాహరణం దగ్ధయతి. మల్లికేరి. అత్ర చన్ద్రీభిసారికాణాం ధవలిమగురాశిమ్యా ద్భేదానధ్యవసాయ ఇతి లక్షణసంగతిః.

ఇందు వెన్నెలకును అభిసారికాస్త్రీలకును కల్పదనమనెడి గుణసామ్యమువలన అభేదత్వము వర్ణింపఁబడుటయు మిలితాలంకారమే యగును.

ఈ. మల్లెపూలు, తెల్లచీరలు, తెల్లగండము అటు వివి శరీరమాద్యంతమును వ్యాపింపఁగా తెల్లనవన్నెలయందు భేదవడక కనఁబడనివారైరి.

॥ 80. సామాన్యాలజ్ఞానము ॥

సామాన్యం యది సాదృశ్య ద్విశేషో నోపలక్ష్యతే,

పద్మాకరం ప్రవిష్టాణాం ముఖం నాలతీ సుఖవామ్. 146

సామాన్యం లక్ష్యయతి. సామాన్యమితి. సాదృశ్య త్యాధర్మాత్, కాస్త్యేతిశేషః, విశేషః (ఉపమానోపమేయయోః) పఃస్వరవ్యావర్తకసర్వః నోపలక్ష్యతే సావధార్యలేయది తస్మి సామాన్యమిత్యుచ్యత ఇశ్యార్థః. ఉదాహరణి. పద్మేతి. పద్మాకరం ప్రవిష్టాణాం సరోమధ్యకతానాం సుఖీవాం సుందరీణాం ముఖం, జాతావేకవచనం ముఖానీశ్వర్థః, నాలతీ సావధారితం. అత్ర సరఃప్రవిష్టస్త్రీముఖానా మభైరత్యప్రసాదృశ్యేన వ్యావరకధర్మాదు పలమ్భా ద్భవతి సామాన్యమ్.

సామ్యమున విశేషము చూపట్టదేని సామాన్యాలంకారము. రెండింటిని భేదప్రదీతి యుండినను భేదకధర్మవివేకము కావరాకుండనేని సామాన్యాలంకార మని తాత్పర్యము.

ఉ. చద్వాకరములలోఁ జొచ్చిన నుదరులయొక్క ముఖమును జెలిసి
కొన పీలులేకపోయెను.

ఇందు ముఖపద్మములకు భేద మున్నది. లేకపోలేదు. అయినను,
సామ్యమే యగవడుచు నిది ముఖ మిదిపద్మ మని భేదము కన్పట్టెనది కాదు.
కనుక సామాన్యాలంకారము. ఇదియును మిలనాలంకారము వలెనే
యున్నదే భేదమేమి? అని చదువరులకు సందియము కలుగవచ్చును. మిల
నాలంకారములో నొకవస్తువుచే మఱియొక వస్తువునకు భిన్నస్వరూపము
లేకుండఁ జేయఁబడును. సామాన్యాలంకారమునం దట్లు కాదు. రెండు
వస్తువులకును భిన్నస్వరూపము లుండినప్పటికి వ్యావర్తక ధర్మము — (భేదక
ధర్మము) దీనినే విశేషమందురు — కన్పట్టదు. అందువలన రెండువస్తువులకు
భేదము కనుగొనుటకు శక్యము గాకుండును.

— 31 ఉన్తిలితాలంకారః —

భేదవై శేష్యయోః స్ఫూర్తా వున్తిలితవిశేషకా,
హిమాద్రిం త్వద్భ్రశోమగ్నం సురాశ్శీతేన జానతే. 147

అశోన్తిలికవిశేషకావేశార్థేన లక్షయతి. భేదేతి. భేదవై శేష్య
యో ధ్విన్నత్వ విశేషధర్మయోః స్ఫూర్తా ప్రకాశనే సతి క్రమేణోన్తిలిక
విశేషకాఖ్యావలంకారా భవత్యత్వద్భ్రశోమగ్నం భేదేతి హి
తే సతి జైవా త్కరణానైవా ద్యత్ భేదోపలబ్ధస్త్రోన్తిలికం, యత్ర
భిన్నత్వేన గ్రహణే విశేషస్ఫూర్తా సత్యాం జైవా ద్విశేషధర్మ గ్రహణా
దిదమేవ ముఖమిత్యాది విశేషో భవతితత్రవిశేషక ఇలినిష్కర్షణః, తత్రాద్యము
దాహరణి. హిమాద్రిమితి. హే శ్రీరామచంద్ర! నురా దేవాస్తద్భ్రశోమగ్నం
భవత్కీర్త్యంతరితం సాదృశ్యాత్తదేకతాపన్నమిత్యర్థః, హిమాద్రిం శీతేన
తైత్యగుణేన జానతే తదుభయభేదం నిశ్చిన్నస్థిత్యర్థః. అత్ర యశసా ఆభిన్న
స్య హిమాదే త్వద్భ్రశోమగ్నం భిన్నత్వేన న్దురగా దున్తిలికమ్.

భేదస్ఫూర్తి చెప్పఁబడెనేని నున్తిలితాలంకారమగును.

ఉ. పీరాజా! నురలు నీయొక్క యశస్సున మునిగిన హిమవత్స ర్వకమును శీతముచేతఁ జెలికింపదు.

ప్రపంచమున నంతట రాజుయొక్క యశోరాశి యున్నది. యశస్సు తెల్లదిగనుకఁ బ్రపంచమంతయు తెల్లపడినది. హిమాచల మిది యని గుఱుతు కట్టుటకు వలదుగాకుండెను. అయినను ఈయశోరాశికిని హిమాచలమునకును భేదవిస్ఫుర్తి చెప్పబడినది. హిమాచలము శీతముగానుండును. యశోరాశి శీతముగా నుండదు. శీతత్వమే భేదము. ఈభేదముచేత నురలు హిమాద్రిని గుఱుతు కట్టుచున్నాడు. ఇచ్చట భేదము చెప్పబడినది గనుక నున్న లితా లంకారము. ఈయలంకారము మాలనాలంకారమునకు వ్యతిరేక మైనది.

॥ ౪౭. విశేష కాలజ్ఞానము ॥

లక్ష్మితాన్యుదితే చన్ద్రో వద్దాని చ ముఖాని చ,

విశేషక మదాహరణి. లక్ష్మితానీతి. చన్ద్రో ఉదితే సతి వద్దాని ముఖా ని చ ఇమాని వద్దాని ఇమానిస్త్రీముఖానీతి నివిచ్చగృహీతానీశ్వర్థః. ముఖా నాం వద్దానాం విశేషస్ఫుర్తౌ సత్త్వాం చన్ద్రోదయకృతములననెనె ఇమాని వద్దాని చన్ద్రోదయేపి వికాసయుక్తత్వా దిమాని స్త్రీముఖానీతి నివిచ్చగృహీ తానీతి విధనాత్ విశేషకః.

విశేషము కన్పట్టుచుండె నేని విశేషకాలంకార మగును. ఇది సామాన్యాలంకారమునకు వ్యతిరేకమైనది. సామాన్యాలంకారములో విశేషము కన్పట్టదు. వద్దాకరములోఁ జొచ్చిన యుత్తరము ముఖము కనుగొనుటకు వలదు గాకపోయె ననినప్పుడు విశేషము (భేదకర్తృము) కన్పట్టలేదు. కమలము లేవి ముఖ మిది యని కనుగొన శక్యము కాకపోయెను. అట్లుకాక యొకానొక కారణముచే విశేషము (భేదకర్తృము) కన్పట్టి సామ్యముగల రెండువస్తువులను వేరువేరుగ గుర్తించుటకు శక్యమగునేని విశేషకాలంకారము.

ఉ. చంద్రుడ దయింకఁగాఁ గమలములు, ముఖములు, కనుగొనఁ బడెను. (వేరువేరుగ గుర్తించబడెను.)

చంద్రోదయమైన వెంటనే కమలములు సంతోచమును బొందెను. ముఖములు సంతోచమును బొందలేదు. కమలములయందు విశేషము (భేదకర్తము) సంతోచము. ముఖములయందు విశేషము (భేదకర్తము) సంతోచాభాసము ఇట్లు విశేషము చంద్రోదయకారణముచే గన్పట్టుచున్నది. కనుక విశేషకాలంకారము.

॥ ౪౩. సూక్ష్మోత్తరాలజ్ఞానః (తబ్బేదాః) ॥

శిష్టిదాహతమహితం స్వాద్భూతోత్తరముత్తరమ్. 143
యత్రాసౌ వేతసః పాథ తత్రేయం సుతరా సరిత్.

సూక్ష్మోత్తరం లక్షయతి. శిష్టినిచి. శిష్టిదాహతేన ఆశయేన మహితం చ మత్స్యకం యదుత్తరం కద్భూతోత్తరం స్వాదిత్యర్థః. ఉదాహరణి. కేనచి ల్పించిన్నియక ప్రశ్నేశ్వతేనచిత్త్రకేనచిత్వాశయగర్భము త్తరం దీయతే చీత్తద్భూతోత్తరం స్వాదిత్యర్థః. ఉదాహరణి యత్రేతి అస్మాన్సరితః కుత్తరా కుటానూర్గ ఇతి పృచ్ఛంతం పాథముద్దిశ్యతక్సంగ మే సాభిలాషయాః కస్మాత్పి దిదముత్తరం, హే పాథ అసావదూరే చరిదృశ్యరూపః వేతసో నైజు శబ్దః. యత్ర యస్మిన్ దేశే వర్తతే తత్తదేశే ఇయా పురోవర్తిసి సరిత్ నదీ సుతరా సుఖేన తరతుం శక్యా, తం దేశం గచ్ఛ, జనసమృద్ధ రహితే వితన్ని కష్టో ఆవయోర్యథేచ్ఛా విహారో భవిష్యతీతి తస్మా ఆహతమితి స్వాహాత గృహముత్తరం తస్మైష్టమూ త చూ తస్య దత్తమితి భవతి సూక్ష్మోత్తరమ్.

ప్రశ్నకంబెను మఱియొక యుత్తరముకంబెను నభిన్నమైన యుత్తరము కథికం బయ్యేనేని సుత్తరాలంకారము. అనగా లక్ష మేదో యుత్తర మదేయై యుండినను, రెండు ప్రశ్నలకు నొకటి యుత్తరమైనను సుత్తరాలంకారమని తాత్పర్యము.

॥ చిత్రోత్తరాలజ్ఞానః ॥

ప్రశ్నోత్తరాన్త రాభిన్నముత్తరం చిత్రముత్తరమ్. 149
కేదారపోషణరతాః కే ఖేటాః కిం చలం వయః,

చిహ్న చిత్రోత్తరం కర్మినిభవం, ప్రశ్నాభిన్నోత్తర ముత్తరాత్తరా
భిన్నోత్తరంవేది. ఉభయమప్యేకాత్వేన లక్షయతి. ప్రశ్నోత్తరేణ ప్రశ్నో
త్తరాత్తరాభిన్నం ప్రశ్నాభిన్నముత్తరాభిన్నంచ యదుత్తరం త చిత్రోత్తర
మిత్త్యర్థః. కేన చిత్రిభిద్విషయక ప్రశ్నే శృతే సత్యమేన సతురజనేన
తత్ప్రశ్నాభిన్న మేవోత్తరత్వేన దత్తం చేత్ర ప్రశ్నాభిన్నోత్తర మిత్త్యర్థః,
కేన చిదర్థవ్యయవిషయక ప్రశ్నే శృతేసతి తత్ప్రశ్నోత్తరవ్యయే చాప్యేకత్వేన
నిపుణజనేన వికమే వోత్తర ముత్తరాత్తరాభిన్నత్వేన దత్తం చేత్ర ప్రశ్నాభి
యస్యాప్యేకమేవోత్తరం దత్తం యద తదుత్తరాత్తరాభిన్నోత్తరమిత్త్యర్థవ్యయక
ఇత్త్యర్థః. ఉభయమపి క్రమేనై కాథే నోదాహరతి. కేదాశేతి. దాహరణ
రతాః భార్యాదోషనానతాః కేవా న్యుః ఇతిప్రశ్నః, ఉత్తరేతేన కేదాహరణ
పరితా ఇత్యభిధానేన పదమ్, కేదారానాం వీర్యమృత్యాదాతేత్రా
ణాం దోషనే వర్ధనేయే రతాః ఆసక్తాః, కృషిజీవరాఇత్త్యర్థః తస్య దాహ
రణపరితా ఇత్యుత్తరవాక్యార్థః, 'కృషితో నాసి దుష్టుడు' మితిన్యాయేన
తేహమేవ ముత్తరమక్షయకైర్విత్త్యర్థః, అత్ర కే దారదోషపరితా ఇతిప్రశ్న
వైశోత్తరత్వా త్ప్రశ్నాభిన్నోత్తరనామః చిత్రోత్తరమ్

కర్మలీయ ముదాహరతి. కే ఖేటా ఇతి. ఖే ౧౧వే అట ని సుచిత్రితి
ఖేటా గగనసంచారిణః కేవా భవేయః, తథా చలం చక్షులవస్థి మిత్త్యర్థః,
కించా భవేదిప్రశ్నవ్యయం, తస్య భవేనోత్తరవ్యయే దాతవ్యేత్తరాత్తర
ముత్తర్వా చాతుర్యేణ తవభిన్న మేకమేవోత్తరం చతురుః ప్రానా, వానా ఇతి.
ఇదం రిజ్జుపచనక్షేపేణ ప్రశ్నవ్యయస్యాప్యుత్తరమ్, తత్ర ప్రథమాబసావచన
మికారాంతం చ వయ ఇత్యేతత్వసం కేఖేటాఇత్త్యస్యాత్తరం, గగనసంచారిణః
కేవాభవేయితి ప్రశ్నేశృతేసతి వయః మక్షిణవిన తాదృశ ఇతితదర్థః, కిం
చలమిత్త్యర్థమ సకారాంతం ప్రథమైకవచనాంతం చ వయ ఇతి పదముత్త
రం, అస్థిరం కిం భవేది ప్రశ్నే వయో బాల్యాదికమేవ తాదృశ ఇతితదర్థః
అత్ర వయ ఇత్యేకమేవ పదం కే ఖేటాః కించలమితి ప్రశ్నవ్యయస్యాత్తర

మథాదితీద ముత్తరాస్తరాభిన్నోత్తరనాశకం చిత్రోత్తమ్. ఏత దుహవా
రనాస్తరాణి విదగ్ధముఖాంజ్ఞినే ద్రష్టవ్యాని.

ఇచ్చట “కేదారపోషణరతాః కేఫేటాః కించలం వయః” అని
యుద్ధాహరణ మున్నది. కే? దారపోషణరతాః (భార్యాపోషణముం దాసక్తి
కలవా రెవ్వరు?) అని ప్రశ్న.

కేదారపోషణరతాః (క్షేత్రములను రక్షించుటయుం దాసక్తిగల
వారు) అని సమాధానము. ప్రశ్నకు సుత్తరమునకు భేదములేదు. ఇది
తెలుగునకుఁ బరికిరాదు, ఏలనఁగా ‘కే’ అను సర్వనామము తెలుఁ
గునఁ బ్రయోగింపఁగూడదు. కే! ఫేటాః (అకాశమును సంచరించునవి
యేదీ? అని యొక ప్రశ్న. కించలం (దలమైనది యేదీ?) అని మఱియొక
ప్రశ్న. ఈ రెండిటికి “వయః” అని యుత్తరము. “వయః” అనఁగాః
బతులని, వయస్సుని యర్థము కలదు గావున రెండు ప్రశ్నములకు నరిపోయి
నది. “వయః” అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదు కావున నిదియుఁ
తెలుఁగునకుఁ బరికిరాదు. కావుననే గూఢోత్తర చిత్రాలంకారములకు
క్రిత్యుద్ధాహరణములు చెప్పవలసివచ్చెను.

ప్ర. ఎద్దీకున కశ్యంబగు (ఈశ్వరునకు వాచాన మేదో?)

ఉ. ఎద్దీకున కశ్యంబగు (ఎద్దు ఈశ్వరునకు వాచానము)

ఇచ్చటఁ బ్రశ్నయు సుత్తరము నొకటే.

ప్ర. కృషికు లెద్దాని వాంఛితు రెల్లయిట్లు?

ప్ర. విడెము సెడ్దాన నొక్కంగఁ గడఁగు నరుడు!

ఉ. మంట నని యుత్తరము చెప్పవచ్చుండ! సఖుండ!

ఇందు రెండు ప్రశ్నములకు “మంట” అని యొకటే యుత్తరము.
ఇది యుత్తరాలంకారము.

134. సూక్ష్మాలంకారః

సూక్ష్మం పరాశయాభిజ్ఞే తరసాకూతచేష్టితం.

150

మయి పశ్యతి సా కేకైస్సీమస్తమణిమూవృణోత్,

మాత్మం లక్షమతి, మాత్మమితి. పరాశయాభిజ్ఞః అభ్యాభిప్రాయపదీ
ఇతరోయస్తస్య సామాకచేష్టితం. సాభిప్రాయచేష్టావిశేషమన్యత్సమిత్స్యచ్యుతే,
కేనచిచ్ఛతురజనేన గాచరాచిచేష్టయైరన్యాభిష్టే ప్రాప్తిలేకతి తదభిప్రాయ
పదీః కన్యజ్ఞస్య తమచితస్సాభిప్రాయసూచకచేష్టావిశేషమన్యత్సభ్యో
ఽంకార ఇతివిష్కర్తరి. ఉదాహరతి. మయీతి. సంకేతకాలజ్ఞానేచ్ఛయా
త్వయి గలేనతి అనూ నాయనూ కిమచరితమితి కేనచిచ్ఛభ్యా పృష్టస్య
తస్యచి నిదం వచనం, మయి వశ్యతి సాభిప్రాయం విలాకమతి సతి సా నా
యికా నీచస్తననిం స్వీయకేశబద్ధభూషణితనం కేతైగావ్యహారాచ్ఛాపితవ
తీ, ఆమయోన్యకేతకాలః కదిత్యాశయేన తస్మిన్జ్ఞానసార్థం మయి సామాకం
వశ్యతి సతి సా మదాకయం జ్ఞాల్వా మార్గాస్తనమనూనస్తరదన్ధకారోదయే
పరితనయోస్సంకేతకాల ఇత్యభిప్రాయసూచకం స్వకీయకేతైస్సీరుస్తననితిహి
ధానరూపం చేష్టావిశేషం కృత్యతీత్యర్థః, అత్రనాయకాభిప్రాయం జ్ఞానప్ర్యా
పాయికయా సామాకం కేతైర్నాన్యపరిణం కృత మితి భవతి మాత్మమ్.

పరభావపేద్యైర యితరుని సాభిప్రాయచేష్టికము మాత్మ మనః
బడును. అనగా రాముండు, రంగుడు వనువా రిద్ద యున్నప్పుడు రంగుని
యొక్క భావము నెఱిగి రాముండు సాభిప్రాయముగ నొకచేష్ట నర్పణేని
మాత్మైకంకార మగు నని యర్థము. పరభావపేద్యయొక్క యితరుని విషయ
మైన సాభిప్రాయచేష్టిక మనిమాండ జెప్పవచ్చును.

ఉ. నేను జాచుడునుండఁగాఁ గామిని తననీమంతమణినిఁ దన
పెండ్లులలోఁ గప్పివేసెను.

సంకేతకాల మెప్పుడో తెలిసికొనవలయు నని గోరుచున్న ప్రియునిఁ
జూచి కామిని పాపెటలోని రత్నమును గేశములతోఁ గప్పివేసెను. ఇట్లు
కప్పుటలో నేమి యభిప్రాయము? కామిని ప్రియుని భావము గ్రహించి
నది. మార్కుఁ డస్తమించిన తరువాత సంకేతకాల ము నభిప్రాయముతో
నీమంతమణినిఁ గవములచే మూసెను నీమంతమణి మార్కుఁడని, కేశములు

చీకటి యని యభిప్రాయము. సీమంతవర్ణిని గోకములతోఁ గప్పటలాని యభిప్రాయము సూర్యుండు చీకటిచే నావరింపఁ బడినప్పుడనియై యున్నది. కరుని (ప్రియుని) భావ మెఱిగి. కామిని సాభిప్రాయచేష్టను (సీమంతావరణము) సత్పును గావున సూక్ష్మలంకారము.

— ౧౮. విహితాలజ్ఞానః

విహితం పరవృత్తానృజ్ఞాతు స్సామూలచేష్టితం.

151

ప్రియే గృహగతే ప్రాతః కాంతా తల్పరుకల్పితే,

విహితం లతయతి. విహితమితి. పరవృత్తానృజ్ఞాతుః పరకియవృత్తానృజ్ఞాన్య సామూలచేష్టితం సాభిప్రాయచేష్టాశేషః విహితమిత్యుచ్యతే, పరవృత్తానృజ్ఞానం తదీయలతజైః జ్ఞాత్వా కణ్ఠతోఽనుద్ధాత్యైవ స్వస్య నదభిజ్ఞాతాస్తీ త్యభిప్రాయగర్భః ఇతరజనచేష్టాశేషః విహితమిత్యుచ్యతే ఉదాహరతి. ప్రియ ఇతి. ప్రియే కాంతే ప్రాతః ప్రాతఃకాలే గృహగతే స్వగృహం ప్రత్యాగతేనతి కాంతా తల్పియా తల్పం శయ్యాం ఆకల్పయత్, ఆనృజ్ఞాదివా నజ్జీకృతవతీత్యర్థః. రాత్రే నవత్మీగృహే యథేష్టివిహారేణ జాగరణం శృత్వా ప్రాతఃకాలే ప్రియే స్వకీయగృహం ప్రత్యాగతేనతి తద్దతకుంజుమాచిచివైష్ణవదీయవృత్తానృజ్ఞానం గామిభార్యోక్తజ్ఞాతస్తనునుద్ధాత్యైవ రాత్రే మత్సకత్మీగృహే జాగరణాచ్ఛాప్తిప్రసీతోఽశయ్యా శయ్యాయాం నఖం శేష్యే త్యభిప్రాయేణోక్తం తల్పకల్పన చేష్టేతి భవతి విహితం.

పరవృత్తాంతము వెఱిగిన వ్యక్తియొక్క సాభిప్రాయచేష్టనము విహిత మనంబడును.

ఉ. ప్రియుండు ప్రాతఃకాలమున నిల్చి చేరంగనే భార్య ప్రక్క నెనెను.

ప్రియుండు మఱియొక స్త్రీతో రాత్రియంతయు క్రిడించి వచ్చునని భార్య తెలిసి పాపము! రాత్రియంతయునిద్రలేక యలసియున్నాడు నిద్రించుగాక యనుసాభిప్రాయముతోఁ బ్రక్కనెనెను. ప్రియవృత్తాంత జ్ఞాత్రి

యయిన భార్య సాధిప్రాంతముగ శయ్యను వేసివది. కనుక విహితాలంకారము. అయినను దీనికిని మూత్యాలంకారమునకును భేదమేమి? అని శంకరావచ్చును. మూత్యాలంకారములలో బరభావము కలదిగా సాధిప్రాంత చేష్టిగముచేత నుత్తరము ననుర్ధింపఁబడును. విహితాలంకారములలో సాధిప్రాంతచేష్టిగముచేతఁ బరనిభావము ప్రకాశము చేయఁబడును. ఇదియే భేదము.

— 3. వ్యాజోక్త్యలక్కారః —

వ్యాజోక్తిస్య హేతుత్వాన్ని యదాకారస్య గోపనమే 52
సఖి పశ్య గృహారామపరాగైరస్తి ధూసరా,

వ్యాజోక్తి అవయవి. వ్యాజోక్తిలి. అన్యహేతుత్వా హేత్వ ప్రకథనేన ఆకారగోపనం స్వీయవిలక్షణాకారనిరూపకమితి యస్య వ్యాజోక్తిః, ఇత్ర కేవలస్థిపుణేన గోప్యహేతుకృతమాకారతై లక్షణ్యో హేత్వప్రకల్పనే నిరూప్యతే తత్ర వ్యాజోక్తిలి నిష్కర్షః, ఉదాహరణి. సఖి, చార్వకృతరచితే ధూసరాలతపరిగ్నధూళిధూసరికస్నాజ్జ వికారః సఖ్యా నూవిజ్ఞాయ-ఇతి హేత్వప్రకథనేన విద్వోపనం కుర్వత్కాః కస్యాశ్చిదినిం కలగం, హే సఖి ఆహం గృహారామపరాగైః గృహోపవస పుష్పరేణుభిః ధూసరా ధూసరార్థా శృతాస్తి మాం పశ్య-ఇత్ర చార్వకృత నురతహేతుకం స్వాంగైః వర్జ్య మారామవిహారాలీప్తమృపరాగయఃపహే త్వప్రకల్పనేరాచ్ఛాశమితి కలతి వ్యాజోక్తిః.

హేత్వ-తరముచెప్పి, యాకారగోపనము చేయుట వ్యాజోక్తి యనఁ బడును.

వ్యాజోక్తియనఁ గలటవాక్యముని యర్థము. నిజమును దాచుటకై యసత్యహేతువు చెప్పుట వ్యాజోక్తి యని చెప్పఁజనును.

ఉ. ఓసఖి! గృహారామమునందలి పుష్పరజము చేపమునిండఁ బడి ధూసరపర్ణము గలదాననైతిని.

ఒక స్త్రీ జారపురుషునితోఁ గ్రీడించుకాలమున భూమిమీఁదఁ జొర
లాడుటవలన నాపెకు నొడలినిండ దుమ్ముంటినది. తాను జొరలాడి
నందున, దుమ్ముంటినసంగతి కప్పిపెట్టుటకై తనధూసరత్వమునకు జేటొక
కారణము (గృహరామవరాగము వడుట)ను జెప్పినది కావున వ్యాజోక్త్య
లంకారము.

— 87. గూఢోక్త్యలంకారః —

గూఢోక్తిరన్యోద్దేశ్యా గీర్వదన్యం ప్రతి కథ్యతే. 153

వృషాఽపేహి పరక్షేత్రాదాయాతి తేత్రపాలకః,

గూఢోక్తి లక్షయతి. గూఢోక్తిరితి. అన్యః ఉద్దేశ్యో యస్మాస్మా
అన్యం ప్రతి వక్తవ్యేక్యర్థః. గీర్వాన్యం అన్యముద్దిశ్య కం కంచిదప్రకృతం ప్రతి
వద్యత ఇతి యత్ సా గూఢోక్తిః, ఇదముద్దిశ్య కంచిదప్రకృతం తద్దోష్యం
కర్తేర్తా విజ్ఞాయాతి తదేవ వాక్యం తదన్యమప్రకృతముద్దిశ్య త్వేషభంగా
కథ్యతేచేత్ తా గూఢోక్తిరి నిష్కర్షః ఉదాహరతి. వృషేతి. కన్తింశ్చి
త్కాముకే పరకళత్రముపభుజ్ఞానే సతి తత్పత్మ్యరాగమనం దూరతో
దృష్ట్వా కాదిదాహ, హే విట త్వం పరకళత్రముశ్చిచ్ఛాగచ్ఛ, తత్సతి
రయసూయాతీతి సాక్షదుక్త్వా తటస్థానా ప్రకాశస్యాదితి మనసి
కృత్వా తదన్యం పరక్షేత్రస్య భక్షకం సమీపస్థం కంచిద్వృషభముద్దిశ్య
తద్రూపన్యస్థలమిహస్థానా దూత్యా ఇయముక్తిః, హేవృష బలీశర్థ పర
క్షేత్రాత్పరకీయసన్యభూమేః పరకళత్రాచ్ఛ త్వమపేహ్యవసర. కుకః?
తేత్రపాలకః సన్యభూమీశ్వరః కళత్రస్వామి చ ఆయాత్యాగచ్ఛతి అత్ర
త్వేషభంగా గూఢమినుమర్థం కాముకో జానీయాన్నాన్య ఇత్యాశయేన
తం ప్రతి సాక్షదనుక్త్వా తదుద్దేశ్యకమేవ వాక్యమిదం తటస్థమంచాన్య
మన్యం ప్రతి కథితమితి భవతి గూఢోక్తిః.

ఒకవిషయ మొకరికిఁ జెప్పఁదలచి యది దగ్గఱను జాట్టుపట్టును నుండు
వారికిఁ జెలియకుండులాగున ననుని నుబోధించి గూఢముగాఁ జెప్పట
గూఢోక్తి యనఁబడును.

ఉ. ఓవృషభమా! షేత్రపాలకుండు వచ్చుచున్నాడను. దూరముగాఁ
బొమ్ము.

వరదారతోఁ గ్రీడించుచున్న యొక కాముకునిఁగూర్చి చెప్పవల
చిన నూట లిది. కాముకునికిఁ జెప్పక యితరుల బాలముగాఁ జేయుచు
సమీపముననున్న యెద్దరు సుబోధించి చెప్పెను. 'ఓకాముకుడా! లేచి
బొమ్ము నీరిటకత్తెయొక్కభర్త వచ్చుచున్నాడు' అని మ్రోవబల కర్థము.
ఇట్లు చెప్పినచో వినుచు కందజనుఁ జెలియుచు నున్న యెద్దరు సుబోధించి
గూఢముగాఁ జెప్పెను. కనుక గూఢోక్త్యలంకారము. షేత్రమనఁగాఁ
గళత్రమనఁగాడ నర్థము కలదు.

83. వివృతోక్త్యలంకారః

వివృతోక్తిశ్చిష్టగుప్తం కవినాఽఽచిచ్ఛ్రుతిం యసి. 151

పుష్పాఽపేహి పరతేత్రానితి వక్తి ససూచనమే,

వివృతోక్తిం లక్షయతి. వివృతోక్తిః. శిష్టగుప్తమత్యంతశ్చేష
నిగూఢతం పస్తు కవినాఽచిచ్ఛ్రుతిం సుప్రీత్యం. చిచ్ఛ్రుతివా వివృతోక్తిః.
ఉదాహరణి. పుష్పేతి. పుష్పం త్వం పరతేత్రాన పేహి అవతర ఇతి సమా
చనం కాముకస్య ప్రకాశనం యథాస్మాల్ తథా వక్తి చుతి తద్భర్తాగమనా
త్వాగేష త్వమవతరేతి తత్సహచరః కశ్చిత్తపద్విశ్వ హితమువహితీకృత్యర్థః,
అత్ర శ్లేషగుప్తార్థస్య కవిరైవ సమాచనమితి సప్రీత్యాశ్చవతి వివృ
తోక్తిః.

శిష్టగుప్తమైనదానినిఁ గవి బయల్పఱచెనేని వివృతోక్త్యలంకార
మగును.

శిష్టగుప్తమనఁగా శ్లేషయుక్తమైకవియు గుప్తమైకవియు నని మధ్యమున
దాని నెటులేనిఁ గవి బయల్పఱచుట వివృతోక్తి మనంబును.

ఉ. ఓశృవభూ! కరతేత్రముగండి దూరముగాఁ బొమ్ము, తేత్ర
పాలకుఁడు వచ్చుచున్నాడని సమాచనముగా నతఁడు చెప్పెను.

ఇది కవిమాటయి. సమాచనముగా ననుటచేత గుట్టుబుగలగుచున్నది.
“ఓశృవభూ...న్నాడు” అను మాటలలో సూచార్థ మొకటి యున్నదని
తెలియుచున్నది. కనక విభృతో క్షలంకారము.

— ౩. యుక్తలక్కారము —

యుక్తిః పరాతిసంధానం క్రియయా మర్తగుప్తయే. 15
త్యామాలిఖన్తి దృష్ట్యాన్యం ధనుః పాష్పం కరేలభిత్,
యంతి లక్షయతి. యంతితి. మర్తగుప్తయే స్వహస్యగోపనాయ
క్రియయా స్వమర్తచ్ఛానభిసంపాదకక్రియాయాజేన పరాతిసంధాన
వనా ప్రభువున వృద్ధులం యంతితుచ్ఛతే. ‘వృత్తికమతిసంధాన’మిగ్గమరః.
అతిరహస్యే తర్జిణి ప్రసృతేన కేనచిత్స్వరహస్యప్రకాశభీరుణా మధ్యే
శిష్టిశ్చక్షునాప్తే సహగతే స్వమర్తప్రకాశో మాభూదితి కయాచిత్ప్రి
యయా తస్య భాగ్ని సుపావ్యయత్ర వృద్ధులం క్రియతే తత్రయంతితి.
నివర్త్యతి, ఉదాహరతి. త్యామితి. విరహాతురాం నాయకాయుపేక్షమాణం
నాయకమద్విత్యం సభోజచమివం. హేనాయక కృత్ప్రియా త్యామా
లిఖన్తి విదోహార్థం త్వస్త్రికృతిం కటాదౌ లిఖన్తి సతీ అన్యాయనాప్రాం
తాళ్ళిద్వైష్ట్యం కరే పాష్పం ధనుః వస్త్రధారణలిఖితలేఖినేన హేతునా
ఇయం వస్త్రధం లిఖతీతి శిష్టా భీతుం నిష్పాద్య స్వకీరుప్రియవిషయాలి
కానునామాచ్ఛాపితవీర్యధిః ఆత్ర రహస్యవిగూహనాయ పాష్పధన్
విర్మాణక్రియయా తటస్థానాః వృద్ధులం కృతమితి భవతి యంతిః.

సర్తమును గుర్తముగా నుంచుటకై యేదో యొకవనిచే నితరులను
వంచించుట యంతి యనంబును.

ఉ. ఓనాయకుడా! నీ ప్రతిమను జీతించుచున్న నీ ప్రియరాలు,
స్వభోగిస్సయై స్త్రీ కనకమివమునకు రాఁగానే ప్రతిమయొక్క హస్త
మును బుచ్చుధను లిఖించెను.

దూరిక నాయకునికిఁ జెప్పినమాట లివి.

మఱియొక స్త్రీ తనదగ్గఱకు వచ్చినప్పుడు శ్రుతియను జూచి నాయకుని శ్రుతియను గీయుచున్నదని తెలిసికొని నేమో గాని యనుమానపడి యావిడ యముని గట్టి పెట్టుటకై శ్రుతియచేతకొక బుష్పధువును విభావెను. అంతఁ శ్రుతియకు జున్నధులక్షణము లేర్పడెను. ఆ స్త్రీ ప్రసాదము జూచి మన్తధుః జనుకొనవలయునుగాని నాయకుఁ జనుకొనటం విలులేదు. ఏల యనఁగా, మనుష్యులకే బుష్పధువు స్ఫురతకు. అది మన్తధుఁడనమాత్రమే యుండును.

నాయకునియందలి యుతుగాగఁగాను గోప్యముగా నుంచుటకు నాయక పుష్పధువును విభావముట యకు వదిలేతే స్త్రీని పాపించింది. కనుక యుక్త్య లహారము.

అం. లోకోక్త్యలహారః ౧౭

లోకప్రవాసానుకృతిర్లోకోక్తిరీతి కథ్యతే. 1:6

సహస్య కతిచిన్తాసాన్తిలయిత్యా విశోచనే,

లోకోక్తి లక్షయతి. లోకేతి. లోకప్రవాసస్య తాత్వికసంభాషణ స్వానుకృత్యకరణం. తపసుకరణానామ ఇతి చూడత్, సా లోకోక్తి రితి కథ్యత ఇత్యర్థః. ఉదాహరణః. సహస్యేతి. సహస్యరీతిరన్తర్యకం శబ్దస్య నోత్సకం నాయకాముద్దిత్య కస్మాచ్ఛిక్ష్ణభాష ఇయముక్తిః. హేళ విశోచనే నేత్రే మిలయిత్యా మిలయ కతిగిత్రిచతురాస్తానాం సహస్య కతస్తస్యస్మియః తేషామేవాగమివ్యతీతి భావః. ఆత్ర మిలయిత్యా విశోచనే ఇతి లోకసంభాషణానుకరణాల్లోకోక్తిః.

లోకోక్తులను జెప్పినచో లోకోక్త్యలంకారం పుడును.

ఉ. మూడునాలుగు నెలలు కన్నలు మూసికొనియుండుము.

కన్నలు మూసికొనియుండునును లోకోక్తి కన్నలు మూసి కొన్న వఁగా నిజముగా చెందుకన్నలు మూసికొని ముంధ్యమును బొందుమని యర్థము గాదు. దీక్షితో నుడు చాని యర్థము.

— 91. ఛేకోక్త్యలంకారః —

ఛేకోక్తిర్యత్ర లోకోక్తిస్సాన్యధర్మాంతరగర్భితా. 157

భుజ్జ విన బాసితే భుజ్జచరణం సఖే,

అథ ఛేకోక్తిః లక్షయతి. ఛేకోక్తిరితి. యత్ర లోకోక్తిరథాన్తర
గర్భితా స్యాత్తత్ర ఛేకోక్తిః. యత్ర లోకవాదానుకారి వాక్యమేవ అర్థా
న్తరగర్భితాకారే. ప్రయోజ్యతే తత్ర ఛేకోక్తిరితి నివర్త్యః. ఉదాహరతి.
భుజ్జవివేతి. కేన లక్ష్యస్యచిద్వృత్తాస్తే పృష్టే సతి స్వయంకుజానన్నివ
న్యసమీపవర్తనం శబ్దోన్విష్టశ్య ఆయమేవ తద్వృత్తాన్తరం జానాతీతి
యస్మిన్సమాసం బ్రూతే తస్మాక్తిరియం, హేసఖే భుజ్జ విన సర్వవివ
భుజ్జచరణం సర్వపాదం జానాతి, స కోవ్యన్తరత్వదం వేత్తి, అతోయ
మేవ ధర్మార్థవాదౌ తస్మాదాచారిత్వాత్తద్వృత్తాన్తరమపి జానాతీతి లోక
ప్రవాదాభిప్రాయే సగి భుజ్జకర్ణస్య విటవాచిత్యాత్సచాయం చ ద్వావపి
విటావత స్తదీయవ్యాభిచారాది రహస్యం సర్వమప్యయమేవ వేత్తిశ్యర్థాన్తర
గర్భితేయం లోకోక్తిర్ననతి.

లోకోక్తి యథాంతర గర్భితమై యుండునేరి ఛేకోక్త్యలంకార
మగును.

అనగా సంశర్పము లోకోక్తిగా నుండినయెడల ఛేకోక్తి యగునని
తాత్పర్యము.

ఉ. పాముకాట్ల పామే యెఱుంగును.

“అహో పాదానహితేవ వేత్తి” యను సంస్కృతలోకోక్తి కిది
తెలుగు. రామునివృత్తాంతము రంగడు గోవిందు నడుగఁగా దగ్గఱనున్న
గోపాలునిఁ జూచి “పాముకాట్ల పామే యెఱుంగును” అని గోవిందుడు
రంగనికిఁ జెప్పెను. ఇట్లు చెప్పుటలో గోవిందుని యభిప్రాయమేమి?

రామునివృత్తాంతము గోపాలునికిఁ దప్పు మఱియొకనికిఁ జెలియదని
గోవిందుని యభిప్రాయము. ధర్మార్థవాది విషయములయందు రామగోపాలు

లిద్దఱు కలిసి పనిచేయుదురనియు, వానిద్దఱు వృత్తాంతము వారికే తెలియ
వలయునుగాని పడయొకరికిఁ దెలియదనియు నిభిప్రాయము వైలోలోక్తిలో
గర్భితమై యున్నది. లోకవిదికములైన ధర్మాజ్ఞానాది విషయములలోనే
కాక విటవ్యాపారమునందును సహచారులని మర్తప్రకాశనముకూడఁ బైలో
లోక్తిచే గర్భితమైయున్నది. కావున ఛేతోక్త్యలంకారము. మైదుదాహరించఁ
బడినది సంస్కృతలోక్తి. మరియొక తెలుఁగు లోలోక్తి యదాహరించఁ
బడియెడిది.

ఉ. ఏ శుష్టలో నే పామున్నదో.

రామావధానులను నిరసించుచుండిన కృష్ణకాన్త్రులను జూచి భీమా
చార్యు లీవైలోలోక్తి వచించిరి. రామావధానులకూడ విద్వాంసుడై
యంగడవచ్చుననియు నెవరికై యెంతయో, యెవని కేళక్తియున్నదో తెలిసి
కొనుటకు వీలులేదనియు భీమాచార్యుల యభిప్రాయము. ఈయభిప్రాయము
లోలోక్తియందు గర్భితమై యున్నది కావున ఛేతోక్త్యలంకారము.

92. వక్రొక్త్యలజ్ఞానః 92

వక్రొక్తిశ్చేన కాకుభ్యామపరార్థప్రకల్పనమ్.

153

ముఖ్యమానం దినం ప్రాప్తం నేహ నన్ది మారాన్తికే,

వక్రొక్తి లక్షయతి వక్రొక్తిరి. వ్లేషణ కాక్వానా అపరార్థప్రక
ల్పనం వక్రభిప్రేతాదన్యార్థే వాక్యతాత్పర్యకల్పనం వక్రొక్తిః. కేనచి
దృజాబుద్ధైశ్చ వాక్యే ప్రయుక్తే నచి తోపాదివకాదన్యేన వ్లేషణ కాక్వానా
తద్వచనస్మార్థాంతరం కల్పయిత్వా యత్ర వక్రభాషణం క్రియతే తత్ర
వక్రొక్తిరితి నిష్కర్షః, ఆద్యాముదాహరతి. ముఖ్యేతి. స్వస్య అన్యానంగాది
కృత్యోపవేశే సురతసుఖవరాజ్యభిం కాశ్చిన్నాయితాముద్దిశ్య
కశ్చిన్నాయః ప్రానా. ముఖ్యేతి. హేమయే దినమహా ప్రాప్తం ప్రభాత
సమయః ప్రాప్త ఇత్కర్థః. తో మానం తోవం ముఖ్య త్యతేత్యేవమృజాను

తనా నాయకేన చాక్ష్మ్యే ప్రయుక్తే సతి కోపవకాశ్చాయకాశ్చ చాక్ష్మ్యస్యా
 నాభ్యం ప్రకల్మ్య పశ్రోత్కృతరమాహ. నేతి. హేతవ ఇహ మన్నికతే
 నస్తి నస్తికేశ్వరః న విద్యతే, కింతు హరానికే శివసన్నిధౌ వర్తతే. అతః
 ప్రాప్తం నద్వరం సూక్షాణ్డ్యేనం కథం కథ్యత ఇత్యర్థః. హా చాన్యా
 సంగపరవశేన క్వయోన్నతే నేదైవం న ప్రలపితవ్యమితి భావః. అత్ర కాల
 విలంబహేతుం నూనం విస్మయేత్కర్తవ్యమితి నాయకచాక్ష్మ్యస్య శబ్దజ్ఞేషేణ
 ప్రాప్తం నద్వరం సత్యజ్ఞేత్కర్థాంతరకల్పనాన్యవశ్యాద్యా పశ్రోక్తిః. ఏవం
 ద్వితీయా త్పూజ్య.

జ్ఞేష్యమచేతనగాని కాకున్వరముచేతనగాని యర్థాంతరము కల్పించిన
 యెడల పశ్రోక్త్యలంకారమగును.

ఉ. సూరకవి—వేట పెద్దఁడు! సోముఁడు. చంద్రుఁడా యేమి!
 కాఁడు. శివుఁడు.

ఇద్దఱు విత్త్రులు ముచ్చటలాడుచున్నారు. ఒకఁడు సూరకవి వేట
 పెద్దఁడని యడిగెను. వాఁడు సోముఁడని బదులు చెప్పెను. సోముఁడనఁగాఁ
 జంద్రుఁడని యర్థముకలదు. కావునఁ జంద్రుఁడాయని యుతఁడు మరలఁ
 బ్రశ్నించెను. చంద్రుఁడు కాఁడు శివుఁడని వాఁడు మరలఁ బ్రత్యుత్తర
 మిచ్చెను. ఇందుగా సోముఁడను శబ్దమునకు జ్ఞేష్యవిధముచేత రెండర్థములు
 కలవు. అందువలనఁ జంద్రుఁడా యని యర్థాంతరము కల్పించబడినది.
 కావున పశ్రోక్త్యలంకారము.

ఉ. ఓసీ! కన్నులు కలఁగినవే. కన్నులు కలుగఁబట్టియే మీరు చూడఁ
 గలిగినది.

కలఁగు, కలుగు భిన్నములైనను మాటలాడునప్పుడు భేదముతెలియదు
 గాన నీయందాహరణము చెప్పఁబడినది.

ఉ. ఏమే! పంటయింటిలో నేమిచేయుచున్నావు, పడుకొన్నాను.
 మీరుతిందురు! నాకిప్పుడు లీతడు.

ఇది భావ్యాభ్యంతరత జరిగిన సంభాషణము. నేను శయనించివానను
సభిప్రాయముతో భర్త బలింపడగా “వండుకొను” అనివాడి “వండుకొను”
అని యర్థాంతరము నూహచేసి “మీరు లేచుదు” అని భావ్యుఁడని.
ఇచ్చట వ్యవహారచేత సర్థాంతరకల్పనము.

ఇతఁ గాతుస్వరముచేత సర్థాంతరకల్పనమున కుదాహరణము.

ఉ. ఓప్రియురాలా ! ఆచిచార్యముగా నీ కీర్తన మునుకలుకాదని
ప్రార్థించుటచేత యొక కాలతఁ, ఉచితముకాదు తెమ్మని మానోఁ గాతునిఁ
గొట్టెను. ఉచితముకాదు తెమ్మని నవ్వును సర్వవికారముచేత నుచితమే నని
యర్థాంతరము స్ఫురించుచున్నది. కనుక శక్రోక్త్యలంకారము.

ఉ. గాయనా ! నాకుఁ బావురాలు కొనిపెట్టక. ఆచి శోభింపఁజూచు.
అని విభ్యాధి శండ్రి నడిగెను. తండ్రి పావురాలా ! కొనిపెట్టెను తెమ్మని
వీరభూమియ నంబుఁ జూపెను.

“పావురాలా ! కొనిపెట్టెదము తెమ్మ” అను శండ్రి పావురము స్వర
భేదముచేత “కొనిపెట్టెదను” అని యర్థాంతరము గోచరమునకు వచ్చిన కాకు
స్వరముచేత సర్థాంతరము కల్పించుటచేరి కనుక శక్రోక్త్యలంకారము.

ఇచ్చట సుస్కృతోదాహరణములను దెలుగులొక శిష్యులకు వీలు
లేనందునఁ గ్రీత ముదాహరణములు వ్రాయుటచేరివి.

— 93. స్వభావోక్త్యలంకారః —

స్వభావోక్తి స్వభావస్య జాత్యాస్థస్య వర్ణనా
కురతేను తరజ్జాతేః సభ్యైరైవ దీక్షితమ్,

159

స్వభావోక్తి లక్షయతి. స్వభావోక్తితి. జాత్యాస్థ స్వభావస్య సురక్ష
త్వాది జాతే వర్తమానస్య. అత్రాదిశబ్దే క్రియాదిః స్వభావే. స్వభావస్య
వర్ణనం యది కదా స్వభావోక్తిత్వచ్చయే. యస్మిన్ స్వభావస్య. చారు
యథాకథా క్రియతే తత్ర స్వభావోక్తిర్నామాలంకారః సమ్యక్.

ఉదాహరణి. కరజైరితి. ఉత్తరజ్ఞాత్వైః ఉద్ధతకరజ్ఞతాచక్రైరిచజ్జులతా
చక్రైరిశ్శర్ధః. ప్రభజ్జైరచాజ్జుల్యం యథా శభోర్ధ్వప్రసారికజ్జైరిశ్శర్ధః.
కరజ్జైరుదీక్షితం దృష్టం వ్యాధాద్ధితా వీపం దవృశురిశ్శర్ధః. అత్ర చాదు
యథాకథా వ్యాధాదిదర్శకరూపః కరజ్జశ్వజాలిస్వభావో వర్జిత ఇతి భవతి
స్వభావోక్తి.

జాలి గుణాదులయందున్న స్వభావమును వర్జింతుమేని స్వభావోక్త్య
లంకారోమగును.

ఉ. తరంగాయమాజములైన కన్నులు గలవియై ప్రభకర్ణములు గల
వియై జింకలు చూచెను. జింకలు చూచునప్పటి స్థితి స్వాభావికముగ వర్జింపఁ
బడినది కనుక స్వభావోక్త్యలంకారము.

— 94. భావికాలజ్కారః —

భావికం భూతభావ్యర్థసాక్షాత్కారస్య వర్ణనమ్. 160

అహం విలోకయే ద్యాపి యుధ్యంతే అత్ర సురాసురాః,

అథ భావికం లక్షయతి. భావికమితి. భూతభావ్యర్థ సాక్షాత్కారస్య
గతార్థస్య భవిష్యదర్థస్య చ యస్మాత్కారస్య వర్ణనం యత్ర ద్భావిక
మిత్యుచ్యతే. యత్రాతీతానాగతే ప్రకృత్యేన వర్ణ్యతే తత్ర స్వివిధో
భావికాలంకార ఇతి నిష్కర్షః. తత్రాద్యముదాహరణి. అహమితి. సురా
సురాః దేవదానవాః అత్ర ప్రదేశే యుధ్యంతే యుధం కర్షంతి అహ
మద్యాపి విలోకయే, అత్ర దేవదానవయుధస్యాసీతస్య ప్రత్యేక్ష్యేన వర్ణ
తత్వాద్భావికాలంకారో భవతి. ఏపం ద్వివీయమవ్యూహ్యామ్.

జరిగినవి, జరుగఁబోవునవి, యిక్ష్వదు జరుగుచున్నట్లు వర్ణించితిమేని
భావికాలంకారము.

ఉ. సురాసురు లల్లదె యుధము చేయుచున్నారు. నేను బాచు
చున్నాఁడను.

మరాఠుల యుద్ధము జరిగి యుగములు గడచినప్పటికి నిప్పుడు జరుగుచున్నట్లు చెప్పినాడు గనుక భావికాలంకారము. దీనిచే స్థానభీషణిత్వమును భావింపవచ్చును.

కవులు, చరిత్రకారులు వర్ణించునట్లుడు కెనుక జరిగినవి, ముందు జరుగనవి ప్రత్యక్షముగఁ గనలయెడట దోచుచున్నట్లు వర్ణింతురు. ఆస్థల ములంబెల్ల భావికాలంకారమే యున్నదని యెఱుంగఁ దగును.

తైమూరు ధిభీకటజిహ్వలను రక్తమయము కావించుచున్నాడు. ఎట్లెడ నాక్రందనధ్వనులు వినవచ్చుచున్నవి. గృహోపరిభాగముల నగ్ని జ్వాలలు చెలరేగుచున్నవి.

తైమూరుచేసిన ఘోరకృత్యములు ప్రత్యక్షముగ జరిగినట్లు చరిత్రకారుడు చెప్పెను. శ్రోత కనయెడట నున్నాడని యతఁడు భావించి చెప్పెను. ఈవర్ణనము చదువువారికి మనస్సులో ధిభీకటజిహ్వలను తైమూరును సాక్షాత్కరింతురు. భావనాప్రపంచమునకుఁ బరివర్తనమునొంది చదువరులు నెత్తురుమడుగులను, నగ్నిజ్వాలలను, మనోశీత్రముతోఁ జూచుచుందురు. ఆక్రందనధ్వనులను జ్ఞానకర్ణముతో వినచుందురు.

— 95. ఉదాత్తాలజ్కారః —

ఉదాత్తమృద్ధిశ్చరితం క్షాఘ్యం వానోక్తవలక్షణమ్. 161

సానా యత్రాభవద్యుద్ధం తద్ధూర్జటిరీటినోః,

అథోదాత్తం లక్షయతి. ఉదాత్తమితి. క్షాఘ్యం క్షాఘర్హం ఋద్ధిస్స మృద్ధిఃచు చరితం కాకనదేవదత్తశృకామిత్యాదిపద్యాచ్యోపలక్షణం నద్వర్ణితే యది తదుదాత్తమిత్యుచ్యతే. ఉదాహరణి. సానావతి. ధూర్జటింబ్రతి కస్యచిదిదం కచనం, అత్రకౌర్యాదిసంధిచిచ్ఛివాద్ధున యుద్ధరూపచరితం. సానురూపవాచ్యార్థస్య ఉపలక్షణం నద్వర్ణితమితి భవత్యుదాత్తాలజ్కారః.

సమృద్ధిని వర్ణించినను, వర్ణమునకు మహాపురుషశ్వాస్యచరిత మంగముగా (ఉపలక్షణముగా) వర్ణించినను నుదాత్తాలంకార మగును.

సమృద్ధి కుదాహరణము.—రత్నస్తంభములమందుఁ బ్రతిష్ఠములైన ప్రతిబింబసమూహములచే నావరింపఁబడియున్న రావణుని హనుమంతుఁడు కష్టముమీఁదఁ జెలిసికొనెను.

రావణుని దేహము లెక్కలేని రత్నస్తంభములమందుఁ బ్రతిఫలించిన దనియుఁ బ్రతిబింబ మేదో రావణుఁ డెవఁడో తెలిసికొనుటకు వీలులేక హనుమంతుఁడు కష్టపడెననియు నర్థము.

ఇచట రావణుని యైక్యర్థ సమృద్ధి మనోహరముగఁ గవి వర్ణించెను గనుక నుదాత్తాలంకారము.

అన్యోపలక్షణమైన త్వాస్యచరితము (మహాపురుషచరితము) నుదాహరణము:—వివర్ణకళిఖనమునందు శివుఁడిని అర్జునునికిరి యుద్ధము జరిగెనో యది యిది.

ఇందు వర్ణము హిమాలయము. ధూర్జటి కిరీటుల చరిత మిచ్చట నంగముగా వర్ణింపఁబడినది. ఈవర్ణనము వర్ణమున కుక్తిర్వాపానకము.

❧ 96. అత్యుక్త్యలంకారః ❧

అత్యుక్తిరద్భుతా తథ్య శౌర్యాదార్శాది వర్ణనమ్. 162
త్వయి దాతరి రాజేన్ద్ర యాచకాః కల్పకాఖనః,

అత్యుక్తి లక్షణంబి. అత్యుక్తియి. అద్భుతాతథ్యశౌర్యాదార్శాది వర్ణనమాశ్చర్యకరమిథ్యాభూతశౌర్యాదార్శాదిగుణవర్ణనం యని తదాశ్మక్తికిరీటువ్యతే. ఉదాహరణి. త్వయి, హేరాజేన్ద్ర త్వయి దాతరి నకలాభీష్టప్రదే సతి యాచకాః అర్థినిః కల్పకాఖనమృతరవోఽభిరక్త త్వద్దత్తాపమితథనాదివరిపూర్ణాస్సంతః యాచకా అపి స్వాస్థిభ్యోభీష్టాం దదుః త్యర్థః. అత్ర రాజదానస్య యాచకాః కల్పకాఖన ఇత్యుక్త్యాఽరుమితత్వం

ప్రతిపాదితమతోద్భవత్వం మిథ్యాభూతత్వం చ, తథా చాద్భుత మిథ్యా
భూతదానగుణో వర్తితఇతి భవత్వత్వత్వలంకారః.

అద్భుతమును, మిథ్యారూపమునైన కౌర్యాదార్యాదివర్జిత మత్వైక్తి
యనంబడును.

ఉ. ఓరాజా ! నీవు దాకవై యుండఁగా, యాచకులు కల్పనృతము
లగుచున్నారు.

ఇది దానవర్ణనము. అద్భుతముగా నున్నది. మఱియు మిథ్యారూప
ముగా నున్నది. ఎఱునఁగా యాచకులు కల్పనృతములు గాలేదు.

— 97. నిరుక్త్యలజ్కారః —

నిరుక్తిర్యోగతో నామగ్నామస్వార్థత్వప్రకల్పనమ్. 163

ఈవృత్తైశ్చరితైర్జ్ఞానే సత్యం దోషాకరో భవాన్,

నిరుక్తిః లక్ష్యయతి. నిరుక్తిః. యోగతః అజయవశక్తిరకాత్
నామ్నం దోషాకరాది నామధేయభావం అస్వార్థత్వప్రకల్పనం యది తదా
నిరుక్తిః ప్రకృతే. ఉదాహరణి. ఈవృత్తైరితి చంద్రోపాలస్థూపరం చిర
హిస్యా వచనమిదం, హేచంద్రో ఈవృత్తైరీదృగ్విదైశ్చరీతృచ్ఛిమిత్ర
విరహిణీ వీధివాది దుశ్చరీతైర్జ్ఞాతుభిః భవాన్ సత్యం యథార్థం దోషాకరః
దోషానామాకరఇతి యథార్థవాదుక ఇత్యుచం జానే నిష్ఠినోమి. అత్రి
దోషం రాత్రిం కళోతీతి వృత్తవృత్తా సికాకరాధ్యకస్య దోషాకరకల్పవ్య
దోషానామాకరఇతి వృత్తవృత్తివలేనాస్వార్థకల్పనానిరుక్తిః.

యోగమువలన (వృత్తవృత్తివలన) నామముల కస్వార్థము కల్పించితి
మేని నిరుక్త్యలంకారము.

ఉ. ఓ చంద్రుడా ! ఇన్విభవమైన నీచరితమువలననే దరిసికొను
చున్నాను. నీవు నిజముగా దోషాకరుడవు.

విరహిణీయైక స్త్రీ చంద్రునిఁగూర్చి చెప్పినమాట లివి. దోహకర
 యను దోషము (రాత్రిని) జేయువాఁడని ప్రసిద్ధాంతముండఁగా యోగము
 వలన దోషముల కాకుండుడని యవ్యుత్తము కల్పింపఁబడినది. కనుక నిరుక్త్య
 లంకారము.

— 93. ప్రతిషేధాలంకారః —

ప్రతిషేధః ప్రసిద్ధస్య నిషేధస్యనువర్తనమ్. 164
 న ద్యుతమేతత్కితవ క్రిడనం నిశితైశ్చరైః,

ప్రతిషేధం లక్షయతి. ప్రతిషేధఇతి ప్రసిద్ధస్య నిర్జ్ఞాతస్య నిషేధస్య
 అనువర్తనమనుభావము. ప్రతిషేధః, అత్ర కస్యహనో నిషేధః నిర్జ్ఞాత
 త్వేన స్వతోనుపయోగాదధ్యంతరగర్భకచూ చమత్కారకారీ భవతి తత్ర
 ప్రతిషేధాలంకార ఇతి నిష్కర్షః. ఉదాహరణి. నేతి. యుద్ధరణ్యే సన్నద్ధం
 శఠనిముద్దిశ్య కన్యచిత్ సోపహారవచనమిదం. హేతితవ ధూర్త శకునే ఏక
 త్వనిష్ఠశ్చయనం యుద్ధకర్తవ్యుతమక్షచేపనం న భవతి కింతు నిశితైశ్చర్యైః
 శరైః క్రిడనం విహారః, అత్ర యుద్ధస్య ద్యుతస్యనిషేధో జ్ఞాతస్య తథాపి
 పునః కీర్త్యమానస్యైవ ద్వ్యుతకర్తవ్యేవ ప్రాగల్భ్యం న తు యుద్ధఇతి
 ఖరిహారగర్భ త్వేన చాదుతా హేతుగ్భవతీతి భవతి ప్రతిషేధాలంకారః
 ఏకచ్ఛ నికషపదేన న్నుష్టికృతమ్.

చెప్పుటండఁగనే ప్రసిద్ధమయియున్న నిషేధమును మరలఁ జెప్పుట
 ప్రతిషేధ మనఁబడును.

ఉ. ఓ ద్యుతకారుడా ! ఇది జూదము కాదు. వాడిబొణముల
 తోడి ఖేలము.

యుద్ధముగను వచ్చిన జూదమనిఁజూచి శూరుండనడి ముటలివి,
 “నులభముగా నాదుటను జూద మనుకొనుచున్నావేమో ! యుద్ధము
 జూదముకాదు. వాడిబొణములతో నాట” అనియర్థము. జూదవిజి జూదము

సంజేకా యధమునఁ గౌళము లేనని ధ్వని. జూదము యధముకాదను నిషేధ మిదివఱకే ప్రసిద్ధము. చెప్పవలసిన పనిలేదు. విరప్పటికిని “ఇది యధము. జూదముకాదు” అని స్పష్టముగా నిషేధమును జెప్పినాఁడు గనుకఁ బ్రతిషేధాలంకారము.

బాలుఁడు యధమునకుఁ బోవ నుంకించునేని “బాలకా! ఇది బంతు లాటకాదు. బాణములతోఁ బోరాటము.” అని చెప్పుదుము. ఇట్టియందా హరణముల నింక నూహింపవచ్చును.

99. విధ్యలక్ష్మరః

సిద్ధిస్యైవ విధానం యత్తామాహుర్విధ్యలంకృతిమ్. 165
పశ్చాత్తాదాశ్చనే కాలే కోకిలః కోకిలా భవేత్,

విధి లక్షయతి. సిద్ధిస్యేతి, సిద్ధస్యైవ జ్ఞాతస్యైవ విధానమితి యత్తాం విధ్యలంకృతిః సహజ కథయన్తి, యత్ర విజ్ఞాతస్యైవ పత్రస్యో విధిరహవ యుక్తస్య పృథ్వానరగభత్వేన చతుర్కారహేతుర్భవతి తత్ర విధ్యలంకృతి రితి నిష్కర్ష్య. ఉదాహరతి. పశ్చాత్తేతి. పశ్చాత్తాదాశ్చనే పశ్చాదుస్వరో త్వాదకే కాలే వసంతే కోకిలః వికః కోకిలా భవేత్, తదానీ మేన కోకిల ఇతి, వ్యవచేశాల్లో భవేత్ న త్యిక్తక కాలే తదా పశ్చాదుస్వరోత్పత్త్యభావాదితి భావః. అత్ర కోకిలే కోకిలత్వే సిద్ధే తస్యైవ పునః విధానం నిరర్థకం సద్వ సంత సమయే పశ్చాదుస్వరకాలికయా నర్వజనహృద్యో భవతీత్యర్థాన్తరం గర్భికరోతీతి భవతి విధిః.

సిద్ధమైనదానినే మరల విధించుట విధి నాఁ బరచును. నిర్ జ్ఞాతమైన దానిని మరల విధించుట యరుపయుక్తముగా నుండును. అయినను, అర్థాన్తర గర్భికరణముచేతఁ దద్విధానము చారుతరముగా నుండవలయును. అప్పు డలంకార ముండును.

ఉ. పంచమస్య గావిష్కరణకాలముందుఁ గోకిల కోకిల యగును.

కోకిల యుదిఃఱకే కోకిలయై యుచ్చది. కోకిలకు సిద్ధమగునున్న కోకిలత్వమును మఱి విధించుట యనునయుక్తముగాఁ గనపట్టెనున్నచోని, కోకిల పంచమస్యరకాలిక్వముచేతఁ గోకిల యగు నని యర్థము పేసికొనవలయును. కాని, కోకిల పంచమకాలమునఁ గోకిల యగు నని కోకిలత్వపురర్థి ధానము మనోహరత్వముచే బోధించును. కోకిలకుఁగోకిలత్వమువిధించుటవలన సకలజనస్పృహయొగమౌనము గర్భికృత మైనది కనుక విధ్యలంగారము.

— 100. హేత్వలంకారః —

హేతోర్హే తుమతా సార్థం వర్ణనం హేతురుచ్యతే. 100
అసాప్రదేతి శీతాంశుర్దానభేదాయ సుభుదామ్,

హేతుం లక్షయి. హేతోః తి హేతోః కారణస్య హేతుమతా కార్యేణ వర్ణనం సాబధ్యవర్ణనం యది తదా హేత్వలంకృతిః త్యుచ్యతే. ఉదాహరణి. అసాప్రదేతి. అసా శీతాంశుశ్చన్ద్రో మధ్రువాం స్త్రీణాం నూన భేదాయ కోపకనుశాయ ఉదేతి, అత్ర విధూదయరూపహేతోర్దానభేదన రూపకార్థిస్య చ సాబధ్యవర్ణనాద్యనతి హేతుః.

హేతుభను, హేతుమంతముతోఁ గూడ నొకటి వాక్యములో వర్ణించుట హేత్వలంకార మనఁబడును. హేతుమంత మునఁగా, హేతు సాధ్యము అనఁగా హేతువువలన నగుపని. హేతువును, హేతువువలననగు పనిని, ఒక్కవాక్యమున వర్ణించితిమని హేత్వలంకార మగును.

ఉ. స్త్రీల మానచ్ఛేదము చేయుటకొఱకుఁ జంద్రుఁ డుదయించు చున్నాఁడు.

ఇచ్చటఁ జంద్రోదయము హేతువు. స్త్రీమానచ్ఛేదము చంద్రోదయమువలన నగుపని. ఈరెండు నొకవాక్యమునఁ జెప్పఁబడినది. కనుక

హేతులంకారము. హేతువు చెప్పి, 'తత్సాధ్యమైన' పనినిఁగూడఁ జెప్పట
పరాంతర విషేషముఁగొఱగని తెలిసికొనవలయును.

హేతు హేతుమతోరై క్యం హేతుం కేచిత్ప్రచక్షతే,
లక్ష్మీవిలాసా విదుషాం కటాక్షా వేజ్జటప్రభో!

అన్వేష లక్షణాంతరమాను. హేతువి. హేతు హేతుమతోః కారణ
కార్యయోరై క్యమథేదం కేచిత్కవయః హేతుం ప్రచక్షతే కథయన్తి
యత్ర కార్యవక్యంభావ తచ్చై ప్రపూడినూచనాయ హేతుకార్యయోరభే
దో వర్ణ్యతే సాపి హేతులంకృతిరితి కేచిదాహురిత్యర్థః. ఉదాహరతి. లక్ష్మీ
వి. హే వేజ్జటప్రభో వేజ్జటాచలస్వామి తవ కటాక్షాః విదుషాం
వర్ణితానాం నదా త్వత్పదకమలభ్యానవతామిత్యర్థః. లక్ష్మీవిలాసాన్యంబ
త్సచ్చుద్ధయో భవన్తీత్యర్థః, అత్ర భవత్కటాక్షమత్రేదైవ జ్ఞానినాం నమృ
ద్ధయో భవన్తీతి వత్సర్యే కార్యతైప్రూపి సూచనాయ కటాక్షా వివ లక్ష్మీ
విలాసా ఇత్యభేదవర్ణనా ద్యవతి హేతులంకారః.

ఇత్థం శతమలంకారా లక్షయిత్వా నిదర్శితాః. 163

ప్రాచామాధుని కానాం చ మతా వ్యాలోచ్య సర్వతః,

ఉక్తానలంకారాన్ సంకలయ్య నిగమయతి ఇక్ష్మిమితి. నృప్తమ్.

ఇతి శ్రీమధరజ్ఞాన్యాఖ్య వ్యాఖ్యానసహితః

చంద్రిలోకస్సమాప్తః.

హేతువునకు, హేతుమంతమునకు సైకము చెప్పినను హేతు
లంకార మగునని భట్టిల్లిజ్ఞానప్రభృతులగు నాలంకారికులు చెప్పదురు
హేతుమంత మనగా హేతువువలన నగు వని.

ఉ. వేంకటప్రభువుయొక్క కటాక్షములు, విద్వాంసులకు లక్ష్మీ
విలాసములు.

చంద్రి—11

కటాక్షములు హేతువు. హేతువైన కటాక్షములవలన గలుగుచున్న
 స్థితినిలాసములు. ఆయనకటాక్షమువలన విద్వాంసులను సంపద కటాక్ష
 భావము. ఈయనదాహరణములోఁ గటాక్షములే నిష్ఠురిలాసములు
 (సంపదస్థిలాసములు) అని యభేదోక్తి చెప్పబడినది. గనుక హేతుక
 కారము.

అక్ష్మిరాజు ఉపనాకాంతం గారిచే రచియింపబడిన

చంద్రాలోకవివరణము ముగిసెను.

సంస్కృత గ్రంథములు

— అతి సంస్కృత కావ్యములు —

	ప్రతి 1-3 ద్వి. అ.
ఋతుసంహారము, ఆంధ్ర టీకా తాత్పర్యసహితము	... 1 0
శాదంబరి, మేలు ప్రతి	... 4 0
మమారసంభవము, సవ్యాఖ్యానము, మేలు ప్రతి	... 1 12
,, సంస్కృతాంధ్ర టీకా తాత్పర్యసహితము	... 3 8
గీతసోపందము, (అష్టపది) ఆంధ్ర టీకా తాత్పర్యనివరణసహితము	2 8
శవిరాక్షసియము, ద్వైధ కావ్యము, సంస్కృతాంధ్ర టీకా తాత్పర్యసహితము	... 1 4
దశకుమారచరిత్రము, కొత్తమూర్పు	... 1 12
నైషధము, సవ్యాఖ్యానము, 6 నర్దలు	... 2 8
నీతిశాస్త్రము, ఆంధ్ర తాత్పర్యసహితము	... 0 4
పుష్పబాణవిలాసము, సంస్కృతాంధ్ర న్యాఖ్యానసహితము	0 8
ప్రశ్నోత్తరరత్నమాల, సటికా తాత్పర్యము	... 0 8
సంస్కృత (నాగరిలిపి) బాలశిక్ష	... 0 5
బిల్వణచరిత్ర, సటిక, చక్కనిమూర్పు	... 1 0
భర్తృహరినుభాషితము, సాంధ్యవద్యతాత్పర్యము	... 2 0
డిటా సవ్యాఖ్యానాంధ్ర టీకా తాత్పర్యము, వినుగల బక్షణకవి, ఎలకూచి బాలనరస్వతి, పుష్పగిరి తిమ్మన ఈముగ్ధురి ఆంధ్రవద్యములు గూడ నిందు చేర్చబడినవి.	5 0
భాషామంజరి, సటికా తాత్పర్యము	... 0 10
బారవి, సవ్యాఖ్యానము, 9 నర్దలు	... 1 12
భోజచరిత్ర, ఆంధ్ర టీకా తాత్పర్యసహితము	... 2 8
మౌఢము, సవ్యాఖ్యానము, 6 నర్దలు, చక్కనిమూర్పు	... 2 8